AGM

povijesnica

Borbe za Kupres

1942.

Davor Marijan

Biblioteka
POVJESNICA

Ureduju
BOŽE ČOVIĆ
IVANA SOR

Glavni urednik
BOŽE ČOVIĆ

Davor Marijan

BORBE ZA KUPRES 1942.

Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine

AGM
Zagreb 1999

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 355.48(497.6-37 Kupres) "1942"
94(497.6-37 Kupres) "1942"

MARIJAN, Davor
Borbe za Kupres 1942. : pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine / Davor Marijan. - Zagreb : AGM, 1999. - 279 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Biblioteka Povjesnica)

ISBN 953-174-097-6

990315006

Sadržaj

Predgovor 7–10
Poglavlje I.
Vojne i političke prilike u proljeće 1942. 11–16
Poglavlje II.
Pripreme i prvi dani pohoda proleterskih brigada 17–34
Poglavlje III.
Borbe za prozorsku kotlinu i dolinu Vrbasa 35–51
Poglavlje IV.
Borbe oko Kupresa, Tomislavgrada, Šujice i Livna 53–77
Poglavlje V.
Borbe za Livno i Kupres od 2. do 11. kolovoza 1942. 79–94
Poglavlje VI.
Borbe za Posušje i Imotsku krajinu 95–101
Poglavlje VII.
Napad na Kupres 11./12. kolovoza 1942. 103-115
Poglavlje VIII.
Pripreme i napad na Kupres 13. i 14. kolovoza 1942. 117–139
Poglavlje IX.
Zbivanja od 15. do 20. kolovoza 1942. 141–146
Poglavlje X.
Borbe za Mrkonjić Grad 147–149
Poglavlje XI.
Vojne i političke prilike potkraj ljeta 1942. 151–169
Poglavlje XII.
Važnost i posljedice borbi u ljeto 1942. 171–175

Poglavlje XIII.
Odlikovani za borbe na Kupresu 177–179
Poglavlje XIV.
Ratni zločini 181–182
Poglavlje XV.
Partizanska povijest o borbama u ljeto 1942. na području
I. i II. operativne zone III. domobranskog zbora 183–185
Epilog 187
Dodatak I.
Crna legija 189–193
Dodatak II.
Kupreška bojna 195
Dodatak III.
General Franjo Šimić 197–198
Dodatak IV.
Krilnik Jure Francetić 199–200
Dodatak V.
Usporedni pregled časničkih činova 201
Zemljovidi 202–231
Kratice i objašnjenja 233–235
Izvori i literatura 237–241
Neobjavljena građa 237
Objavljena građa 237
Službeni listovi 238
Listovi 238
Literatura 238
Kazalo osoba 243–252
Zemljopisno kazalo 253–261
Pojmovno kazalo 263–275
Pregled dokumentarnih fotografija 277–278
Davor Marijan 279

Predgovor

U ovoj sam monografiji pokušao rasvijetliti borbe koje su se u ljeto 1942. vodile između oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske i Udarne skupine proleterskih brigada Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, na operativnom području III. domobranskog zbora ORS NDH, odnosno na područjima Operativnog stožera narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Bosansku krajinu i IV. operativne zone narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske. Riječ je o napadnim djelovanjima partizanskih snaga s težištem na borbama oko Kupresa od 28. srpnja do 20. kolovoza 1942. Borbe prije i poslije tog razdoblja kratko su obrađene jer s glavnim sukobom čine cjelinu čiji je prikaz nužan da bi se dobila prava slika događaja oko Kupresa. Tekst je pisan kronološki, osim ako to nije bilo moguće. Pritom mislim na prikaz borbi oko Posušja i u Imotskoj krajini koje su se zbivale istodobno kad i borbe za Kupres.

O pohodu proleterskih brigada i u sklopu njega o borbama za Kupres bilo je mnogo osvrta, gotovo isključivo s gledišta vojne povijesti, premda su ti događaji imali veću političku važnost, gotovo sudbinsku, i za NDH i za NOP. Budući da su na području bivše SFRJ vrlo rijetki radovi o temi iz vojne povijesti koji zadovoljavaju znanstvenu i uljudbenu razinu, tako ovdje za sva ta izdanja, bilo publicistička, bilo popularno pisana, bilo znanstvena, rabim izraz "partizanska povijest". Njime označavam povijest pisanu rukom vojnog pobjednika koji pati od pomanjkanja kritičnosti prema "svojoj", a pogotovo "drugoj" strani. Događaji u ljeto 1942. redovito su se obrađivali kao "Pohod proleterskih brigada u zapadnu Bosnu". "Pohod proleterskih brigada" je prihvatljivo određenje, ali je izraz "zapadna Bosna" upitan. Naime, riječ je dijelom o području velikih dinarsko-krških polja čija je teritorijalna pripadnost sporna. Također, događaji su se zbivali i u dolini Vrbasa, u sjeverozapadnoj Hercegovini i u Imotskoj krajini.

Izvorna je građa o toj vremenski kratkoj temi relativno opsežna i znatnim je dijelom objavljena. Najbrojnija je građa NOP i DVJ što ju je Vojnoistorijski institut bivše JNA objavio u Zbornicima dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, *tijekom pedesetih i dijelom sedamdesetih godina. Potkraj*

osamdesetih objavljeni su u Izvorima za istoriju SKJ *i neki "osjetljiviji" dokumenti. U Zbornicima su objavljeni i dokumenti oružanih snaga NDH, isključivo domobranstva i oružništva (redarstva). Tih je dokumenata znatno manje od partizanskih, a kad je riječ o djelovanju Ustaške vojnice često su nepouzdani. Iz jedinog ozbiljnog rada partizanske povijesti koji se bavi tom temom, monografije* Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942. *Miše Lekovića, vidljivo je da ni Vojnoistorijski institut nema puno više dokumenata od onih koji su objavljeni. Naravno, neki su dokumenti oružanih snaga NDH objavljeni samo djelomice, a većinom su to izvješća oružništva o unutarnjo-političkoj situaciji na području pojedinih oružničkih pukovnija.*

Osim službene povijesti zanimljiv je osvrt na borbe za Kupres što ga fra Miroslav Džaja daje u monografiji Sa kupreške visoravni. *Autor je pokušao prikazati borbe na osnovi pripovijedanja svojih suvremenika, ponajprije pripadnika partizanske vojske. Na žalost, autoru nije bilo poznato da je Vojnoistorijski institut već bio objavio većinu dokumenata iz tog razdoblja.*

Budući da dokumenti partizanskog sadržaja prevladavaju, jasno je da se i moj prikaz događaja najvećim dijelom temelji upravo na njima. Zato je bila moguća potanka raščlamba djelovanja postrojba VS NOP i DVJ, i međusobnih odnosa istaknutih dužnosnika i postrojba. Na žalost, zbog nedostupnosti i malobrojnosti dokumenata, koji su poglavito faktografski, nije bila moguća ista razina raščlambe oružanih snaga NDH. Osim objavljene građe ORS NDH koristio sam neobjavljenu građu pohranjenu u Hrvatskom državnom arhivu. To je građa bivšeg Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, i to građa Zapovjedništva 6. domobranske pješačke divizije i Dnevna izvješća Glavnog stožera Ministarstva domobranstva. Osim što osvjetljavaju dio događaja, ti su dokumenti korisni za provjeru autentičnosti objavljene građe. Dio je dokumenata objavljen i u zborniku dokumenata Dalmacija u NOB *u izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije.*

Posebnu cjelinu čine ratni dnevnici. Neki od njih imaju uporabnu vrijednost i bacaju posve drukčije svjetlo na rat, za razliku od predodžbe što ju je stvorila partizanska povijest. Brojni zbornici sjećanja boraca proleterskih brigada i sudionika rata najvećim su dijelom nekorisni. Pisana sjećanja sudionika rata s "druge" strane znatno su rjeđa i teško dostupna. Po korisnosti stoje uz bok partizanskih zbornika sjećanja.

Vrlo malo poslužio sam se i sjećanjima pripadnika Ustaške vojnice i domobranstva koji su bili na Kupresu. Budući da su svi bili obični vojnici, njihova su sjećanja gotovo nekorisna. Ima ih tek nekolicina živih, što zbog starosti, što zbog partizanske osvete potkraj rata i prvih godina poraća. Neki od tih ljudi ostavili su svojim obiteljima i okolini sjećanje koje, kao viđenje tih dana, već poprima oblik narodne predaje. Takvim tipom svjedočanstva poslužio sam se samo izniminо i uz veliku ogradu.

Dužan sam skrenuti pozornost na nekoliko metodoloških postupaka. Upotrebljavao sam vojnu terminologiju Oružanih snaga Republike Hrvatske, gdjegod je to bilo

moguće i gdjegod je to imalo smisla, osobito kad je riječ o nazivlju postrojba i vojnih službi. Taktičkim postrojbama NOP i DVJ, četama i bataljunima ostavio sam izvorno nazivlje zbog nesrazmjera brojnog stanja prema satnijama i bojnama oružanih snaga NDH. Partizanski bataljuni su prema brojnom stanju u to vrijeme odgovarali ojačanim satnijama ili polubojnama domobranstva, to jest Ustaške vojnice. Navodeći časničke činove, dao sam prednost izvornom nazivlju vremena o kojem pišem, a u dodatku je dan usporedni odnos činova ORS NDH, vojske Kraljevine Jugoslavije, NOVJ, to jest J(N)A, i kao orijentir, današnji činovi u Hrvatskoj vojsci.

Navodeći gubitke zaraćenih strana, uzimao sam u obzir samo službene podatke protivničkih strana, bez obzira što su, primjerice, partizanski podatci o gubicima u borbama za Bugojno 20./21. srpnja i za Kupres 11./12. kolovoza nedostatni, čak i upitni.

Kada su u pitanju brojna stanja angažiranih postrojbi, računao sam cjelokupno brojno stanje postrojbi ne dijeleći neborbeni od borbenog dijela. Napominjem da je česta praksa partizanskih povjesničara da su u borbama računali samo svoj borbeni dio a protivnikov ne. To što je i druga strana u postrojbi imala logističke i druge službe nije smatrano bitnim. Uostalom, tako se postizao bolji brojčani omjer.

Glede počinjenih ratnih zločina, nisam se upuštao u razmatranje jesu li to neprijeporni zločini ili imaju "olakšavajuću okolnost" da su počinjeni u borbi, to jest, u skladu s vojnom terminologijom, da su rezultat "čišćenja". Ne treba osobito isticati da je partizanska povijest svoja čišćenja prešućivala, a protivnička nazivala ratnim zločinom. Bavljenje tom važnom temom prepuštam pravnim povjesničarima jer joj u ovom trenutku nisam dorastao, uz napomenu da pristup temi nigdje na svijetu nije u skladu s proklamiranim političko-moralnim gledištima.

Prikaz vojno-političke situacije potkraj proljeća i ljeta 1942. odnosi se na područja na kojima su vođene borbe između ORS NDH i NOP i DVJ: Konjic, Prozor, Bugojno, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Livno, Tomislavgrad, Glamoč, Mrkonjić Grad, Posušje i Imotski.

Četiri ratna puta u Dodatku, izrađena na osnovi dostupnih dokumenata, mogu se smatrati prilogom za ratnu povijest NDH. To u prvome redu vrijedi za Crnu legiju za koju partizanska povijest nikad nije dala ni malo vjerodostojan ratni put. Ista se tradicija nastavila i nakon raspada SFRJ, pa se nekoliko kraćih crtica o toj postrojbi ne mogu prihvatiti kao točne. Spomenuto vrijedi i za emigrantski tisak. Manje-više korektno činjenično obrađeni ratni putovi partizanskih postrojba i istaknutih časnika mogu se naći u Vojnoj enciklopediji *i* Leksikonu NOR-a.

Kazalo osoba (u ORS NDH) obuhvaća kraće bilješke o osobama i pronađene podatke o njima. Držim da će time biti ispravljen barem dio netočnih podataka za neke istaknute osobe NDH koji se redovito ponavljaju. Isto vrijedi za nekoliko časnika NDH koji se ne spominju u Tko je tko u NDH, *a držim da su morali biti u tom priručniku.*

Do tri knjige koje se dijelom bave razdobljem što sam ga obradio, došao sam prekasno da bi ih mogao komentirati u monografiji, te ću ukratko reći nešto o njima.

Sjećanja na ljude i događaje *(Rad, Beograd 1989.), Ljubodraga Durića jest na neki način dopuna njegova ratnog dnevnika. Tvrdnje kojim sa Sretena Žujevića Crnog skida odgovornost za neuspjeh na Kupresu ne može se ničim dokazati. Objavljeni izvori rječito govore tko je imao "glavnu ulogu" u borbama za Kupres na strani partizana. Đuričeve tvrdnje može se promatrati iz kuta čovjeka koji je samo zahvaljujući Žujoviću ostao na dužnosti zapovjednika II. proleterske brigade nakon nepovoljna Dilasovog izvješća. Držim da u toj činjenici leži blagonaklon stav prema Žujoviću.*

Milovan Dilas u Revolucionarnom ratu *(Književne novine, Beograd, 1990.) vrlo blijedo opisuje djelovanje II. i IV. proleterske brigade u dolini Vrbasa. Prešućuje svoje "zasluge" u tomu gorkom zalogaju. Glede Kupresa pokazuje potpunu neupućenost u "priču".*

Pavle Jakšić svoj je dio Pohoda proleterskih brigada prošao kao zapovjednik 4. bataljuna I. proleterske brigade te je to opisao u dvotomnoj knjizi Nad uspomenama *(Rad, Beograd, 1990.). Objavljena u sumrak Jugoslavije, ta je knjiga prejasno opterećena tadašnjima političkim prilikama. U najkraćim crtama zamjerke su sljedeće. Domobrane zarobljene u željezničkoj postaji Brđani je naoružao i pomnožio s dva, te je ustvrdio kako im je Tito otkrio svoj identitet. Udio svog bataljuna u borbama za Prozor precjenjuje u odnosu na III. sandžačku brigadu. Šimićeve snage u Bugojnu povećao je sa svime što mu je išlo na ruku. Dobija se dojam da nije ni površno pregledao objavljene izvore i radove o tima borbama. Glede Kupresa taj zaključak je siguran. Uz preskakanja iz prošlosti u svoju sadašnjost, stoji zamjerka da ne zna tko je zapovijedao I. krajiškom na Kupresu. Ili mu se, možda, činilo kako nije podobno da brigadu krajiških Srba vodi Hrvat.*

Na kraju, od srca zahvaljujem svima koji su mi velikodušno pomagali tijekom rada, osobito g. Milanu Pojiću i g. Mati Rupiću iz Hrvatskog državnog arhiva, gđi Luciji Benyovsky i gđi Rhei Ivanuš iz Hrvatskog povijesnog muzeja, g. Josipu Prgometu iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice, te g. Siniši Pogačiću, Ljubi Gamulinu i g. Dragi Marijanu.

Autor

Poglavlje I.

Vojne i političke prilike u proljeće 1942.

Proljeće 1942. donijelo je olakšanje vojno-političkom vrhovništvu Nezavisne Države Hrvatske. Ustanički je pokret na većem dijelu države malaksao. Velika vojna pobjeda u istočnoj Bosni u operaciji "Trio"[1] te nakon nje pothvati na Kordunu, Banovini i Srijemu, koji su također postigli određen uspjeh, znatno su promijenili vojno-političke prilike u državi. Tomu je pridonijelo i raslojavanje ustanika na četnike i partizane koji su se u međusobnim sukobima borili za prevlast među srpskim pučanstvom. Također, njemačka je strana spremala opsežno čišćenje kako bi likvidirala veliko ustaničko središte na Kozari, namjeravajući angažirati i postrojbe domobranstva i Ustaške vojnice.

U takvom, za hrvatsku državu povoljnijem ozračju, nastavljeni su višemjesečni pregovori između hrvatskih i talijanskih vlasti o napuštanju talijanskih snaga s područja III. i II. zone.[2] Talijanska je strana dotad već bila povukla posade iz Jastrebarskog, Bihaća, Bosanskog Petrovca, Glamoča, Bugojna, Prozora i Konjica.

1 Operacija "Trio" ili Treća neprijateljska ofanziva partizanske povijesti obuhvaća djelovanje njemačkih, talijanskih, četničkih i snaga NDH protiv postrojba NOP i DVJ u istočnoj Bosni od polovine travnja do polovine lipnja 1942. Tijekom operacije dobrovoljačke su se postrojbe u istočnoj Bosni raspale, a glavnina partizanskih snaga povukla se na tromedu Bosne i Hercegovine i Crne Gore. *Vojna Enciklopedija*, Beograd 1972, svezak X, str. 95-97.

2 Područjem NDH povučena je demarkacijska crta koja je dijelila njemačko i talijansko interesno područje. Ta je crta otprilike prolazila smjerom: pl. Plješivica-Kravarske gorice-s. Pokupsko-s. Trepča-s. Čemernica-s. V. Vranovina-s. Bosanska Bojna-Ljubina-s. Miska Glava-s. Trnova-Razboj-s. Kozica-s. Stričići-Radaljica-s. Gustovara-s. Trnovo-k. 1052-s. Ljuša-s. Kopčić-Suhe jele-Vuković-pl. Bjelašnica-pl. Jahorina-Goražde-Rudo. Na "svom" području talijanska je strana anektirala dijelove Gorskog kotara, Hrvatskog primorja, Dalmacije i Boke Kotorske koji su poslije nazvani I. zona. Područje između I. zone i demarkacijske crte bilo je podijeljeno u dvije zone crtom: Zdihovo-Tounj-Hum-Plitvički Leskovac-Prijeboj-pl. Plješivica-Mazin-Trubar-Jadovnik-pl. Šator-pl. Velika Golija-pl. Cincar-Dragnić-pl. Malovan-pl. Ljubuša-pl. Prenj-Lisac-Troglav.

Zagrebačkim sporazumom od 19. lipnja 1942. dogovoreno je da postrojbe talijanske II. armije napuste dijelove područja koja su zaposjele u rujnu 1941. godine. Prema tom sporazumu, povoljnom za hrvatsku stranu samo na papiru, talijanske su postrojbe bile dužne napustiti područje III. zone, osim Karlovca, i dio II. zone. Hrvatski Glavni stožer obaviješten je 7. lipnja kako će talijanske postrojbe do 10. srpnja napustiti Drvar, Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Gacko i manja posadna mjesta sjeverno od Mostara, čije su posade osiguravale željezničku prugu Mostar-Sarajevo. Povlačenje iz Imotskog, Ljubinja, Nevesinja i Bileće trebalo se odrediti naknadno. Talijanska se strana obvezala da će o povlačenju postrojba u roku mjesec dana unaprijed obavijestiti hrvatsku stranu, koja bi tako pravodobno mogla zaposjesti napuštena posadna mjesta. Hrvatska je strana jamčila da će poštivati obveze preuzete od talijanskih vojnih vlasti, da će djelotvorno osigurati javni red i da neće prema *pučanstvu biti počinjena nasilja ili odmazde*. Za II. su zonu glede položaja pučanstva dana ista jamstva kao u III. zoni, a održavanje javnog reda preuzele bi talijanske vojne i hrvatske civilne vlasti. Talijani su imali pravo ograničiti broj i razmještaj hrvatskih postrojba u II. zoni, dok je u III. zoni hrvatska strana imala pravo razmjestiti i koristiti snage prema vlastitoj prosudbi.[3]

Talijanska je strana sporazumu, koji je trebao stupiti na snagu 11. srpnja, dodala klauzulu prema kojoj je imala pravo *da u cieloj II. i III. zoni opet uzpostavi - s vlastitim četama - ukinute posade, da uzpostavi druge i da vodi operacije uz sudjelovanje hrvatskih četa ili bez ovih, ako bi to smatrala potrebnim, bilo u svrhu pravih i čisto vojničkih djelatnosti, bilo u svrhu održavanja javnog reda.* Položaj četničkih postrojba također je određen sporazumom. One su, kao dobrovoljačka protukomunistička milicija (Milizia volontaria anticomunista-MVAC), trebale i ubuduće ostati pod talijanskim nadzorom, uz obvezu da priznaju hrvatsku vlast.[4] Za uzdržavanje talijanskih postrojba na hrvatskome području "Supersloda"[5] je stavljeno na raspolaganje 250 milijuna kuna na mjesec.[6]

Područje južno od te crte nazvano je prvo demilitarizirana, a poslije II. zona. Na tom području NDH nije mogla podizati vojne objekte, imati uporišta i držati ratnu mornaricu. Područje od II. zone do demarkacijske crte nazivano je III. zona.

3 Sporazum između Vlade NDH i Višeg zapovjedništva oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 19.VI.1942., *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje *Zbornik*), V/32, dok.br. 116.

4 *Isto.*

5 "Supersloda" je kratica za Više vojno zapovjedništvo oružanih snaga "Slovenije i Dalmacije" kako je 9. svibnja 1942. preimenovana talijanska II. armija. Brzojav guvernatora Dalmacije od 10. V. 1942. o promjeni naziva II. talijanske armije, *Zbornik*, V/4, dok.br. 117.

6 *Mišo Leković*, Ofanziva proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, Beograd 1965., str. 12. *Rafael Brčić*, Mere okupatora i kvislinga na gušenju NOP-a u BiH, *Vojnoistorijski glasnik* (dalje *VIG*) 1984, 2, str. 71-72.

"Supersloda" je gorljivo pristupila sporazumu zbog teškog položaja pojedinih garnizona okruženih ustaničkom masom i velikih gubitaka u dotadašnjim borbama. Tako se dogodilo da Zagrebački sporazum, koji politički nije odgovarao Talijanima, bude dobar izlaz iz zamršene vojne situacije. Ne obazirući se na Sporazum, Talijani su počeli izvlačiti posade prije od dogovorenog roka, često bez obavijesti hrvatskoj strani. Zbog toga i zbog nedostatka raspoloživih postrojba, hrvatska strana nije pravodobno zaposjela napuštena mjesta. Molbe Talijanima, da privremeno odgode odlazak dok ne pristignu hrvatske postrojbe, nisu donijele ploda pa su partizanske snage u zapadnoj Bosni iskoristile situaciju i ovladale napuštenim mjestima. Krajiški su partizani tako bez borbe zaposjeli Drvar i Bosanski Petrovac, mjesta oko kojih će ubrzo nastati velika partizanska središta.[7]

Osim spomenutih razloga, oružane snage NDH nisu mogle zaposjesti mjesta što su ih Talijani ispraznili jer su sve operativne snage domobranstva i Ustaške vojnice bile okupljene na području sjeverozapadne Bosne. Ondje je, u suradnji s njemačkim, četničkim i mađarskim snagama, trebalo početi čišćenje Kozare. U sastavu tih snaga bila je i 1. gorska divizija čiji su gorski zdrugovi, premda malog borbenog iskustva, bili najbolje domobranske operativne postrojbe.[8]

Zapovjedništvima I. i III. domobranskog zbora, s čijih su se operativnih područja Talijani povlačili, preostalo je da zaposjednu ispražnjena mjesta onim snagama koje su imali. Treći domobranski zbor, u čijem su sastavu bile 5. i 6. pješačka divizija, operativno je pokrivao veći dio područja s kojeg su se povlačili Talijani. Ipak, njegove snage nisu bile dostatne ni za kvalitetno obavljanje redovitih zadaća na području koje je nadzirao.

Peta pješačka divizija, kojoj su bile izravno podređene 7. i 13. pješačka i Zagrebačka konjanička pukovnija te IX. topnički divizion (sklop), imala je posade u Rogatici, Sokocu, Kalinoviku i Konjicu. Divizija je osiguravala prometnice u dolini rijeke Prače i granicu između njemačke i talijanske demarkacijske crte, od Drine preko Goražda i Ustikotline do Jahorine. Osim dijelova 7. pješačke pukovnije u Prozoru i Kalinoviku, divizija je bila na njemačkom području i nije mogla odvojiti nijednu podređenu postrojbu kako bi je poslala u ispražnjena mjesta. Razlozi su bili njezina malobrojnost i razvučenost, a najviše činjenica da je bila riječ o talijanskoj zoni. Naime, 5. je divizija bila podređena njemačkoj 718. diviziji čije je zapovjedništvo strogo provodilo njemačke interese. Stanje je u 6. pješačkoj divi-

7 *Brčić*, 1984, str. 71-72. *Leković*, 1965, str. 12-13.

8 Ostali su ljudi oružanih snaga NDH bili na izobrazbi u Njemačkoj i od njih je kasnije postrojena legionarska divizija, a dio je ljudi bio na Istočnoj ruskoj bojišnici u sastavu njemačkih i talijanskih snaga.

ziji bilo još teže.[9] Njezine su snage, sastavljene od nekoliko podstožernih i posadnih postrojba u Mostaru, nepotpune 14. pješačke pukovnije, te manjih dijelova 13. i 15. pješačke pukovnije, bile razvučene na širokom prostoru po Hercegovini i zaleđu Dalmacije, a većina je bila angažirana izvan matičnog područja divizije.[10]

Područje srednje i dijela jugozapadne Bosne, I. operativnu zonu III. domobranskog zbora[11], pokrivala je 9. pješačka pukovnija. Njezina je zadaća bila zaposjesti Bugojno, Gornji Vakuf, Kupres i Prozor, a dio snaga trebala je dati za Tomislavgrad, Glamoč i Livno u II. operativnoj zoni. Glavnina je pukovnije bila okupljena na području Travnika, Jajca, Mrkonjić Grada (Varcar Vakuf) i Donjeg Vakufa. Obavljala je posadne službe u mjestima i osiguravala željezničke prometnice. Stožeru su pukovnije (a ujedno zapovjedništvu I. operativne zone) bili podređeni 2. bojna 14. pješačke pukovnije smještena u Mrkonjić Gradu i lokalne milicijske skupine različite veličine i borbene vrijednosti.[12]

9 Stožer 6. pješačke divizije procijenio je da su mu za zaposjedanje posadnih mjesta (što su ih Talijani napustili) u II. operativnoj zoni te za održavanje reda i sigurnosti potrebna tri gorska zdruga. Jedan za područje Dubrovnik-Trebinje-Bileća-Ravno-Čapljina, drugi za područje Nevesinje-Gacko-Berkovići-Stolac i treći za područje Livno-Glamoč-Tomislavgrad. Izvješće zapovjedništva 6. pješačke divizije od 22.VII.1942. Općem vojničkom povjereništvu NDH kod "Supersloda", Fond *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije* (dalje *Zapovjedništvo. 6. pješačke divizije*), Op.broj 2320/taj. *Hrvatski državni arhiv* (dalje *HDA*).

10 Dijelovi divizije bili su raspoređeni ovako: Mostar - stožer osnutka doknadne bojne 13. p.p. s 1. pohodnom satnijom, posadna i pomoćna satnija Mostar, 3. satnija III. samovozne bojne, 6. povozna satnija; Nevesinje - jedna satnija 13.p.p.; Trebinje - stožer 14.p.p. s I. bojnom (bez 2. satnije) i 9. satnijom; Bileća - stožer III. bojne s 10. i 12. satnijom i vodom gorskih topova; Gacko - 11. satnija 14. p.p.; Dubrovnik - 2. satnija 14.p.p.; Sinj - dijelovi 11. satnije 15.p.p.; Glamoč - 17. satnija 13.p.p i vod 11. satnije 15.p.p.; Livno - 6. satnija 14. p.p.; Šujica - vod domobrana 11. satnije 15. p.p. Iskaz posada 6. pješačke divizije u II. zoni III. domobranskog zbora. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2403/taj. od 27.VIII.1942. *HDA*.
Iskaz je djelomice netočan. U Glamoču je bila 17., a ne 18. satnija 13. p.p. Usporedi Izvješće zapovjednika 17. satnije 13.p.p. o padu Glamoča od 23. srpnja 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2002/taj. od 27.VII.1942. i Izvješće zapovjedništva posade Livno od 16.VII.1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 1892/taj. od 17.VII.1942. te Zapovijed 6. pješ. div. za premještaj domobranske posade iz Glamoča u Priluku, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 1338/taj. od 27.V.1942. *HDA*.

11 Područje III. domobranskog zbora bilo je u tom razdoblju, zbog lakšeg i učinkovitijeg zapovijedanja, podijeljeno na devet operativnih zona. Ostale zone pokrivali su: II. zona-6. pješačka divizija, III. zona-5. p.d., IV.zona-Brezanski zdrug, V. zona-Zenički zdrug, VI.zona-1. bojna 7.p.p., VII. zona-7.p.p., VIII. zona-15.p.p., IX. zona bila je područje grada Sarajeva.

12 Zapovjedništvo III. domobranskog zbora izdalo je 12. prosinca 1942. *Naputak za formiranje jedinica od dobrovoljaca i upotreba ovih u suzbijanju četničko-komunističkih bandi*. Naputkom je reguliran njihov položaj i ustroj, bile su podređene lokalnim oružničkim zapovjednicima i bez dozvole zapovjednika III. domobranskog zbora nisu mogle biti upotrebljene izvan svog matičnog područja. *Mladen Colić*, Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941, Beograd 1973, str. 293-294.

Ni Ustaška vojnica nije imala raspoloživih snaga. Na operativnom području koje se poklapalo s područjem III. domobranskog zbora nalazio se I. ustaški stajaći djelatni zdrug - Crna legija i nekoliko pripremnih i djelatnih ustaških bojni. Dio je Crne legije određen sudjelovati u operaciji na Kozari, a dio je i dalje bio u istočnoj Bosni. Na području velikih župa Plive i Rame i Lašve i Glaža bile su samo dvije bojne djelatnih ustaških postrojba, XVII. u Jajcu i XX. u Bugojnu. Obje su bojne ustrojene u prvoj polovici 1942. i dijelom su bile bez borbenog iskustva. Nakon povlačenja Talijana iz pojedinih mjesta III. zone, dijelovi su bojni upućeni u Prozor, Kupres i Tomislavgrad. U Travniku je bio i dio pripremne bojne, a u Livnu se tek stvarao zametak pripremne bojne.[13]

Da bi smirio ustaničku djelatnost na području velikih župa Plive i Rame i Lašve i Glaža nakon povlačenja Talijana, poglavnik NDH Ante Pavelić imenovao je 27. svibnja zapovjednika II. gorskog zdruga pukovnika Franju Šimića operativnim zapovjednikom svih oružanih snaga NDH i ostalih pomoćnih postrojba na području: Travnik-Jajce-Mrkonjić Grad-Ključ-Mliništa-Glamoč-Livno-Kupres-Bugojno-Skender Vakuf. Prema toj zapovijedi i ustaški dužnosnici i nositelji upravne vlasti bili su dužni pukovniku Šimiću dati *sve raspoložive snage i sredstva i da ga u njegovim podhvatima najizdašnije pomažu.*[14]

* * *

Nasuprot hrvatskim postrojbama bile su partizanske snage Operativnog stožera NOPO (Operativni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda) za Bosansku krajinu, IV. operativne zone NOPO Hrvatske i četničke postrojbe. Treći je krajiški odred, podređen Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, djelovao najviše na području I. operativne zone III. domobranskog zbora. To je bilo područje zapadno od rijeke Vrbas i područje kotara Kupres, Jajce i Bugojno. Ondje je potkraj proljeća boravio i dio V. krajiškog odreda boreći se s četnicima za prevlast među srpskim pučanstvom. Treći je krajiški odred potkraj svibnja snažnije djelovao te ugrozio Kupres i uporišta Kupreške milicije na Koprivnici. Intervencijom ustaških postrojba iz Bugojna stanje je sređeno, a u Kupresu su kao posada ostali 1. satnija XVII. ustaške bojne i vod domobrana.[15]

13 *Mladen Colić*, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942.-1943. godine, *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942 -1943)*, Beograd 1974, str. 344-360. Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 23.VI.1942., *Zbornik*, IV/5, dok.br. 166. Bojna relacija 9. pješačke pukovnije za srpanj 1942., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

14 Imenovanje je stupilo na snagu 2. lipnja 1942. Zapovijed o imenovanju pukovnika Šimića za izvanrednog opunomoćenika, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 1413, od 5. lipnja 1942. *HDA*.

15 Dijelovi III. krajiškog odreda napali su 29. svibnja postave milicijske skupine Kupres u Koprivnici. U borbama je poginulo 17 milicionera, uglavnom iz Zlosela. Ostatak je odstupio prema Kupresu

Livno, Tomislavgrad i dio Kupreškog polja pripadali su području IV. operativne zone Hrvatske. Osim dalmatinskih partizanskih postrojba, ondje su bili bataljuni "Starac Vujadin" u donjem Livanjskom polju i "Vojin Zirojević" na području Livna, Tomislavgrada i Kupresa. Bataljun "Starac Vujadin" pripadao je I. krajiškom odredu, a bio je operativno podređen stožeru IV. operativne zone. Na području Konjica bili su ostaci Konjičkog bataljuna od oko 220 ljudi, koji su preživjeli četnički puč u lipnju 1942.[16]

Zalaganjem Talijana veći je dio četničkih postrojba na ovom području formalno priznao vojno-političko vrhovništvo NDH. Na području Mrkonjić Grada i Glamoča četnički se pokret u proljeće 1942. razmahao i ondje stvorio jako uporište. Četničke skupine oko Glamoča i one na području Janja oslanjale su se na vojno-četnički odred "Petar Kočić" Uroša Drenovića. Na području Bugojna ustrojavala se skupina Đorđa Đelma. Neprijateljstvo prema Hrvatima zadržao je vojno-četnički "Gvozdeni" bataljun s područja Kupresa i Janja, osnovan nakon skupštine u selu Blagaju, kada se 2. bataljun III. krajiškog odreda podijelio na partizane i četnike. Istodobno je četnički puč bio u glamočkom bataljunu III. krajiškog odreda.[17]

Potkraj proljeća 1942. trusno je bilo područje Glamoča i Kupresa gdje su se sukobljavali dijelovi III. i V. krajiškog odreda s hrvatskim postrojbama iz Glamoča i Jajca. Slično je bilo, premda u manjoj mjeri, na prijevojima između Livna i Šujice i Tomislavgrada i Livna te na željezničkoj pruzi Jajce-Donji Vakuf-Bugojno.[18]

koji je napadnut istoga dana. *Dnevno izvješće GS MINDOM* br. 152 od 1.VI.1942. (Prilog) i br. 154 od 3.VI.1942. *HDA*. Sjećanje Ante Hrnjkaša, tada pripadnika milicijske skupine Kupres (iskaz kod autora).

16 Operativni stožer za Bosansku krajinu nastao je u veljači 1942. preimenovanjem Stožera za Bosansku krajinu. U proljeće 1942. imao je pod svojim zapovjedništvom četiri krajiška odreda (I., II., III. i V.) koji su pokrivali područje zapadne Bosne.
Stožer IV. Operativne zone Hrvatske ustrojen je početkom travnja 1942. od Dalmatinskog partizanskog stožera. Obuhvaćao je područje Dalmacije, od Nina do Neretve, uključujući Livno i Tomislavgrad. *Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić*, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Beograd 1982, str. 101, 148. *Momčilo Radović*, Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju, Konjic 1986, str. 147-159. *Dušan Lukač*, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967.

17 Izvješće sekretara kotarskog komiteta KPJ za Jajce od 19.V.1942. Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, *Zbornik*, IV/5, dok.br. 22. Izvješće stožera I. krajiškog NOP odreda od 20.V.1942. Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, *Zbornik*, IV/5, dok.br. 27.

18 *Dnevna izvješća GS MINDOM* za travanj i svibanj 1942. *HDA*.

Poglavlje II.

Pripreme i prvi dani pohoda proleterskih brigada

Na planini Zelengori, između rijeka Pive i Sutjeske, prikupili su se do polovine lipnja 1942. ostaci partizanskih postrojba iz Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine. Bile su to I. i II. proleterska brigada, crnogorski, sandžački i hercegovački bataljuni koji su se povlačili nakon poraza u istočnoj Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori. Zaštitnice tih snaga još su se ponegdje borile s četnicima. Vojno je djelovanje Talijana prestalo jer je zaključeno da je pothvat uspio, a, u skladu sa Zagrebačkim sporazumom, trebalo je početi povlačenje iz III. zone.

U višemjesečnim su borbama partizani izgubili područja koja su nadzirali u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori. Velik se dio postrojba pod pritiskom četnika i Talijana raspao, a dio je prešao na stranu četnika. Nakon vojnog i političkog poraza, Vrhovni stožer i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije dvojili su kamo da usmjere djelovanje svoje skupine. S obzirom na stanje u kojem su se nalazili "ostaci ostataka" Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (NOP i DVJ), to je pitanje bilo presudno. U šumi Bojišta, iznad sela Vrbnice, održana je 19. lipnja sjednica Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.[1] Na sjednici su razmotreni razlozi i posljedice poraza, smijenjeni su i kažnjeni neki od krivaca i odlučeno je da se krene u zapadnu Bosnu. Premda je većina nazočnih bila za povratak u Srbiju, presudili su hijerarhijski položaj i autoritet generalnog sekretara KPJ i vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ Josipa Broza Tita.[2]

1 Osim Josipa Broza Tita na sjednici su bili i sljedeći članovi politbiroa CK KPJ: Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivan Milutinović, a od članova Plenuma: Ivo Lola Ribar, Sreten Žujović i Moša Pijade. *Izvori za istoriju SKJ* (dalje *Izvori*), serija A, sv. II, knjiga 5, dok.br. 133.

2 Partizanska je povijest zastupala mišljenje da CK KPJ, odnosno VS NOP i DVJ (drugim riječima Tito) nije znao za Zagrebački sporazum i njegove posljedice. Iako se ne može opovrgnuti

Od sandžačkih i crnogorskih postrojba, VS je ustrojio tri nove proleterske brigade, III. sandžačku te IV. i V. crnogorsku. Nije bilo dovoljno hercegovačkih partizana za brigadu pa je od njih ustrojen Hercegovački odred od dva bataljuna.

Politički i vojni vođa jugoslavenskih komunista, Josip Broz Tito, diktira zapovijed za napadnu hodnju proleterskih brigada na zapad. *Taj je događaj u dva mjeseca temeljito izmijenio vojno-političke prilike na području NDH. (Snimio Savo Orović 22. lipnja 1942. kraj Vrbnice na Zelengori.)*

uvjerljivost njihovih argumenata, držim da je tvrdnja neprihvatljiva. Iz objavljenih dokumenata što ih je potpisao Tito može se zaključiti da je on bio osoba koja duboko promišlja svoje postupke i da je kretanje u jednu neizvjesnu pustolovinu, što je zasigurno bio pohod proleterskih brigada, postupak na koji se on ne bi odlučio, a da nije bio koliko-toliko obaviješten o stanju i nakanama protivnika. Prešućivanjem ili osporavanjem Titove obaviještenosti o protivniku dobijao se jak prilog stvaranju slike o njemu kao genijalnom vojskovođi. R.Brčić izražava blagu sumnju u tu tvrdnju, no u nastavku je teksta opovrgava. *Brčić*, 1984, str. 73, 79-80. Usp. *Leković*, 1965, str. 20-28. i *Mišo Leković*, Sednica Centralnog komiteta KPJ na Zelengori 19. juna 1942. godine, *Delovanje rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta*, Beograd, 1989. str. 135-143.

Bez obzira na poraz, gubitke i zamor, te su postrojbe tada nedvojbeno bile borbeno najkvalitetnije u partizanskom pokretu. Većina ljudi imala je iza sebe višemjesečno borbeno iskustvo, a mnogi su bili članovi komunističke partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Bila je to partijska vojska KPJ, dokazane borbene vrijednosti, dodatno pojačane očajničkim položajem u kojem je bila vojska.

Nakon odluke o smjeru kretanja, počele su vojničke i političke pripreme za skori pohod te izviđanje prema Foči i Kalinoviku, gdje su bile jače snage protivnika. Za pohod je VS ustrojio Udarnu skupinu proleterskih brigada, u koju su ušle prve četiri proleterske brigade.[3] Smjer kretanja Udarne skupine bio je Zelengora-planinski masivi Treskavice i Bjelašnice, željeznička pruga Sarajevo-Mostar, planina Bitovnja-Prozor-Kupreško polje. Najteži je dio puta bila dionica od Zelengore do Bitovnje, jer je trebalo prijeći preko prometnice Foča-Kalinovik, željezničke pruge Sarajevo-Mostar i planinskih masiva Treskavice i Bjelašnice. Na tim područjima gotovo i nije bilo partizanskih postrojba, protivnik je u većim mjestima imao jače posade, a Sarajevo i Mostar bili su razmjerno blizu planiranog partizanskog hodnog puta. Prednost je bila nepristupačnost terena za intervenciju njemačkih i talijanskih motoriziranih snaga. Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred određeni su da ostanu na području Zelengore s bolnicom i zbijegom naroda iz Crne Gore koji se povukao s partizanima. Ako ne bi imale snage da se održe na Zelengori, te su dvije postrojbe trebale krenuti za Udarnom skupinom prema Bosanskoj krajini.[4]

* * *

Ujutro 24. lipnja krenula je sa Zelengore Udarna skupina proleterskih brigada Vrhovnog stožera. Imala je oko 3800 ljudi od kojih 3210 u borbenim postrojbama. Bila je naoružana s oko 3050 pušaka, 138 puškostrojnica, 37 strojnica, šest teških i devet lakih minobacača, jednim gorskim i jednim protuoklopnim topom. Naoružanje je približno jednoliko raspoređeno po brigadama.[5] Postrojbe su se kretale u dvije kolone, desnoj i lijevoj. Desnu su činile II. proleterska brigada, Vrhovni stožer i IV. crnogorska brigada, a lijevu I. i III. proleterska brigada.

3 Zapovjednik I. proleterske brigade bio je Koča Popović, a politički komesar Filip Kljajić-Fićo; zapovjednik II. proleterske brigade bio je Ljubodrag Đurić, a politički komesar Milinko Kušić; zapovjednik III. sandžačke brigade bio je Vladimir Knežević-Voloda, a politički komesar Velimir Jakić; Peko Dapčević zapovijedao je IV. crnogorskom brigadom, a politički je komesar bio Mitar Bakić.

4 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOPi DVJ od 22.VI.1942., *Zbornik*, II/4, dok.br. 189. *Lekoviċ*, 1965, str. 28-30.

5 Brojno stanje i naoružanje proleterskih brigada bilo je sljedeće: I. brigada - 1150 ljudi (950 boraca), naoružanih s 46 puškostrojnica, 11 strojnica, 2 teška i 3 laka minobacača, gorski top 65 mm,

U srpskim zagorskim selima oko Kalinovika boravili su četnici Zagorskog bataljuna, većinom bivši pripadnici Kalinovičkoga partizanskog odreda. Budući da se nisu odazvali pozivu pripadnika I. proleterske brigade da im dopuste miran prolazak, oni su ih protjerali prema Kalinoviku. Na području zagorskih sela skupina se zadržala sljedećeg dana (25. lipnja) pripremajući se za nastavak hodnje. Dolazak partizana uznemirio je domobransku posadu u Kalinoviku (7. satnija 7. pješačke pukovnije). Ona je, ojačana zagorskim četnicima pobjeglim pred partizanima, žurno spremala obranu mjesta.[6]

Prikupivši podatke o rasporedu milicije i četnika u selima na planiranom smjeru kretanja, VS ga je odlučio promijeniti, jer je prosudio da bez borbe neće moći proći kroz sela. Htijući izbjeći sukobe i što brže prijeći to područje, Tito je odlučio nastaviti kretanje preko planine Treskavice. Bila je to razumljiva odluka, jer se skupina nalazila na vrlo osjetljivu području blizu jakih njemačkih i talijanskih uporišta u Sarajevu i Mostaru, a s njima se nikako nije željela sukobiti. Brigade su noću 25. lipnja krenule na novu dionicu puta. Prelaskom prometnica oko Kalinovika i obilaskom tog mjesta, 26. lipnja ujutro došle su na Gvozno polje. Tijekom hodnje su, u puškaranjima s četnicima, poginula dvojica borca, a iz II. proleterske brigade dezertiralo je pet vojnika.[7]

Vijesti o sukobu s partizanima oko Kalinovika stigle su u Sarajevo 26. lipnja. Nazočnost manjih skupina partizana oko mjesta potvrdio je istog dana pilot zrakoplova koji je izviđao područje. Partizansko djelovanje oko Kalinovika nagnalo je Talijane da zatraže intervenciju hrvatskih snaga radi protjerivanja partizana. General Mihajlo Lukić, zapovjednik III. domobranskog zbora, poveo je osobno iz Sarajeva 27. lipnja vod pješaštva i vod bornih kola prema ugroženom području. Intervenciju je pratilo i podupiralo zrakoplovstvo koje je bombardiralo sela u okolici Kalinovika. Ispred Kalinovika se skupina generala Lukića sukobila s 4. bataljunom II. proleterske brigade. Generalovo je vozilo pogođeno puščanim mecima na dva mjesta, ali nije bilo žrtava. Partizani su se povukli s ceste u sastav matične postrojbe i tako je put Sarajevo-Trnovo-Kalinovik opet bio prohodan.[8]

Spremajući se za nastavak hodnje, stožer I. proleterske brigade poslao je poziv muslimanskoj miliciji podno Treskavice da bez borbe propusti partizanski odred.

---

i 1 "Pito" top.; II. brigada - 962 borca (800) s 42 puškostrojnice, 7 strojnica, 1 teškim i 3 laka minobacača; III. proleterska - 800 ljudi (660 boraca), naoružanih sa 16 puškostrojnica, 5 strojnica, jednim teškim i dva laka minobacača; IV. crnogorska - oko 890 ljudi od kojih 800 u borbenim postrojbama, naoružanih s 34 puškostrojnice, 12 strojnica, 2 teška minobacača i 1 lakim. Najveći je problem te dobro naoružane skupine bio nedostatak streljiva. *Leković*, 1965, str. 40.

6 *Leković*, 1965, str. 45-46.

7 *Isto*, str. 50-51.

8 Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 28.VI.1942., *Zbornik*, IV/5, dok.br. 168. *Leković*, 1965, str. 52-53.

Budući da milicija nije odgovorila, dijelovi IV. crnogorske brigade spustili su se rano ujutro 28. lipnja s Treskavice i zaposjeli sela Ledića, Dejčića, Ostojića i Šabance, iz kojih se milicija s oružnicima povukla u selo Mijanovića kod Trnova. U borbama za sela poginuo je jedan pripadnik brigade. Milicija je imala petoricu mrtvih, a dvojica su zarobljenih oružnika strijeljani. Brigada je zaplijenila nešto oružja i minobacač s nekoliko mina.[9]

Ostatak skupine također se spustio s Treskavice i razmjestio u selima podno planine. Vrhovni stožer odlučio je da sljedeće odredište bude planina Bitovnja, do koje je trebalo doći nakon prelaska prometnice Sarajevo-Mostar. U Vrhovni stožer je 29. lipnja stigao zapovjednik Kalinovičkog partizanskog odreda Rade Hamović i donio podatke o razmještaju i snazi hrvatskih postrojba na dijelu pruge od Sarajeva do Konjica. Tu važnu komunikaciju VS je odlučio prijeći uz istodobno uništenje što više željezničkih postaja i objekata na njima. Udarna je skupina podijeljena na dva dijela. Od I. i III. proleterske brigade postrojena je južna (lijeva) kolona, pod izravnim zapovjedništvom VS. Trebala se kretati dužim putem, preko sela ispod Bjelašnice, a zatim prijeći prugu na dijelu od Raštelice do Živašnice, blizu Konjica. Ostale dvije brigade činile su sjevernu (desnu) kolonu. Vodili su je načelnik VS Arso Jovanović i član VS Milovan Đilas. Ona se trebala kretati preko Igmana i Bjelašnice i prijeći prugu na dijelu od Bižnjeva do Tarčina. Poslije obavljene zadaće i prelaska pruge, obje su se kolone trebale spojiti na planini Bitovnji.[10] Južna je kolona krenula prema prometnici ranije jer je trebala proći kroz protivnička muslimanska sela podno Bjelašnice. Poslijepodne 30. lipnja, I. i III. proleterska brigada napale su i poslije kraće borbe zauzele sela Umoljane, Brda, Kramare, Šabiće, Tušila, Lukovac i Rakitnicu. U borbi su obje strane prošle bez žrtava, a partizani su zaplijenili manju količinu oružja i streljiva te zapalili oružničku postaju u Umoljanima. Nekoliko milicionera je zarobljeno dok je glavnina pobjegla prema Konjicu.[11]

* * *

9 Izvješće pomoćnika načelnika VS i stožera IV. crnogorske brigade od 28.VI.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/4, dok.br. 197. Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 1.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 133. Izvješće Zapovjedništva oružničkog krila Sarajevo od 7.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 137. Izvješće Zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 11.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 141.

10 *Leković*, 1965, str. 61.

11 Zapovijed VS NOP i DVJ stožerima I. i III. proleterske brigade od 30.VI.1942., *Zbornik*, II/4, dok.br. 198. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 137.

Od 1. do 3. srpnja obje su se kolone u tajnosti pripremale za napad.[12] Željeznička pruga Sarajevo-Mostar imala je stratešku važnost za NDH zbog spajanja Hercegovine s ostalim dijelovima države. Nijemcima je bila važna na dionici od Mostara do Dubrovnika, to jest Metkovića, zbog izvlačenja boksita s područja Širokog Brijega. Na dionici Sarajevo-Konjic prugu su osiguravale raštrkane i malobrojne hrvatske posade.[13] Činili su ih 31 hrvatski oružnik, 21 njemački oružnik i nekoliko milicionera. Oružnička postaja u Pazariću imala je 18 oružnika koji su osiguravali 25 kilometara dugu dionicu od Bižnjeva do tunela pod Ivan Sedlom. Na postaji su bili i njemački oružnici, njih 21. U oružničkoj postaji na Ivan-planini bilo je osam oružnika, a na dionici Bradina-Konjic uopće nije bilo čuvara. Štoviše, ni veliki most na potoku Lukač nije bio osiguran, iako je bio najvažniji objekt na pruzi. Na postaji u Podoroščcu bilo je pet oružnika. Veće posade imali su Konjic, Rama i Ostrožac. U Konjicu je bila 1. bojna 7. pješačke pukovnije (bez jedne satnije) koja je s oružništvom, ustašama i milicionerima brojila oko 480 naoružanih ljudi. U Ostroščcu je bilo 45 oružnika i milicionera. Nakon povlačenja Talijana koji su držali brojno jake posade nije bilo raspoloživih ljudi za osiguranje. Također, na tom je području vladalo dugo zatišje i stanovništvo je uglavnom bilo naklonjeno vlastima NDH. Dva manja napada što su ih izveli ostaci Kalinovičkog partizanskog odreda u lipnju nisu izazvali veću pozornost. Tek će kretanje Udarne skupine proleterskih brigada prema Bjelašnici navijestiti mogućnost ugrožavanja pruge. Zapovjednik III. domobranskog zbora general Lukić, podređen stožeru 718. njemačke divizije, dva je puta tražio od njezina zapovjednika, generala Fortnera, da mu dopusti odvajanje nekoliko postrojba iz istočne Bosne radi pojačanja posada na pruzi. General Fortner nije dopustio izvlačenje traženih postrojba, jer je držao da kretanje partizana u tom trenutku još ne ugrožava njemačke interese.[14]

Manji sukobi 2. srpnja u okolici Pazarića, između oružničke i partizanske ophodnje, a poslije istog dana i pogibija jednog njemačkog oružnika, potvrdili su nazočnost partizana blizu pruge i najavili mogućnost diverzije. Domobranstvo nije moglo odvojiti ljude za pojačanje posada na pruzi, ali su stožeri I. ustaškog stajaćeg zdruga i II. ustaške željezničke bojne uspjeli skupiti 108 ustaša te ih s 12 oružnika uputiti tijekom 3. srpnja prema Konjicu. Devet oružnika je raspoređeno u Raštelici i tri u Pazariću. Ustaše Željezničke bojne raspoređene su po postajama: u Hadžićima 25, u Tarčinu 12, u Raštelici i kod Lukač-mosta na potoku Šunj

12 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 2.VII.1942. stožerima I. i III. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 2.

13 Nakon Zagrebačkog sporazuma Talijani su osiguravali prugu od Rame do mora. *Leković*, 1965, str. 75.

14 *Leković*, 1965, str. 79-80.

10, i 11 kod Podorašca. Posljednji su krenuli pripadnici Crne legije, u 14.45 vlakom prema Konjicu. Stigavši na postaju u Pazariću u 21.34, vlak je zadržan zbog dojave o partizanskom napadu na prugu.[15]

Dok su hrvatske postrojbe s ono malo snaga pokušavale otkloniti opasnost od željezničke pruge, zapovjedništvo je njemačke 718. pješačke divizije gubilo vrijeme spremajući pothvat na područje oko Trnova gdje više nije bilo proleterskih brigada. Zadaću "čišćenja" dobio je stožer 738. pješačke pukovnije koji je 1. srpnja postrojio borbenu skupinu "Strecker", od njemačkih i hrvatskih postrojba. Nijemci nisu reagirali na upozorenje zapovjedništva III. domobranskog zbora o opasnosti koja se nadvila nad željezničku prugu Sarajevo-Konjic i mirno su se pripremali za pothvat čišćenja, koji je trebao početi 4. srpnja.[16] Tijekom 3. srpnja posadama na željezničkoj pruzi pristižu dojave o približavanju partizana. Kasno poslijepodne, u okolici Pazarića, posada je zarobila jednog partizana iz II. proleterske brigade, koji je na saslušanju u postaji izjavio *da je iz Crne Gore krenulo 5 brigada partizana i da svaka brigada broji po 1500 partizana.* Taj podatak, doduše netočan, ozbiljno je zabrinuo posadu i zapovjedništvo III. domobranskog zbora koje je žurno obaviješteno, no još više tvrdnja da je jedna od brigada u 15 sati krenula u napad i da joj je zadaća napasti Pazarić, Tarčin i Zovik te porušiti mostove na pruzi.[17]

* * *

Partizanski napad na željezničke postaje počeo je oko 20.30 kada je oružničku vojarnu na Ivan Sedlu napao 3. bataljun III. sandžačke brigade. Napadnuti oružnici uspjeli su uzbuniti posade u Bradini i Raštelici jer brzoglasno-brzojavne veze nisu bile prekinute. Nakon što su partizani zapalili vojarnu, posada od sedam oružnika se predala, a njezin je zapovjednik, oružnički vodnik, poginuo. Partizani su imali jednog poginulog i šestoricu ranjenih. Glavnina III. sandžačke brigade ušla je bez borbe u nebranjenu Bradinu i do jutra nesmetano uništavala i pljačkala postaju. S brigadom je bio pionirski vod I. proleterske brigade koji je trebao minirati Lukač-most, no otpor osiguranja je bio prejak pa se vratio natrag u Bradinu.[18]

Na postaji Raštelici uzbunjena je posada (10 ustaša Željezničke bojne, 9 oružnika i 3 milicionera) očekivala napad. U 21.30 postaju su napali 2. i 6. bata-

15 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 141. *Leković*, 1965, str. 74-82.

16 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 182. od 1.VIII.1942. i 183. od 2.VII.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 71-74.

17 Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 4.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 134. *Zbornik*, IV/6, dok.br.141.

18 Izvješće zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 13.VII.1942. o službi za 15 posljednjih dana, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143. *Leković*, 1965, str. 85-87.

Uništena i zapaljena željeznička postaja u Pazariću nakon prolaska 2. bataljuna II. proleterske brigade noću 3./4. srpnja 1942. *Sličan je prizor viđen na svima željezničkim postajama od Hadžića do Konjica, svjedočeći o najvećoj partizanskoj diverziji tijekom rata 1941.-1945. Željeznički je promet bio obustavljen dva mjeseca, a NDH je doživjela veliki gospodarski i politički udarac. (Snimio Ivan Softa)*

ljun I. proleterske brigade, a malobrojna se posada žilavo branila. Nakon pola sata u postaju je ušao njemački oklopni vlak nemalo iznenadivši napadača, a neki su branitelji iskoristili prigodu i ukrcali se. Vlak je u ulozi otporne točke ostao na postaji do poslije ponoći. Povukao se nakon što su partizani uporabili protuoklopni top i uputio u Tarčin. U zdanju postaje poginula su trojica ustaša i jedan oružnik. Partizani nisu imali gubitaka. Poslije borbe zapalili su kompleks postaje i uništili prugu u dužini 360 metara na dijelu Raštelica-Bradina.[19]

Posadu Tarčina, 12 ustaša II. željezničke bojne, napao je 4. bataljun II. proleterske brigade u 22.30. U borbi su poginula trojica ustaša, a devetorica su zarobljena dok su se konopcem spuštali iz zapaljene zgrade. Partizani su imali dvojicu poginulih, dvojicu ranjenih, a petorica su dezertirali. Zapaljene su i ostale zgrade oko postaje te šest željezničkih vagona.[20]

U Pazariću, posadu su činili 16 njemačkih oružnika i četiri vojnika, 18 oružnika i 10 milicionera. Prije partizanskog napada u postaji se našao putnički vlak s

19 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 137. i 141.
20 *Isto. Leković*, 1965, str. 90.

oko 250 civila. U 21.34 u postaju je ušao i vlak iz Sarajeva sa 40 ustaša Crne legije. Oni su putovali u Konjic, no svojevoljno su ostali u postaji ne htijući se vratiti natrag prema Sarajevu. U 00.30 sati 4. srpnja postaju je napao 2. bataljun II. proleterske brigade dok su dvije čete 1. bataljuna osiguravale napad s obiju strana postaje. Branitelji su se povukli u postaju i bunker pokraj nje, a uplašeni su putnici potražili sklonište u podrumu. Partizani su minobacačima zapalili zgradu i zatim u jurišu zauzeli bunker. Dok je zgrada postaje gorjela, a branitelji razmišljali hoće li se predati ili izgorjeti, u postaju je u 2.23 ušao njemački oklopni vlak iz Tarčina. Tijekom dvadesetak minuta koliko se zadržao na postaji, većina se branitelja uspjela ukrcati na njega. Vlak se udaljio u smjeru Hadžića. Poluizgorjela oružnička postaja u kojoj su bili šestorica ustaša i šestorica oružnika uspjela se održati i ujutro zarobiti jednog partizana, zaostalog pri povlačenju. U borbi su poginuli dvojica ustaša (jednog su Nijemci greškom ubili), dvojica oružnika i dvoje putnika, a partizani su zarobili jednog oružnika. Napadač je imao dvojicu mrtvih i četvoricu teže ranjenih.[21]

Prvi bataljun IV. crnogorske brigade ojačan četom 2. bataljuna napao je oko 2 sata željezničku postaju Hadžići. Zbog blizine Sarajeva napad je osiguravao 4. bataljun. Postaju je branilo 25 ustaša Željezničke bojne. Premda su uspjeli zapaliti zgradu postaje, dvije pilane i nekoliko gospodarskih zgrada, partizani nisu obavili glavnu zadaću, rušenje pruge. Četvrti bataljun oštetio je most na rječici Zujevini. U borbama je poginulo sedam civila i dvojica ustaša, a dvojica su ranjeni. Partizani su imali šestoricu mrtvih i jednog ranjenog.[22]

Postaja Brđani nije imala posade, ali je na obližnjem brdu bila desetina domobrana. Zapovjednik posade Konjic poslao je 3. srpnja vod domobrana s jednom strojnicom na postav Grad (k. 1028) sjeveroistočno od Konjica da zatvori smjer prema pruzi. U 22.15 pod pritiskom 4. bataljuna I. proleterske brigade taj se vod domobrana povukao. Poslije ponoći partizanski je bataljun zauzeo postaju na kojoj se zatekao vlak s domobranima, od kojih su samo neki imali oružje. Postaja i sva postrojenja su zapaljeni, a vozni je park djelomice uništen. U kraćoj borbi poginula su trojica domobrana, jedan ustaša je ranjen a zarobljeno je oko 120 domobrana i trojica Talijana. Partizani su imali jednog poginulog i trojicu ranjenih. Neke od zarobljenih domobrana 13. pješačke pukovnije partizani su poveli sa sobom kao nosače ratnoga plijena.[23]

Željezničku postaju u Podorašcu bez borbe je zaposjeo 3. bataljun I. proleterske brigade. Osiguranje (11 ustaša) je bilo u bunkeru kod nadvožnjaka južno od

21 *Isto. Leković*, 1965, str. 91-93.
22 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 141. *Leković*, 1965, str. 93-97.
23 *Leković*, 1965, str. 98-99.

postaje, a u selu je bilo pet oružnika koji su pobjegli prema Konjicu. Dok je dio bataljuna puškarao s ustašama u bunkeru, ostali su zapalili postaju i uništili postrojenja. U puškaranju je poginuo jedan ustaša. Istodobno je 1. bataljun I. proleterske brigade kod Živašnice na nekim mjestima porušio prugu i brzoglasne veze.[24]

Desna je partizanska kolona (II. i IV. proleterska brigada) prešla prugu nakon rušenja i uništenja postaja u Hadžićima, Tarčinu i Pazariću. Uputila se prema selima Drozgometvi i Zabrđu, u dolinu rijeke Lepenice. Događaji su se razvijali povoljno za partizane pa su se mogli duže zadržati na pruzi i još je više oštetiti. No, što zbog doslovnog shvaćanja zapovijedi vrhovnog zapovjednika, što zbog straha od intervencije protivnika iz Sarajeva, kolona se odmah povukla od pruge. U odnosu na lijevu kolonu njihov je učinak bio znatno manji pa im je Tito zamjerio da su *suviše bukvalno shvatili brzi prelaz preko pruge*, a da su glavnu zadaću, rušenje pruge i objekata, neopravdano zapostavili. Iz doline Lepenice kolona je 5./6. srpnja krenula prema Kreševu. Vrhovni je zapovjednik promijenio prijedlog delegata VS da se kolona kreće smjerom Kiseljak-Busovača-Vitez te preporučio da se ne ide toliko desno, nego da se osim Kreševa blokira i Fojnica i zauzme ako okolnosti budu dopuštale.[25]

* * *

Rušilački je prodor proleterskih brigada neugodno iznenadio hrvatsku stranu. Ocijenjeno je da se to dogodilo zbog *slabog ili nikakvog otpora pojedinih milicionerskih skupina i da razlog takva ponašanja još nije poznat, ali po svemu se može zaključiti, da milicioneri postaju sve više nesigurni elemenat i naklonjeni partizanima.*[26] Naravno, bila je to nategnuta i neozbiljna prosudba kojom se bez temeljite raščlambe pokušalo "na brzinu" naći krivca za partizanski prodor. Bilo je iluzorno očekivati da je nekoliko stotina seoskih stražara sposobno zadržati nekoliko tisuća partizana, od kojih je većina imala iza sebe višemjesečno borbeno iskustvo, a bili su u pothvatu tipa "sve ili ništa". Isti se slučaj ponovio s osiguranjem na željezničkoj pruzi. Ono je bilo u još nepovoljnijem položaju, jer je odnos branitelja i napadača bio višestruko u korist partizana, premda su oni na pojedinim postajama napravili mnogo manje štete nego što su objektivno mogli. Na partizansku diverziju reagirao je, dakako sa zakašnjenjem, i zapovjednik njemačke 718. pješačke

24 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143. *Leković*, 1965, str. 99-100

25 Izvješće delegata VS pri desnoj (sjevernoj) koloni od 5.VII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 3. Naputak vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 6.VII.1942. delegatima VS pri desnoj koloni operativne skupine proleterskih brigada, *Zbornik*, II/5, dok.br. 8.

26 Dnevno izvješće zapovjedništva III. domobranskog zbora od 4.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, str. 310. Slab otpor milicije P. Morača je obrazložio činjenicom da su proleterske brigade prema njima korektno postupale. *Pero Morača*, 1942. Prelomna godina NOR-a, Beograd 1957, str. 163-164.

divizije. Odredio je zapovjedniku 738. pješačke pukovnije da s dijelom snaga krene na ugroženo područje. Ujutro 4. srpnja, iz sastava borbene skupine "Strecker" izdvojen je dio 3. bojne 738. pješačke pukovnije i s nekoliko oklopnih vozila upućen prema Hadžićima. Kod sela Obrovca dijelovi 4. bataljuna IV. crnogorske brigade privremeno su ih zadržali na zarušenoj cesti, pa su Nijemci tek u sumrak ušli u Hadžiće, a sutradan u Pazarić. Tijekom 4. srpnja popravljena je pruga od Konjica do Lukač-mosta, a prije noći se osiguranje mosta povuklo u Konjic.[27]

* * *

Ohrabren izostankom intervencije iz Konjica i Sarajeva, partizanski je Vrhovni stožer zaključio da je odnos snaga povoljniji nego što se pretpostavljalo. Tito je zapovjedio južnoj koloni da se vrati na komunikaciju i sruši preostale objekte i Lukač-most. U duhu te zapovijedi, pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić zapovjedio je 5. srpnja stožeru III. proleterske brigade da prometnicu Sarajevo-Konjic potpuno sruši i da treba *svaku šinu razvaliti, svaki prag spaliti; svaku skretnicu polomiti, svaki telef. stub posjeći, svaki telef(onski). izolator treba (slomiti), svaki propust na drumu porušiti, svaku ogradu na pruzi spaliti, drum prekopati na mestima koja se ne mogu obići.*[28] Tijekom 5. i 6. srpnja III. proleterska brigada obavila je zadaću. Postaja u Bradini temeljito je porušena i spaljena, a najveći je uspjeh postignut kad je pionirski vod I. proleterske brigade 6. srpnja ujutro srušio Lukač-most.[29]

Nakon povlačenja od željezničke pruge, II. i IV. proleterska brigada prikupile su se u dolini rijeke Lepenice pokraj Kreševa. Kretanje desne partizanske kolone prema Kreševu nije ostalo neprimijećeno pa su, prema zapovijedi 718. pješačke

27 Bojna relacija 1. bojne 7. pješačke pukovnije za srpanj 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 159. *Dnevno izvješće GS MINDOM* br. 186 od 5.VII.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 102-104.
O povlačenju osiguranja željezničkih postaja u Konjic i teškom stanju na željezničkoj pruzi izvjestio je zapovjedništvo 6. pješačke divizije pomoćnik načelnika stožera divizije satnik Josip Šimković koji je 5. srpnja obišao Konjic: *Straže sa svih postaja od Konjica isključno do Bradine isključno povukle su se - do sada neutvrđeno da li prije ili tokom napada tj. pod borbom, u Konjic. Jedan stražnik poginuo je. Jedino se je zadržala na svom mjestu ustaška straža kod Lukač mosta, koji nije ni napadan od partizana, koji su navodno čak i poručili da nemaju ni računa ni potrebe da napadaju taj most. Obzirom na zapovied III. domobranskog sbora, o kojoj je zapovjednik posade obavješten brzoglasom, izdao je nalog, da se do pada mraka sve straže vrate na svoja mjesta. Koliko će se to ostvariti nije izvjesno, jer ustaše su izjavile da se neće vratiti na Lukač most, koji su napustili danas prije podne i ako nije napadan i došli su u Konjic. Njihov odpor u pogledu vraćanja na odredjeno mjesto izazvao je odpor i kod nekih domobranskih straža, a poglavito kod straže odredene za Podorašac. Pored toga ostvarenje ovog naloga otežano je i time što se strojovode kriju pa se ne mogu pronaći i neće da voze u pravcu Bradine. Zapovjedništvo 6. pješačke divizije* Op. br. 1770/taj. od 5.VII.1942. *HDA*

28 Zapovijed pomoćnika VS NOP i DVJ od 5.VII.1942. stožeru III. proleterske (sandžačke) brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 4.

29 Izvješće pomoćnika načelnika VS NOP i DVJ od 6.VII.1942. vrhovnom zapovjedniku, *Zbornik*, II/5, dok.br. 7. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143.

divizije, poduzete mjere da se zatvori smjer Kiseljak-Han Ploča i spriječi prodor partizana na područje Visokog. Tijekom 6. srpnja na tom su području okupljeni njemačka 738. pješačka pukovnija (jačine tri bojne), 1. bojna 15. pješačke pukovnije (dvije satnije s 226 vojnika) i dvije satnije ustaša I. stajaćeg zdruga. Te su snage, raspoređene na smjeru Fojnica-Kiseljak-rijeka Lepenica-Han Ploča-Hadžići-Pazarić-Tarčin, napravile poluokruženje oko II. i IV. proleterske brigade. Okruženje nije moglo biti potpuno zbog demarkacijske crte koja je na tom području prelazila preko sela Tarčina, Dusine, Deževice, južno i zapadno od Kreševa. Osim dviju proleterskih brigada, u poluokruženju je bilo i Kreševo, prvo na udaru partizana. Da bi spriječio pad Kreševa, zapovjednik 738. pješačke pukovnije poslao je iz Kiseljaka u Kreševo dan prije prikupljene ljude s postaja oružničkog krila Travnik, 28 oružnika i 80 ustaša pripremne ustaške bojne iz Kiseljaka i Visokog. U Kreševu su bili šestorica oružnika i 16 milicionera. Pojačanje je stiglo noću 5. srpnja pa je posada prije partizanskog napada narasla na 34 oružnika i 142 milicionera i ustaša. Obranu mjesta preuzeo je oružnički bojnik Bervaldi. Dva je voda rasporedio naprijed prema dolini Lepenice otkud je očekivao napad, a jedan je vod zadržao kao pričuvu u Kreševu. Bile su to preslabe snage da izdrže napad 1. i 2. bataljuna II. proleterske brigade koji je počeo 6. srpnja oko 2 sata ujutro. Četvrta crnogorska je dijelom snaga osiguravala napad od mogućeg iznenađenja iz smjera Fojnice i Kiseljaka. Poslije dvosatne borbe II. proleterska ulazi u Kreševo, dok se branitelji povlače prema Kiseljaku. U borbama su poginuli jedan oružnik i jedan riznički stražar, a jedan je zarobljeni ustaša strijeljan. Pilot hrvatskog zrakoplova koji je izviđao nad Kreševom poginuo je od strojničke paljbe, ali je kopilot-izvidnik uspio spustiti zrakoplov u zračnu luku Rajlovac. Napadač nije imao gubitaka.[30]

Intervencijom 1. bojne njemačke 738. pješačke pukovnije Kreševo je istog dana oko 18 sati vraćeno, a II. i IV. proleterska brigada uspjele su bez gubitaka uzmaknuti prema planini Vranici. Partizani su ipak imali dovoljno vremena uništiti postrojenja rudnika arsena i pilanu te opljačkati mjesto, ali je dio plijena ostao neizvučen. Sljedećega dana, 7. srpnja, obje su se partizanske brigade žurnom hodnjom uspjele prebaciti preko demarkacijske crte. Tako je završio pothvat 738. njemačke pukovnije i hrvatske bojne u dolini Lepenice. Partizani su imali trojicu mrtvih i isto toliko ranjenih boraca, a sedmorica su dezertirali i predali se oružništvu. Povrat Kreševa i protjerivanje partizana bilo je sve što se učinilo jer je 8 km zapadno od Kreševa bila demarkacijska crta, preko koje Nijemci nisu mogli prelaziti.[31]

30 Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 7.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 138.

31 Izvješće oružničkog krila Travnik od 9.VII.1942. zapovjedništvu 5. oružničke pukovnije, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 139. Izvješće stožera II. proleterske brigade od 7.VII.1942. VS NOP i DVJ o zauzi-

Izvan dohvata njemačkih snaga, zapovjedništvo je sjeverne partizanske skupine odlučilo promijeniti smjer kretanja ne bi li se ona udaljila od prometnica između Kiseljaka, Travnika, Fojnice i Busovače, i tako izbjegla borbe s motoriziranim njemačkim snagama koje su tim prometnicama mogle brzo intervenirati prema ugroženom području. Bio je to previše dobro naoružan i opremljen protivnik s kojim se teško izlazilo na kraj. Zaključak raščlamba o borbama proteklih dana bio je da bi se inzistiranjem na prvotnom smjeru obje brigade zaplele u stalne borbe koje bi usporile kretanje skupine, dovele do žrtava i zamora boraca. Zato je odlučeno da se ona žurno prebaci preko planine Vranice i do 12. srpnja izbije na prometnicu Travnik-Gornji Vakuf, gdje se namjeravalo stvoriti uporište za buduće djelovanje i čekati dolazak južne kolone brigada.[32]

* * *

O prodoru proleterskih brigada obaviještene su i upozorene posade Prozora, Gornjeg Vakufa, Kupresa, Bugojna, Donjeg Vakufa, Jajca i Mrkonjić Grada jer je bilo očito da se one kreću prema tim mjestima.[33] Situacija oko Livna i Tomislavgrada, koja je poslije povlačenja Talijana ozbiljno zabrinjavala zapovjednika III. domobranskog zbora, poboljšana je dolaskom stožera 2. bojne 14. pješačke pukovnije sa 7. i 8. satnijom. U Bugojnu je bojna pojačana 2. satnijom XX. ustaške bojne, pa su zajedno produžili prema Livnu i stigli 7. srpnja. Na putu iz Kupresa za Livno te je snage, između Donjeg Malovana i Šujice, napala Kupreška četa III. krajiškog odreda. Ona je poslije polusatnog puškaranja odbijena od prometnice.[34]

* * *

Dok se sjeverna kolona brigada bavila Kreševom, južna je kolona već nekoliko dana ugrožavala Konjic. Partizani su još 5. srpnja od svojih obavještajaca dobili podatke o stanju u Konjicu. Činilo se da ga je moguće bez većih napora zaposje-

manju Kreševa, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 63. Izvješće M. Đilasa od 7.VII.1942. VS NOP i DVJ o zauzimanju Kreševa, *Zbornik*, II/5, dok.br. 12. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 189. od 8.VII.1942. (Prilog). *HDA. Zbornik*, IV/6, dok.br. 138. *Leković*, 1965, str. 149-164, 160-161.

32 *Zbornik*, II/5, dok.br. 12.

33 Ne znajući prvih dana s kim ima posla, zapovjedništvo je III. domobranskog zbora Udarnu skupinu VS nazivalo Bjelašnička partizanska skupina. Nisu bile poznate namjere skupine, a jedna je od pretpostavki bila da namjerava pomoći partizanima na Kozari i doći do Drvara. Tek su tih dana dezerteri i zarobljenici iz sjeverne skupine otkrili podatak o jačini i zapovjednom sastavu brigada. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 189. od 8.VII.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 161.

34 Bojna relacija 2. bojne 14.p.p. za svibanj, lipanj i srpanj 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj. 2044/taj, od 8.VIII.1942. *HDA.*

sti i domoći se veće količine hrane, obuće i odjeće. Na osnovi tih obavijesti, i prijedloga zapovjednika I. proleterske brigade, vrhovni je zapovjednik 6. srpnja izdao nalog stožeru I. proleterske brigade da tijekom dana krene prema Konjicu, zauzme ga i sruši željezničke i vojne objekte. Stožeru III. sandžačke brigade zapovjedio je da dijelom snaga krene prema Prozoru, zauzme ga i prekine prometnicu Prozor-Gornji Vakuf.[35]

Partizanske diverzije na pruzi u okolici Konjica porazno su utjecale na raspoloženje stanovništva. *Zavladao je strah i panika, a što se još više pojačalo time što je većina predstavnika građanskih vlasti a i mnogi viđeni bogati građani napustili mjesto*, opisao je stanje u gradu satnik Dragutin Stipetić, zapovjednik 1. bojne 7. pješačke pukovnije. On je 6. srpnja bio prisiljen uzeti u svoje ruke i upravnu vlast.[36] Noću 5./6. srpnja partizani Konjičkog bataljuna napali su Ostrožac koji je branilo 45 milicionera i oružnika. Posada je nakon dvosatne borbe odstupila preko Bokševice u smjeru Rame. U borbi je poginuo jedan branitelj i jedan je ranjen, a partizani su imali dvojicu poginulih.[37]

Na vijesti o približavanju partizana zapovjedništvo je III. domobranskog zbora, posredstvom 6. pješačke divizije, uzalud molilo talijansko zapovjedništvo u Mostaru da pomogne posadi Konjica, opravdano vjerujući kako je posada grada preslaba da se odupre partizanskom napadu. U Konjicu su bile 1. bojna 7. pješačke pukovnije (bez 2. satnije) s 360 za borbu spremnih domobrana, i kombinirana satnija sastavljena od ustaša, oružnika i milicionera, jačine 120 naoružanih ljudi. Zapovjednik grada nazvao ju je 5. satnijom posade Konjica. Noću 6./7. srpnja manji su dijelovi I. proleterske brigade dva puta napali grad radi lociranja obrambenih postava. Branitelji su ih lako odbili.[38]

Sljedećeg je dana (7. srpnja) 6. bataljun I. proleterske brigade zapalio postaju u Lisičićima i tako odsjekao Konjic od Mostara. Kako je prethodnog jutra srušen

35 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 6.VII.1942. stožeru I. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok br. 9. Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 6. i 7.VII.1942. stožeru III. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 10 i 11. *Koča Popović*, Beleške uz ratovanje, Beograd 1988, str. 51.

36 Pomoćnik načelnika stožera 6. pješačke divizije glavnostožerni satnik Josip Šimoković koji je 5. srpnja obišao posadu Konjica izvijestio je zapovjedništvo divizije: *Strah i panika podpuno je obuzela pučanstvo. Promičba partizana, da neće nikome ništa koga zateknu bez oružja i ko se ne bori protiv njih, podpuno uspjeva. Milicioneri vraćaju puške i više neće niko da ih primi. Ovo je potencirano još i viestima, da partizani raspolažu velikim brojem automatskog oružja, pa ovi smatraju borbu puškom protiv partizana gotovo bezizglednom. Na željezničkoj postaji sve ispravne lokomotive stoje pod parom, da mogu na slučaj napada odmah napustiti Konjic u pravcu Mostara. Ovo i ako potrebno, još više pojačava teško stanje.*, Zapovjedništvo 6. pješačke divizije, Op. broj 1770/42. *HDA*.

37 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143. i 159.

38 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 138. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 159.

i Lukač-most, tako je Konjic bio odsječen i od Sarajeva. Izvidnički dijelovi posade Konjica prikupljali su u okolici grada podatke o jačini i nakanama protivnika. Posada je bila uglavnom na stalnim postavima od kote 564 (jugozapadno do Konjica) do sela Ovčara i sela Ljute stvarajući tako s južne strane polukružnu obranu. Jačina osiguranja bila je 250 domobrana koji su imali četiri teške strojnice i dva minobacača. Ostatak bojne, 110 ljudi s dva minobacača i dvije strojnice, zaposjeo je Pomol (k.423) jugozapadno od Konjica. Postav Repovicu, sjeverno od Konjica, branila je miješana satnija ustaša, oružnika i milicionera (5. satnija posade Konjic), a sela zapadno od Konjica (Zabrđe-Zaslivje-Orahovica-Čelebić) branilo je oko 100 milicionera Orahovičke satnije.[39]

Za napad su određena četiri bataljuna I. proleterske brigade s oko 750 boraca. Zadaću osiguranja prema Rami imao je Konjički bataljun, a prema Sarajevu, od Ivan-planine, III. sandžačka brigada. Prije samog napada VS je dobio netočnu dojavu kako je iz Rame krenula talijanska pomoć prema Konjicu pa je zapovjedio prekid napada. O tomu su obaviješteni stožeri 2. i 6. bataljuna, ali ne i ostali te su oni nastavili djelovati prema planu. Na Repovici je, poslije duže borbe, 1. bataljun I. proleterske brigade probio obranu 5. satnije posade Konjica i zatim prodro u grad koristeći njezino povlačenje. U panici koja je zahvatila posadu Konjica nakon pada Repovice napuštena je obrambena crta na više smjerova a glavnina posade se povukla, tako da 3. bataljun I. proleterske brigade nije naišao na otpor pri ulasku u grad. U napad su se uključila i ostala dva bataljuna jer je utvrđeno da je dojava bila lažna. Budući da je partizanski pritisak na Konjic bio samo sa sjevera, većina se posade s manjim brojem civila izvukla preko Prenja prema Mostaru. Zarobljeno je 30 domobrana i osmorica ustaša. Ustaše su strijeljani. U gradu je zaplijenjena veća količina streljiva i oružja, a vozni je park (24 lokomotive) uništen ili onesposobljen. Ostatak je I. proleterske brigade, uz pomoć Konjičkog partizanskog bataljuna, zaposjeo postaje između Konjica i Rame.[40]

* * *

Pad Konjica, uništenje željezničkog voznog parka, pruge i objekata na pruzi Rama-Konjic-Sarajevo nanijeli su golemu vojno-političku i gospodarsku štetu.[41] Svakodnevno ju je povećavala nazočnost partizana na dijelu pruge i u Konjicu. Treći domobranski zbor nije imao ni snage ni mogućnosti uništiti ili bar protjerati

39 *Zbornik*, II/5, dok.br. 7., IV/6, dok.br. 143. i 159.

40 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143. i 159. *Leković*, 1965, str. 122-130.

41 U tim je diverzijama uništeno ili oštećeno 57 zgrada na 11 željezničkih postaja, dva mosta, nekoliko propusta, 32 lokomotive, od kojih 18 namjenskih za velike uspone, i 77 vagona. *Vojna enciklopedija*, sv. 7, str. 23. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143. i 159.

proleterske brigade iz doline Neretve. Jedina operativna postrojba, nepotpuna 1. bojna 15. pješačke pukovnije, jačine 226 domobrana, upućena je iz Tarčina da vrati Bradinu i spriječi rušenje tunela na Ivan Sedlu. Nakon toga trebala se povezati s dijelom posade Konjica u Gornjoj Bjeloj te s njom očistiti područje prema Konjicu. General Lukić nije previše vjerovao u taj pothvat jer je bila riječ o premalim snagama u odnosu na znatno brojnijeg napadača.[42] Nada da će njemačko zapovjedništvo, nakon protjerivanja II. i IV. proleterske brigade iz Kreševa preko demarkacijske crte, dati hrvatske postrojbe za pothvat prema Konjicu, rasplinula se 9. srpnja. Tada je 738. pješačka pukovnija, ojačana 1. bojnom 5. domobranske pješačke pukovnije, krenula u "čišćenje" Igman-planine protiv ostataka Kalinovičkog partizanskog odreda. Slanjem ojačane pješačke pukovnije da lovi sedamdesetak partizana zapovjedništvo je 718. pješačke divizije još jedanput pokazalo zapovjedniku III. domobranskog zbora da su mu njemački interesi važniji od hrvatskih. Naravno, zapovjednik 718. pješačke divizije uvijek se mogao opravdati kako nema ovlasti prijeći demarkacijsku crtu.[43] Ostalo je samo da se pokuša privoliti Talijane ne bi li poslali svoje snage prema Konjicu. Nakon upornih zamolbi i dolaska zapovjednika III. domobranskog zbora i ministra unutarnjih poslova NDH Andrije Artukovića u Mostar, Talijani su nevoljko dopustili hrvatskom zrakoplovstvu korištenje mostarske zračne luke,[44] a "Supersloda" je naredila zapovjedništvu VI. zbora da intervenira prema Konjicu. Ne žureći se, Talijani su za pothvat prema Konjicu odredili dijelove divizija "Taurinenze" i "Murge" te podstožerne dijelove VI. vojnog zbora. Dok su Talijani spremali pothvat 1. bojna 15. pješačke pukovnije dospjela je do Trebulje, tri kilometra istočno od Bradine, gdje su je zadržali dijelovi III. sandžačke brigade. Zatim je pothvat prekinut jer su 9. srpnja, nakon što su ga partizani s plijenom napustili, u Konjic bez borbe ušli četnici koje su Talijani poslali kao prethodnicu svojih snaga.[45]

Zapovjedništvo III. domobranskog zbora tih je dana upotpunilo sliku o snazi i nakanama protivnika. Na osnovi podataka dobivenih od zarobljenih i prebjeglih partizana, vojnika koji su bili u partizanskom zarobljeništvu, te zaplijenjenih dokumenata i informacija dobijenih od stanovništva, ocijenilo je da ima posla s

42 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 192. od 11.7.1942. (Prilog). *HDA.*

43 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 190, 191 i 193 (Prilog) od 9., 10. i 11. VII. 1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 132.

44 Kopneni prijevoz Sarajevo-Mostar uspostavljen je ponovno 21. VII. 1942. Od Sarajeva do Bradine je vozila željeznica a zatim se presjedalo u domobranske kamione koji su vozili do Rame odakle je prema Mostaru ponovno prometovala željeznica. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 205 od 24. VII. 1942. *HDA.*

45 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 190. i 191 od 9. i 10. VII. 1942. *HDA.* Dnevno izvješće III. domobranskog zbora od 11. i 12. VII. 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 140. i 142. *Leković*, 1965, str. 132-133.

General Mihajlo Lukić, zapovjednik III. domobranskog zbora. *Zborom je zapovijedao od kraja 1941. Protivio se podređenju hrvatskih postrojbâ njemačkim stožerima, a upravo je u ljeto 1942. bio nemoćnim svjedokom kako njemački gospodarski interesi imaju prednost pred sudbinom novouspostavljene hrvatske države. Umirovljen je polovicom 1943.*

neprijateljem jačine oko 3000 boraca, postrojenih u crnogorske proleterske brigade. Nakon povlačenja iz Konjica i Kreševa, partizanske su brigade u dvjema odvojenim kolonama krenule prema dolini Vrbasa. Sjeverna kolona išla je preko planine Vranice, a južna jugozapadno od demarkacijske crte preko planine Bitovnje prema sjeverozapadu. Uz dojavu o napadu krajiških partizana na Glamoč, stalni prepadi na željezničku prugu Jajce-Bugojno bili su dovoljni razlozi za tmurno raspoloženje u stožeru III. domobranskog zbora.[46]

Brzi prodor proleterskih brigada pokazao je svu slabost hrvatske oružane sile, razapete između njemačkih i talijanskih interesa. Nakon povlačenja talijanskih snaga, malobrojne oružničke i domobranske posade uz željezničku prugu i milicijske skupine po selima mogle su se oduprijeti lokalnim partizanskim snagama, čije se djelovanje svodilo na manje prepade ili pljačke. No, prodorom brojne, dobro naoružane i vođene skupine proleterskih brigada, nastao je posve novi odnos snaga. Milicija i oružništvo nisu se mogli ozbiljnije oduprijeti napadačima i usporiti njihov prodor. Da bi suzbio partizansku najezdu, III. domobranskom zboru bile su potrebne znatne snage, dio za pojačanje ugroženih posada, a dio za operativnu uporabu protiv partizanskih snaga. Tih snaga nije imao ni III. domobranski zbor, ni I. ustaški stajaći djelatni zdrug. Nekolicina postrojba koje su se mogle izvući s drugih manje ugroženih postava upućene su na ugroženo područje. To su uglavnom bile ustaške postrojbe. Dvije satnije Crne legije, prema odobrenju generala Fortnera, upućene su 9. srpnja iz Sarajeva u Travnik i podređene pukovniku Šimiću. Sljedećeg dana, uz još jednu satniju ustaša Crne legije iz Sarajeva, ta je nepotpuna bojna pod zapovjedništvom bojnika Rafaela Bobana stigla u Bugojno.

46 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Dnevna izvješća GS MINDOM* broj 190. i 191. od 9. i 10.VII.1942. *HDA*.

Dvije satnije su trebale biti upućene u Prozor, a jedna je trebala ostati u Bugojnu. Polubojni 15. pješačke pukovnije na Ivan-planini zapovjeđeno je 12. srpnja da krene prema Travniku. Istu je zapovijed dobila 16. polusatnija 9. pješačke pukovnije u Zenici. Da bi se pojačao Prozor interveniralo se i kod Talijana s molbom da se angažiraju na smjeru Rama-Prozor. Prateći prodor proleterskih brigada, zapovjednik III. domobranskog zbora zabrinuto je zaključio da *partizanska skupina s područja Bitovnje pl. prodire prema Prozoru i G.Vakufu. Obzirom na slabost naših snaga s kojima se raspolaže proti ove skupine, ne poduzimaju se podhvati većeg obsega, već se odmetnici pokušavaju razbiti manjim napadajima i tučenjem iz zrakoplova.*[47]

47 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 190. i 191. (Prilog) od 9. i 10.VII.1942. *HDA. Zbornik*, IV/6, dok.br. 142., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 147.

Poglavlje III.

Borbe za prozorsku kotlinu i dolinu Vrbasa

Partizanski napad na željezničku prugu Sarajevo-Konjic izazvao je uznemirenost u Prozoru koja se sljedećih dana, zbog uzbunjujućih dojava o padu Konjica, pretvorila u paniku. Zato je 9. srpnja u Prozor krenula 3. satnija XVII. ustaške bojne da pojača posadu i podigne joj borbenu spremnost. U Prozoru su bili 1. satnija XX. ustaške bojne s 92 vojnika, vod domobrana 12. strojničke satnije 9. pješačke pukovnije s 28 domobrana, 11 oružnika i oko 30 milicionera. Satnija XVII. bojne imala je 133 ustaša. Odmah nakon dolaska iz njezina je sastava izdvojen vod od 27 ustaša i upućen u Šćit. Istog dana poslano je 70 ustaša iz sastava Travničke pripremne bojne u Sebešić radi zaštite šumarskih postrojenja i održavanja veze s Gornjim Vakufom. U Bugojno je iz Jajca stigao izvanredni poglavnikov opunomoćenik, pukovnik Franjo Šimić i preuzeo zapovjedništvo nad ugroženim područjem. Nepotpuna je bojna Crne legije vođena bojnikom Bobanom stigla 10. srpnja iz Travnika u Bugojno i stavila se na raspolaganje pukovniku Šimiću. On i bojnik Boban su 10. srpnja posjetili posadu Prozora i zatim se vratili u Bugojno. Držeći da dvije satnije ustaša i vod domobrana nisu dovoljni za obranu Prozora, pukovnik je Šimić iz pridošle bojne Crne legije odvojio jednu satniju i poslao je u Prozor. Osim Prozora, u opasnosti je bila i Fojnica gdje je malobrojna posada od 120 ljudi, uznemirena partizanskim pokretima, očekivala napad, a podžupan Velike župe Lašva-Glaž panično tražio žurnu pomoć.[1]

* * *

Sjeverna partizanska kolona, koja je dotad djelovala jedinstveno, razdvojila se 11. srpnja na Suhom jezeru, prema dogovoru delegata i načelnika VS sa stožeri-

1 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 140. i IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 184, 185, 187-189.

ma II. i IV. proleterske brigade. II. proleterska brigada s 2. bataljunom IV. crnogorske krenula je prema Bugojnu, a IV. crnogorska brigada prema Gornjem Vakufu. U blizini Gornjeg Vakufa, na koti 879, ostao je 2. bataljun IV. crnogorske da blokira put Travnik-Gornji Vakuf i osigurava napad matične brigade.[2] Nastupajući prema Bugojnu, II. proleterska brigada skrenula je s najbližeg puta, krenula podno Vranice i izbila pred Sebešić, kojeg je 12. srpnja prijepodne napao i zaposjeo njezin 2. bataljun. Ustaše iz Travničke pripremne bojne odstupili su prema Kruščici kod Viteza.[3] Nakon pljačke mjesta i uništavanja lokomotiva i industrijskih pogona, delegat VS i stožer brigade odlučili su, bez dogovora s načelnikom VS, promijeniti zadaću brigade. Među domaćim stanovništvom kružile su glasine da je protekle noći IV. brigada zaposjela Gornji Vakuf pa je delegat VS pisao crnogorskoj brigadi i načelniku VS obavještavajući ih kako neće krenuti prema Bugojnu *nego k Donjem Vakufu, koji je čvor i od kuda idu sva neprijateljska pojačanja*. Smatrajući da bi pri napadu na Bugojno hrvatske snage mogle intervenirati iz Donjeg Vakufa, odlučio je presjeći prometnicu i, ako okolnosti budu povoljne, zauzeti gradić. Time bi odsječeno Bugojno prepustio IV. crnogorskoj brigadi. Mislio je da će II. proleterska brigada oko 13. srpnja biti kod Donjeg Vakufa.[4]

Četvrta je crnogorska uistinu zauzela Gornji Vakuf. Brigada je nakon odvajanja od II. proleterske stigla pred gradić. Treći ga je bataljun napao noću 12. srpnja oko 2 sata i zauzeo poslije polusatne borbe. Iznenađena posada s osam oružnika i četrdesetak milicionera zakratko se oduprla, a zatim se raspršila i poslije većinom skupila u Bugojnu. U borbi su poginula trojica, a šestorica su zarobljenih branitelja strijeljana. Crnogorci su imali samo jednog ranjenog.[5]

* * *

U međuvremenu, južna je kolona stegla obruč oko Prozora. Ne znajući pravo brojno stanje posade u gradu, koja je 9. srpnja pojačana satnijom ustaša XVII. bojne, VS NOP i DVJ je 11. srpnja u napad poslao dva bataljuna III. sandžačke i jedan bataljun I. proleterske brigade.[6] Tijekom napada pristigla je iz Bugojna

2 Izvješće stožera II. proleterske brigade od 18. i 22. VII. 1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 42. i IV/35, dok.br. 67. Izvješće Milovana Đilasa s kraja srpnja 1942. VS NOP i DVJ i CK KPJ, *Izvori*, A, II, knjiga 6, dok.br. 57.

3 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 194. od 13. VII. 1942. *HDA. Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

4 Obavijest M. Đilasa od 12. VII. 1942. načelniku VS NOP i DVJ i stožeru IV. crnogorske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 28.

5 Izvješće oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 22. VII. 1942. zapovjedništvu 5. oružničke pukovnije, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 149., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178 i 180. *Leković*, 1965, str. 180.

6 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 11. VII. 1942. stožeru I. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 25.

preko Gornjeg Vakufa na Makljen satnija XXVI. ustaške bojne Crne legije i spriječila napad 4. bataljuna I. proleterske brigade. Iznenađeni, bataljuni III. sandžačke brigade nakon kraćeg puškaranja s posadom odustali su od borbe. Za prekid partizanskog napada dijelom je zaslužno i zrakoplovstvo, koje je bombardiralo postave napadača oko grada i okolnih sela. Satnija Crne legije nakon toga je zaposjela postave iznad serpentina na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani grada, selo Gmiće i dominantne točke Makljen, Debelo brdo i Kozje stijene. Na južnom i jugozapadnom dijelu grada obrana je postavljena odmah na prilazima Prozoru. Bilo je ukupno oko 440 vojnika. Glavninu posade činile su tri novačke ustaške satnije, s malo borbenog iskustva. Satnija ustaša XX. bojne do tada uopće nije sudjelovala u borbama. Osim satnije Crne legije, pukovnik Šimić namjeravao je uputiti u Prozor i milicijsku satniju Travničke pripremne bojne. No, budući da je ujutro 12. srpnja IV. crnogorska brigada zaposjela Gornji Vakuf, on je odustao. Tako je posada Prozora odsječena i od Bugojna i od Travnika, jedinih mjesta otkud je mogla doći pomoć. Nepovoljan razvoj događaja prisilio je generala Lukića da moli Talijane za intervenciju prema Prozoru iz smjera Rame. Nisu udovoljili molbi.[7]

Pojačanje obrane Prozora nagnalo je partizanski Vrhovni stožer da poveća snage za napad na grad. Određene su čitava III. sandžačka brigada i 4. bataljun I. proleterske brigade, ukupno oko 950 ljudi.[8] U novom napadu 13. srpnja, partizanske su snage poslije žilava otpora, u prvome redu satnije Crne legije na Makljenu, zauzele grad. Zapovjedništvo oružničkog krila Jajca u izvješću zapovjedništvu 5. oružničke pukovnije od 23. srpnja, o borbi za Prozor izvjestilo je da *je neprijatelj bio brojno nadmoćniji, među kojima se primjećuju birani i vješti borci, predvođeni pod zapovjedničtvom stručnih osoba bivših Jugoslavenskih časnika, njih oko 800, naoružanih puškama, bombama, lakim i teškim strojnicama i 2 bacača mina, naše snage, osim oružnika, nemajući dobre i izvježbane vođe, te slabo vješti u rukovanju sa oružjem počele su popuštati pod pritiskom neprijateljske vatre.*[9] Postignuti uspjeh partizana uvelike je smanjen jer se većina posade uspjela probiti kroz crtu

7 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 142. i IV/7, dok.br. 180.

8 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 11.VII.1942. stožeru III. sandžačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 26. U povjesnici III. sandžačke brigade autor je procijenio partizanske snage angažirane u napadu na Prozor na oko 800 ljudi, 650 iz III. sandžačke i 150 iz I. proleterske brigade. No, kako autor priznaje da je cjelokupna brigada angažirana za napad, tada je brojka od 650 ljudi premala. Uz pretrpljene gubitke u prethodnim borbama, brigada je i dalje morala imati više od 800 boraca. Četvrti je bataljun I. proleterske imao pred početak Pohoda 230 ljudi pa je brojka od 150 ljudi angažiranih u napadu također upitna. *Žarko Vidović*, Treća proleterska brigada, Beograd, 1972, str. 43. *Prva proleterska*, Zagreb, 1984, str. 53.

9 Izvješće zapovjedništva oružničkog krila Jajce od 23.VII.1942. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 152.

napadača i okupiti u okolnim mjestima. Partizanski gubici bili su tri poginula i četiri ranjena borca. U gradu je zaplijenjena veća količina pušaka, jedan minobacač te nekoliko strojnica i puškostrojnica.[10]

Tijekom napada na Prozor, tri bataljuna i topnički vod I. proleterske brigade s oko 450 boraca, napali su oružničku međupostaju Šćit. Branila ju je posada od 14 oružnika, 15 milicionera i 27 ustaša 3. satnije XVII. bojne. Nakon duže borbe, većina se posade probila kroz partizanske postave, a u samostanu se utvrdilo 18 ljudi. Pokušaj njihova istjerivanja paljenjem samostana nije uspio jer je posada brzo ugasila vatru. Ujutro 14. srpnja, iskoristivši mrak i nebudnost partizana koji nisu očekivali takav pokušaj, posada se provukla kroz njihove postave i pobjegla prema Šujici. Cijena zauzimanja samostana bila je šest mrtvih i desetak ranjenih partizana, a hrvatska je strana imala dvojicu poginulih i četvoricu zarobljenih vojnika.[11]

* * *

Zauzevši Gornji Vakuf, načelnik VS i stožer IV. proleterske brigade izvijestili su 12. srpnja Tita o svojem uspjehu. Pasivni ostanak u okolici gradića pravdali su nepoznavanjem prilika oko Prozora, inače bi s brigadom već *preduzeli mjere ka Bugojnu i Kupresu*.[12] Bila je to je prva naznaka partizanskog djelovanja prema Kupresu. Dva dana poslije načelnik Vrhovnog stožera u svojem izvješću predlaže da se zauzme Kupres. Prema tom prijedlogu, tri su bataljuna IV. proleterske brigade trebali 15. srpnja krenuti prema Kupresu i zauzeti mjesto noću 17./18. srpnja. Zauzimanjem Kupresa, prema prosudbi načelnika VS NOP i DVJ, potpuno bi se odsjeklo Bugojno, što bi znatno olakšalo napad na to mjesto i stvorio bi se *jedan oslonac za pokrete unaprijed*. Držao je da je Kupres laki plijen, u prvome redu zbog

10 Gubitci hrvatske posade u borbama za Prozor nisu poznati. U Fojnicu je stiglo 210 ustaša i 24 domobrana, u Jablanicu 24 ustaše, a u Ramu četiri oružnika i dva rizničara. U Tomislavgrad je do 17. srpnja stiglo oko 50 ustaša iz Prozora i Šćita. Sudbina ostatka posade nije poznata. U izvješću Velike Župe Pliva i Rama od 10.IX.1942. govori se o oko 150 mrtvih i nestalih, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 152., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178. i 180., Izvješće poručnika Šutića o sigurnosnom stanju u Tomislavgradu i okolici, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 1947/taj. od 21.VII.1942. *HDA*. U Biltenu VS NOP i DVJ br. 17-19 govori se o oko 200 ubijenih ustaša i 40 zarobljenih. *Zbornik*, II/1 str. 176. *Leković*, 1965, str.198.

11 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 194. (Prilog) od 13.VII.1942. i 198. od 17.VII.1942. *HDA. Zbornik*, IV/6, dok.br. 152. i 154., *Leković*, 1965, str. 194-197. Zapovjednik I. proleterske brigade je u izvješću VS NOV i DVJ naveo da su i fratri sudjelovali u borbi, što se ne može potvrditi izvorima druge strane. *Popović*, 1988. str. 53.

12 U objavljenom dokumentu piše da je prema Kupresu trebala krenuti II. proleterska brigada, što iz sadržaja dokumenta nije moguće. Prema Kupresu je mogla biti upućena samo IV. proleterska brigada. Očita je zamjena IV. s II. proleterskom brigadom što je u istom dokumentu još jedanput napravljeno. Izvješće načelnika VS i stožera IV. crnogorske brigade od 12.VII.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 27.

malobrojne posade za koju se mislilo da ima 150 ustaša i nekoliko milicionera iz okolice grada. Nakon toga, planirao je načelnik VS, izveo bi se oko 19. srpnja zajednički napad II. i IV. brigade na Bugojno.[13]

Od 12. srpnja Crnogorska brigada nije imala vezu s II. proleterskom iako su načelnik VS i stožer brigade držali da je ona zauzela Donji Vakuf i prekinula prometnicu iz Travnika. Unatoč tomu ništa konkretno nisu poduzimali prema Bugojnu, nego su tražili ispriku da se napad odgodi. Kako se moglo i pretpostavljati, Tito je odbio prijedlog načelnika VS i stožera IV. brigade pa se tako ni predviđeni plan nije promijenio. Naprotiv, držeći da se nepotrebno gubi dragocjeno vrijeme, Tito je za napad na Bugojno pojačao IV. crnogorsku brigadu 4. bataljunom I. proleterske brigade.[14]

* * *

Primicanje partizanskih skupina Bugojnu nagnalo je zapovjedništvo III. domobranskog zbora da učini sve što može ne bi li ojačalo posadu mjesta. Preko Bugojna je vodila vrlo važna komunikacija u dolinu Vrbasa te prema Donjem Vakufu i Travniku, jer su partizanske diverzije sve okolne komunikacije za duže ili kraće vrijeme učinile neprohodnima. Prugu su osiguravale male posade oružnika i domobrana 9. pješačke pukovnije. Dolaskom dviju satnija Crne legije i izvanrednog opunomoćenika, stanje u Bugojnu je bitno poboljšano, premda ne u željenoj mjeri. Zapovjedništvo III. domobranskog zbora nije imalo operativnih postrojba pa je zapovjedilo da prema Bugojnu krene sve što se moglo skupiti. To su bile 16. polusatnija 9. pješačke pukovnije s dvije strojnice, upućena iz Zenice u Travnik, i polubojna 15. pješačke pukovnije koja je upravo tada prekinula pothvat na Ivan-planini.[15]

* * *

Promjenom dogovorenog plana II. proleterska brigada noću 12. srpnja krenula je iz sela Bojska. Ujutro 13. srpnja brigadu je pri prolasku padinama planine Kalina primijetila posada Bugojna, koja je zaključila da brigada namjerava napasti grad, te je otvorila topničku paljbu na kolonu, od koje je poginuo jedan partizan. Pukovnik Šimić poslao je satniju XX. ustaške bojne u potjeru za partizanima.

13 Izvješće načelnika VS od 14.VII.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 30.

14 *Leković*, 1965, str. 233-234.

15 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180., *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 195. (Prilog) od 14.VII.1942. *HDA*.

Ona se vratila a da nije došla u dodir s njima, ali je zarobila partizanskog teklića koji je dao približne podatke o snazi brigade.[16]

Vijest da proleterske brigade ugrožavaju Bugojno primljena je i u Travniku s velikom nelagodom. Pukovnik je Šimić gotovo svu posadu poveo sa sobom, tako da je u gradu ostalo oko 120 ljudi naoružanih starim puškama. I oni su bili u stanju pripravnosti jer su sve raspoložive snage poslane da pojačaju posade željezničkih postaja od Travnika prema Bugojnu, Golešu, Komaru i Oborcima. Stanje se poboljšalo 13. srpnja. U Travnik je stigla polubojna 15. pješačke pukovnije s Ivan-planine i 16. polusatnija 9. pješačke pukovnije iz Zenice (polusatnija sa 40 glazbenika i dvije strojnice). Polusatnija je odmah upućena na željezničku postaju u Oborcima, a polubojna 15. pješačke pukovnije zadržana je da pojača posadu Travnika. Dolaskom 16. polusatnije 9. pješačke pukovnije posada na željezničkoj postaji u Oborcima narasla je na 60 domobrana, dvojicu dočasnika i jednog časnika.[17]

* * *

Imajući nekoliko dana stare podatke, Oborke je prijepodne 14. srpnja napao 3. bataljun II. proleterske brigade, ojačan četom 1. bataljuna. Uspjeh nije postignut zbog žestokog otpora posade. Ostatak brigade je na nekoliko mjesta srušio prugu i brzoglasno-brzojavne stupove. Iz Travnika je u pomoć posadi poslana polubojna 15. pješačke pukovnije. Ona je preko željezničke postaje Komara krenula prema Oborcima i kod Topole s boka napala partizane. Odbila ih je od pruge i time odteretila posadu postaje. Odbačeni dijelovi II. brigade povukli su se iz borbenog dodira s hrvatskim snagama, a domobranska polubojna nastavila je put prema Bugojnu. Tijekom borbi, jedan je vod 1. čete 4. bataljuna došao do predgrađa Donjeg Vakufa i nakon dužeg puškaranja povukao se u

16 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 196 od 15.VII.1942. *HDA, Zbornik*, IV/6, dok.br. 154., IV/7, dok.br. 180. *Sredoje Uroševič*, Druga proleterska brigada, Beograd, 1979. str. 84. *Leković*, 1965, str. 222.

U članku generala majora Boška Đuričkovića tvrdi se da su 13. srpnja 2. i 5. bataljun IV. crnogorske razbili ustašku kolonu iz Bugojna. Desetak godina poslije to će preuzeti Leković tvrdnjom da je 13. srpnja pukovnik Šimić, ispunjavajući zapovijed generala Lukića, poslao dvije satnije XX. ustaške bojne ojačane bugojanskom milicijom prema Gornjem Vakufu i Prozoru. Kod sela Tihomišlja i Lužanskog brda, 5. bataljun IV. crnogorske brigade odbacio je natrag hrvatske snage. Za tu Lekovićevu i Đuričkovićevu tvrdnju ni u hrvatskim ni u partizanskim izvorima nisam pronašao potvrdu. Teško je povjerovati da slanje polovice posade Bugojna u pothvat protiv partizana ne bi bilo zabilježeno u dnevnom izvješću GS MINDOMA i bojnoj relaciji 9. pješačke pukovnije. *Boško Đuričković*, Od Ljubine do Kupresa, *Četvrta proleterska*, Beograd 1952, str. 54. *Leković*, 1965, str. 223.

17 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 142., *Zbornik*, IV/6. dok.br. 154., *Zbornik*, IV/7. dok.br. 180.

sastav brigade. U borbama su poginula četvorica domobrana i dvojica mještana, a ranjeni su dvojica domobrana i jedan mještanin. Zarobljeno je 16 domobrana koji su pušteni nakon nekoliko dana. Partizani su imali dvojicu mrtvih, jedan od njih je bio zapovjednik 3. bataljuna, te 11 ranjenih od kojih su petorica zarobljeni i poslije strijeljani.[18]

Stožer II. proleterske brigade zaključio je da je posada Donjeg Vakufa prejaka nakon što je pristigla polubojna 15. pješačke pukovnije pa je odustao od namjeravanog napada držeći pogrešno da su domobrani 15. pukovnije pojačali posadu grada. Brigada je noću 14./15. srpnja pregazila Vrbas i napala postaju Bravnicu, koju je branilo 15 domobrana iz 11. satnije 9. pješačke pukovnije. Napad nije uspio, ali je oštećena željeznička pruga prema Donjem Vakufu. Svrha tog prelaska bila je, također, ispitati kako zauzeti Donji Vakuf sa zapadne strane. Ondje se brigada povezala s III. krajiškim odredom.[19]

Druga je proleterska ostala u okolici Donjeg Vakufa, ali se udaljila od željezničke pruge, koja je bez smetnji popravljena već sutradan, 15. srpnja. Tom je greškom brigada omogućila hrvatskoj strani da pojača posadu Bugojna. Druga satnija X. ustaške bojne iz Brčkog sa 105 vojnika, koja je pristigla u Travnik 16. srpnja, odmah je upućena u Bugojno. Posadu grada je tako, uoči samog napada IV. crnogorske brigade, nesmetano pojačala ustaška satnija.[20]

* * *

Poslije višednevnog čekanja, nakon što joj je Tito zamjerio nepotrebno zadržavanje oko Gornjeg Vakufa, pokrenula se i IV. crnogorska brigada.[21] Stožer brigade bio je uvjeren kako je II. proleterska brigada zauzela Donji Vakuf, te da zadaća IV. crnogorske neće biti osobito teška. Ne znajući da Donji Vakuf nije zauzet, i da prometnica prema Bugojnu nije presječena, IV. crnogorska brigada je, ojačana 4. bataljunom I. proleterske brigade, zajedno oko tisuću ljudi, 16. srpnja krenula u napad na Bugojno. Stožer je brigade držao da je u Bugojnu oko 400 ljudi, a bilo ih je zapravo dvostruko više. U gradu su se tada nalazili stožer XX. ustaške bojne s 3. i dijelovima 4. satnije, dvije satnije Crne legije, dvije satnije 1. bojne 15. pješačke pukovnije, dio 13. prateće satnije 9. pješačke pukovnije s jednom haubicom i 2. satnija X. ustaške bojne. Osim vojnih postrojba, u gradu je bilo i

18 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 142. Izvješće stožera II. proleterske brigade od 21.VII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 67., Izvješće zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 26.VII. 1942. *Zbornik*, IV/6 dok.br. 154., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 224-227.

19 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 42., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

20 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

21 *Leković*, 1965, str. 232-234.

Ustaše Crne legije i domobrani ulaze u Bugojno. *"Čete pukovnika Šimića i Francetića do sada uspješno su suzbile obkoljavanje Bugojna i sada se stanje kod Bugojna poboljšalo", izvjestio je general Lukić Glavni stožer nakon uspješnih borbâ oko Bugojna. "Crnci" imaju na ramenima mine 81 mm za minobacač za kojeg postolje nose domobrani. Fotografija je snimljena oko 20. srpnja 1942. (Snimio Ivan Softa)*

nekoliko milicionera. Pukovnik je Šimić u ugroženom Bugojnu zaveo red drastičnim mjerama. Zbog sumnje da surađuju s partizanima, dao je uhititi kotarskog predstojnika i nekoliko građana, a predstavnicima civilnih vlasti u Donjem Vakufu i u Kupresu oštro je zaprijetio, ne bi li smirio paniku nastalu zbog širenja vijesti o nadiranju proleterskih brigada.[22]

Izvidničke ophodnje iz Bugojna primijetile su nastupanje ojačane IV. proleterske brigade, pa noćni napad koji je uslijedio nije bio iznenađujući. Partizani su izveli koncentrični napad s težištem na južnom i zapadnom smjeru kako bi razbili vanjsku obranu na otpornim točkama, a zatim prodrli u središte grada i njime ovladali. Treći i 4. bataljun IV. crnogorske brigade probili su se preko sela Čipuljića i Gradine do prvih kuća odakle ih je posada vratila natrag. Peti bataljun IV. crnogorske i 4. bataljun I. proleterske brigade napali su uz cestu Gornji Vakuf-Bugojno i zadržani su pred uzvisinom Goricom i selom Jaklićem. Samo je 2. bataljun IV. crnogorske uspio prodrijeti preko Vrbasa u grad i dospijeti do samoga sredi-

22 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 160., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180., *Leković*, 1965, str. 237.

šta. Budući da komunikacije s Donjim Vakufom nisu bile prekinute, ujutro 17. srpnja stiglo je pojačanje za posadu Bugojna. *U ogorčenim borbama u kojima je sudjelovalo i topništvo, dokazali su naši domobrani zajedno sa ostalim formacijama što se može učiniti kada je vojska svjesna svog poziva*, ocijenio je držanje domobrana dopukovnik Šram, u bojnoj relaciji 9. pješačke pukovnije. Drugi dijelovi napadača pokušali su bezuspješno ponoviti napad na nekim mjestima kako bi se iskoristio prodor 2. bataljuna. Nisu uspjeli pa je i 2. bataljun poslijepodne izbačen iz grada.[23]

Pri povlačenju od Bugojna, 3. i 4. bataljun IV. crnogorske brigade sukobili su se kod sela Poriča sa skupinom ustaša i milicionera koji su intervenirali iz Kupresa. Iznenađenje je bilo veliko, jer Crnogorska brigada nije postavila osiguranje prema Kupresu vjerujući kako se malobrojna posada neće usuditi intervenirati. U borbi koja je, kako tvrde obje strane, bila vrlo žestoka, partizani su imali 13 poginulih i nekoliko ranjenih vojnika. Iz kupreške posade poginula su petorica milicionera i četvorica ustaša, ranjena su dvojica milicionera i isto toliko ustaša, a trojica su ustaša nestali. Zbog velikih gubitaka oba su protivnika odstupila. Interventna skupina vratila se u Kupres, a crnogorski su bataljuni krenuli jugozapadno od Bugojna.[24]

Tijekom napada na Bugojno u Donji je Vakuf stigao zapovjednik I. ustaškog stajaćeg zdruga pukovnik Francetić sa skupinom ustaša Crne legije. Odmah se uključio u borbe oko grada.[25] *Da nije toga dana palo Bugojno i D.Vakuf u ruke partizana ima se zahvaliti u prvom redu izvanrednom opunomoćeniku Poglavnika g. pukovniku Franji Šimiću koji je smišljenim vodstvom i osobnom hrabrošću vodio operacije, podstrekavao domobrane i ustaše da ustraje u borbi protiv neprijatelja, a tako isto i pukovniku g. Juri Francetiću koji je u pravo vrijeme stigao sa svojom crnom legijom u pomoć D. Vakufu i Bugojnu*, zaključio je zapovjednik 9. pješačke pukovnije. Gubitci napadača bili su 23 poginula i 22 ranjena iz IV. proleterske brigade, te jedan mrtav i tri ranjena iz 4. bataljuna I. proleterske brigade. Posada je Bugojna imala nekoliko poginulih, a među ranjenima bili su zapovjednik 1. bojne 15. pješačke pukovnije, zapovjednik posade Bugojna i jedan ustaški zastavnik.[26]

---

23 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 238-241.

24 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Blažo Janković*, Četvrta proleterska crnogorska brigada, Beograd, 1975, str. 92.

25 Do polovice srpnja pukovnik je Francetić s bojnom Crne legije bio u sastavu Sjeverne zaprečne skupine Kampfgruppe Westbosnien, i s njom sudjelovao u čišćenju Kozare. Kad su ga zamijenile I. i II. njemačka policijska bojna iz Beograda i Banata, pukovnik je Francetić krenuo prema Bugojnu da pojača snage pukovnika Šimića. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 199. (Prilog) od 18.VII.1942. *HDA*.

26 Nisu se mogli ustanoviti točni gubitci posade Bugojna u tim borbama. Ranjeno je bilo oko 20 ustaša i domobrana, a poginulo je 37 domobrana, ustaša i milicionera, uključujući i poginule u borbama u prethodna dva dana. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180., *Janković*, 1975, str. 92. *Miloš Vuksanović*, Prva proleterska brigada, Beograd, 1981, str. 99.

Pukovnici Jure Francetić i Franjo Šimić s dvojicom njemačkih časnika nad zemljovidom. *Fotografija je snimljena potkraj srpnja u okolici Bugojna ili Donjeg Vakufa. Njemački su časnici, vjerojatno iz Banjaluke, osobno došli po obavijesti iz prve ruke. Automobil je Fiat 1100. (Snimio Ivan Softa)*

Prvi partizanski napad na Bugojno izveden je bez poznavanja stvarne snage i rasporeda branitelja uz nepotrebno oklijevanje u pripremi i izvedbi, bez postavljena osiguranja prema susjednim protivničkim posadnim mjestima. Tako loše pripremljen i izveden napad morao je polučiti neuspjeh.

* * *

Dok je IV. proleterska brigada napadala Bugojno, II. proleterska je mirovala srazmjerno blizu, u okolici Donjeg Vakufa, ne znajući što se zbiva. Zbog lutanja teklića, stožer je brigade tek 17. srpnja dobio zapovijed načelnika VS da brigada sudjeluje u napadu. Istina, njezin 1. bataljun je noću 16./17. srpnja neuspješno napao postaje Barice i Babino Selo na željezničkoj pruzi Donji Vakuf-Bugojno, ali je pruga oštećena na nekoliko mjesta i srušen je veći broj brzoglasno-brzojavnih stupova.[27] Ipak, partizani nisu uznemiravali u tom trenutku najvažniju prometnicu Bugojno-Donji Vakuf-Travnik pa je njome stigla pomoć u Bugojno. Dobivši zapovijed načelnika VS za napad, stožer je brigade usmjerio snage prema

27 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 42.

Bugojnu. Da bi prekinulo prometnicu, vodstvo partizanske brigade zaključilo je kako prvo mora zauzeti Prusac i Uriju. Određeni su 3. i 4. bataljun, a ostala su dva produžila prema Bugojnu. Četvrti je bataljun poslije žurne hodnje noću 17./18. srpnja napao posadu Prusca. Posada s 22 domobrana bila je u starom gradu, a u selu je bilo oko 80 milicionera. Zaplašeni partizanskim napadom, milicioneri se nisu usudili pomoći okruženoj domobranskoj posadi. Ona se održala do jutra, kada se dio domobrana povukao prema Donjem Vakufu, a 11 domobrana su zarobili partizani. Selo Urije zaposjeo je bez borbe 3. bataljun. Sutradan su partizani s postava oko tog sela cijeli dan pripucavanjem ometali promet na željezničkoj pruzi Donji Vakuf-Bugojno. Druga je proleterska blizu Bugojna uzalud čekala napad i nije se mogla povezati s IV. crnogorskom brigadom.[28]

Neuspjeh prvog napada na Bugojno nije odgodio planove Vrhovnog stožera NOP i DVJ. Održanje hrvatske posade u Bugojnu bilo je opasno jer je moglo ugroziti partizanski pohod prema Kupresu i Livnu i biti polazištem napadnih djelovanja prema Prozoru i Gornjem Vakufu. Tito je načelniku VS predbacio da je neuspjeh napada posljedica *oklevanja a i nedovoljne pripreme* te neobavljene prvotne zadaće, prije napada na Gornji Vakuf. Bio je još oštriji prema samovoljnom postupku delegata VS u II. proleterskoj brigadi:

Didin postupak jeste za najveću osudu, jer je to postupak neozbiljnog čoveka-koji je doveo do teških posledica, a moglo bi se svršiti i katastrofalno ako se odmah ne preduzmu mere da se II Brigada odmah prebaci na sektor Bugojno-D.Vakuf i poveže sa vama.[29]

* * *

Vrhovni je zapovjednik odlučio da se, uz bolju pripremu, ponovi napad. Iz sastava I. proleterske brigade odvojio je još dva bataljuna i poslao ih prema Bugojnu. Druga proleterska morala je, ovisno o mogućnosti, napasti ili odsjeći

28 Obavijest M. Đilasa od 17.VII.1942. načelniku VS NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 32., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 149., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. i *Zbornik*, IV/35, dok.br. 67. *Leković*, 1965, str. 247-252.

29 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 17.VII.1942. načelniku VS, *Zbornik*, II/5, dok.br. 31. Raščlanjujući borbe za Bugojno, Mesud Hotić je svu krivicu za razdvajanje II. i IV. brigade i izbor novih zadaća prebacio na načelnika VS Arsu Jovanovića, iako je očito da je Đilasova odgovornost neusporedivo veća. Naravno, u vrijeme pisanja članka Đilas je još bio zvijezda na partijskom nebu, a Jovanović je kao pristalica rezolucije Informbiroa ubijen 1948. godine (navodno pri pokušaju bijega u Rumunjsku). *Mesud Hotić*, Borbe za Bugojno, *VIG*, V, 1, Beograd 1954, str. 56, 60.

Tridesetak godina kasnije Sredoje Urošević je u drugom izdanju povjesnice II. proleterske brigade oštro kritizirao Đilasovo vođenje brigade i njegov odnos prema njoj i stožeru. *Sredoje Urošević*, Druga proleterska brigada, Ratovanje i ratnici, Beograd, 1988. str. 100-109.

Milovan Đilas

Donji Vakuf, i presjeći komunikacije prema Jajcu i Travniku. Da bi imao bolji uvid u napad od kojeg je mnogo očekivao, Tito je 19. srpnja iz Prozora prešao u selo Pidriš iznad Gornjeg Vakufa. No, partizanski se plan zakomplicirao. Druga proleterska brigada postupala je i dalje prema zapovijedi načelnika VS od 17. srpnja i približila se Bugojnu te udaljila od komunikacija koje su povezivale Donji Vakuf s Jajcem i Travnikom. Izvješće II. proleterske od 17. srpnja načelnik VS je dobio 19. srpnja. Iz sadržaja je bilo jasno da Donji Vakuf nije zauzet i da prometnica Donji Vakuf-Bugojno nije prekinuta. Htijući izbjeći istu situaciju kao pri napadu na Bugojno 16. srpnja, kada je ta prometnica ostala prohodna, poslao je po jedan bataljun I. i IV. proleterske brigade da je zatvore. Obavijestivši Tita o novim okolnostima i jačim snagama u Bugojnu, izrazio je sumnju u mogućnost zauzimanja Bugojna u jednom naletu bez sudjelovanja II. proleterske brigade. Kako je njezin položaj bio nepoznat, tako je preduvjet za napad bilo "otkrivanje" i uvođenje u napad II. proleterske. Ako se to ne bi moglo ostvariti, predložio je odgodu napada za dan poslije.[30]

Zapovijed za ponovni napad stigla je u stožer II. proleterske brigade noću 18. srpnja, i na nju je delegat VS odgovorio ujutro 19. srpnja. Izvijestio je načelnika VS o zauzimanju Prusca i Urije te naveo nekoliko primjedbi na zapovijed za napad. Otklonio je kao nemoguće da brigada izolira, a zatim s dva bataljuna napadne Donji Vakuf, dok bi ostala dva bataljuna napali Bugojno. Držeći da je za odsjecanje Donjeg Vakufa potrebna čitava brigada, te da u zapovijedi ima previše nejasnoća, pozvao je načelnika VS i predložio da se razradi jasniji plan *pa da se donese pametna odluka koja će uroditi nekim plodom*. Đilasovo je pismo načelnik VS primio istog dana i proslijedio ga Titu. Vrhovni zapovjednik nije htio odgoditi napad, bez obzira na sudjelovanje II. proleterske brigade. Vjerovao je da su osam

30 *Zbornik*, II/5, dok.br. 32. Izvješće načelnika VS od 19.VII.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 35., *Zbornik*, II/5, dok.br. 32.

bataljuna IV. crnogorske i I. proleterske brigade dovoljne snage za napad, a da bi okupljanje *većih snaga na toj prostoriji i odgađanje napada* moglo dovesti do frontalnih borbi koje je želio izbjeći. *Da ste imali više odlučnosti i brzine sada bi sve već bilo gotovo i sa puno manje žrtava*, bio je njegov zaključak.[31]

U međuvremenu, dok su se članovi Vrhovnog stožera dopisivali, dio je partizanskih snaga djelovao na prometnici Bugojno-Donji Vakuf-Jajce. Dijelovi III. krajiškog odreda napali su 18. srpnja domobransku posadu na pilani "Pancini" i željezničkoj postaji Barice. Posada je odbila napad, ali je imala šestoricu mrtvih i 12 ranjenih domobrana. Tim su napadom prekinute pruga i brzoglasno-brzojavna veza između Jajca i Donjeg Vakufa. Iste je noći 4. bataljun I. proleterske brigade, uz pomoć lokalnih četnika, dotad lojalnih hrvatskim vlastima, zaposjeo postaju i most kod Kopčića. Zarobljeno je 12 domobrana i jedan četnik, a petorica su se ostalih domobrana uspjeli probiti u Donji Vakuf.[32]

* * *

Pojačano partizansko djelovanje oko Bugojna i prometnica koje su vodile do njega jasno je pokazivalo namjere partizana prema gradu. Bugojno je tih dana dobilo apsolutnu prednost u planovima obiju strana, partizanske da ga zauzme, a hrvatske da ga po svaku cijenu obrani. Osim hrvatskog zrakoplovstva uspjelo se angažirati i talijansko, koje je bombardiralo Prozor i okolicu te nanijelo građanstvu znatnu štetu, što su hrvatske vlasti ocijenile kontraproduktivnim. Nakon što ponavljane molbe za pomoć upućene Glavnom stožeru domobranstva nisu uspjele, general je Lukić 18. srpnja osobno otišao u Zagreb. Očekivanu pomoć nije dobio. Raspoloživih postrojba nije bilo, a Nijemci nisu dopustili izvlačenje gorskih zdrugova iz operacije "Kozara" koja je bila pri kraju. Sami nisu mogli intervenirati preko demarkacijske crte premda su bili svjesni situacije na području III. domobranskog zbora i pogotovu Livna koje je za njih imalo veću gospodarsku važnost. Njihovo je stajalište bilo da su Talijani odgovorni za "svoju" zonu pa je Glavni stožer domobranstva upućen na zapovjedništvo "Supersloda". Generalu Lukiću preostalo je samo da se vrati u Sarajevo i javi pukovniku Šimiću neka pokuša obraniti dolinu Vrbasa onim snagama koje ima.[33]

Hrvatske su izvidnice primijetile pojačanja I. proleterske brigade koja su stigla iz smjera Prozora pa je zaključeno da partizani ne odustaju od zauzeća Bugojna

31 Primjedbe delegata VS NOP i DVJ od 19.VII.1942. načelniku VS, *Zbornik*, II/5, dok.br. 36. Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 20.VII.1942. načelniku VS, *Zbornik*, II/5, dok.br. 38.

32 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 252-253.

33 *Leković*, 1965, str. 264-266.

i možda Donjeg Vakufa. Partizanski napadi noću 18./19. srpnja na željezničku postaju Kopčić i dan prije na Prusac i Urije mogli su hrvatske snage navesti samo na zaključak da se priprema odsjecanje Bugojna od Donjeg Vakufa prije novog napada. Zapravo, bila je riječ o neusklađenom djelovanju partizanskih snaga, što pukovnici Šimić i Francetić nisu mogli znati. Već je II. proleterska brigada zauzećem Prusca i Urije i izbijanjem na uzvisinu Daljan ugrozila prometnicu Bugojno-Donji Vakuf. Izlazak na samu prugu spriječen je djelovanjem zrakoplova i topništva iz Donjeg Vakufa i Bugojna. Da bi prometnica ponovno bila sigurna, morale su se odbaciti partizanske snage iz okolice Donjeg Vakufa i Bugojna. U Donji Vakuf su 19. srpnja stigli 2. satnija V. ustaške bojne iz Karlovca i nova pojačanja Crne legije. S tim je pojačanjima pukovnik Francetić tijekom dana očistio okolicu Donjeg Vakufa kod Kutanje, u smjeru Vučinca, sela Privraća i Urije, gdje je odbacio dijelove II. proleterske brigade. Njezini su gubici bili 14 mrtvih i sedmorica ranjenih.[34] Posada Bugojna obavljala je istu zadaću čisteći okolicu grada, manjim dijelom snaga prema Donjem Vakufu, a glavninom prema jugu gdje ju je zaustavila IV. crnogorska brigada. U borbama oko oba mjesta poginuli su dvojica ustaša a ranjeno je 20 domobrana.[35] Sljedeći je dan određen za pokušaj odbacivanja partizana od prometnice Bugojno-Donji Vakuf i njezine okolice. Pothvat je počeo ujutro 20. srpnja, kada je pukovnik Francetić sa snagama Crne legije odbio dijelove I., II. i IV. proleterske brigade od prometnice prema Bugojnu i dospio do Ćurčića Luga kod sela Kopčića gdje se spojio sa snagama što ih je pukovnik Šimić poslao iz Bugojna. Pothvat su pratili zrakoplovstvo i topništvo iz Bugojna i Donjeg Vakufa. Tim je pothvatom poremećeno prikupljanje partizanskih snaga za napad na Bugojno koji je trebao početi navečer istog dana. Uspješno obavivši prvi dio posla, obojica su pukovnika zatražila pomoć koja je prema njihovoj prosudbi trebala biti tri do četiri bojne i nekoliko oklopnih vozila.[36]

* * *

34 Tijekom pothvata stradalo je stanovništvo sela Urije. Prema objavljenim partizanskim dokumentima stradalo je oko 65 civila. Taj pokolj hrvatska izvješća ne spominju. No, zrakoplovno izviđanje 19. srpnja potvrđuje da su na Uriji primijećeni partizani *razvijeni za borbu*, što se ne slaže s Lekovićevom tvrdnjom kako u selu nije bilo partizana. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 203. od 22.VII.1942. *HDA. Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Branko Rakočević*, Bez uzmaka, Beograd 1982, str. 93-94. *Uroševič*, 1979, str. 89-90. *Leković*, 1965, str. 254-255. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 266-268.

35 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 205. od 24.VII.1942. *HDA*. U okolici D. Vakufa tih je dana teško ranjen jedan od navodnih (vidi bilješku 1 na str. 189) osnivača Crne legije, pričuvni poručnik 2. satnije I. ustaške bojne, Bećir Lokmić. Umro je nekoliko dana kasnije. Posmrtno je promaknut u čin djelatnog ustaškog natporučnika i odlikovan Velikom srebrnom kolajnom poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. *Viestnik ustaške vojnice*, 1942., str. 221. i 315. *Osvit*, broj 22 od 26.VII. 1942.

36 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 266-268.

Unatoč uspješnom pothvatu pukovnika Šimića i Francetića na prometnici Bugojno-Donji Vakuf, noću 20./21. srpnja Bugojno je drugi put napadnuto. Plan napada predviđao je prodor u grad sa sjeverozapadne strane, uz osiguranje prema Kupresu i Donjem Vakufu. U napadu su angažirani 2. i 4. bataljun II. proleterske brigade na smjeru Karalinka-Gradina, i 1. bataljun I. proleterske brigade sa sjevera. Treći bataljun I. proleterske, 2. i 3. bataljun IV. brigade trebali su im s istoka i jugoistoka pomoći pri prodoru u grad. Dijelovi 5. i 4. bataljuna IV. brigade u jačini jednoga bataljuna napadali su južni dio grada, smjerom Vesela-Gorica. Za osiguranje napada od Donjeg Vakufa određeni su 4. bataljun I. proleterske, 1. bataljun II. proleterske i 1. bataljun IV. crnogorske brigade. Bilo je to oko 1750 ljudi.[37]

37 Većina pisaca partizanske povijesti pišući o borbama za Bugojno, jačinu hrvatskih snaga u drugom napadu procjenjuje na oko 2000 ljudi. Taj je podatak proizveden nekritičkom raščlambom Dnevnih izvješća GS MINDOMA i Bojne relacije 9. pješačke pukovnije za srpanj 1942., koji su navodili da su u borbama za dolinu Vrbasa, uz ostale postrojbe, sudjelovale i tri bojne Crne legije (većina je domobranskih navoda o snazi i numeracijama ustaških postrojba dvojbena, ili nekorisna). Prema tim su dokumentima 9. srpnja pukovniku Šimiću dodijeljene dvije satnije ustaša, 10. srpnja stigla je u Bugojno nepotpuna bojna Crne legije (tri satnije) pod zapovjedništvom bojnika Bobana, a 12. srpnja su još dvije ustaške satnije dodijeljene pukovniku Šimiću. U Donji Vakuf stigao je 17. srpnja pukovnik Francetić, zapovjednik I. stajaćeg zdruga s bojnom Crne legije. Njemu je 19. srpnja stiglo pojačanje Crne legije (prema izvješću GS, bila je to bojna). Kad se tim postrojbama Crne legije dodaju 2. satnija X. ustaške bojne iz Brčkog i 2. satnija V. ustaške bojne iz Karlovca, nameće se zaključak da je za deset dana u dolinu Vrbasa pristiglo najmanje 15 ustaških satnija. Uz snage koje su bile u Bugojnu (dvije satnije XX. ustaške bojne, dvije satnije 15. pješačke pukovnije, dio 13. satnije 9. pješačke pukovnije, nekoliko milicionera i oružnika i vod domobrana u D. Vakufu), bila je riječ o najmanje 2000 vojnika. No, general Lukić u dopisu od 1. listopada 1942. pobija navod o tri bojne Crne legije (vidi bilj. 4 na str. 173). Komentirajući slabe obrambene borbe domobranstva u prijašnja tri mjeseca, kao primjer junačke obrane navodi posadu Bugojna: bojnu ustaša i ojačanu satniju 15. pješačke pukovnije s jednom haubicom. U partizanskoj povijesti samo Leković, poslije borbi za dolinu Vrbasa, priznaje da je u Bugojnu okupljena jedna bojna Crne legije ne obrazlažući što se dogodilo s drugima dvjema. U prilog tvrdnji da su u borbama za dolinu Vrbasa sudjelovale znatno manje hrvatske snage nego što to navode hrvatski (isključivo domobranski) izvori govore i sljedeće činjenice: prvo, nakon uspješne obrane doline Vrbasa pukovnici Šimić i Francetić krenuli su u pomoć ugroženim posadama u Livnu i Tomislavgradu. Za to su odvojili sve što su mogli, a da ne ugroze sigurnost Bugojna i D. Vakufa. Ta je zadaća bila najvažnija i njoj je bilo sve podređeno. Drugo, u Gornji Vakuf, iz kojeg je 24. srpnja izbačena IV. crnogorska brigada, nije poslana posada radi nedostatka ljudi. U Kupres je prebačen dio snaga koji je ondje pojačan dijelom posade, pa je nepotpuna bojna (potvrđuje *Leković*, 1965, str. 343) krenula prema Livnu. Talijanski izvori navode da je riječ o tri satnije, a načelnik VS 1. kolovoza daje i brojčanu prosudbu tih snaga (400 ustaša). Neodrživ je zaključak da je u Bugojnu ostalo najmanje četiri puta toliko ljudi, kada je hrvatskoj strani bio nužan svaki vojnik a držano je da je Bugojno obranjeno a partizani razbijeni. Zapovijed za napad Operativnog stožera kupreških snaga od 13. kolovoza govori da su u Kupresu osim milicije bile tri satnije ustaša, a takvo je doista i bilo stanje do 5. kolovoza. U Bugojnu je, prema izvješću stožera IV. crnogorske brigade od 1. kolovoza VS, ostalo oko 600 ljudi. Prema izvješću zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 25. kolovoza 1942. u Bugojnu je 9. kolovoza bilo 250 ljudi, a u G. Vakufu je bio ostali dio posade jačine 600 ljudi. Na

Kao i prošli put, hrvatska je posada zadržala partizane na crti obrane i brzo lokalizirala usamljene prodore. Napadači nisu pokazali preveliku borbenost.[38] Posada grada imala je 12 mrtvih i oko 20 ranjenih ustaša i domobrana. Četvrta je crnogorska brigada imala šestoricu mrtvih i devetoricu ranjenih. Gubici ostalih dviju brigada nisu poznati.[39]

Ustaše II. bojne željezničke vojnice poziraju sa zarobljenim pripadnicima II. proleterske brigade u okolici Bugojna. *Partizani su zarobljeni prilikom čišćenja doline Vrbasa nakon neuspjeha drugog napada na Bugojno. Vjerojatno je fotografija snimljena 23. srpnja 1942. Druga je željeznička bojna imala sjedište u Sarajevu. Njezina je kombinirana satnija sudjelovala u borbama za dolinu Vrbasa i Kupres. Budući da je bojna od osnutka angažirana u sastavu I. ustaške pukovnije, Crne legije, ubrzo je od posadne postala borbenom postrojbom. Poslije je ušla u sastav Prometnog zdruga Ustaške vojnice. (Snimio Ivan Softa)*

---

osnovi svih tih podataka moguće je jačinu hrvatskih snaga u borbama za dolinu Vrbasa procijeniti na oko 1300 ljudi. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 76 i 167. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 3051/taj. od 7.X.1942. *HDA*. Izvješće XVIII. talijanskog zbora od 9.VIII.1942., *Zbornik dokumenata, Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji* (dalje *NOB u Dalmaciji*), knjiga 3. dok.br. 172., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str.343.

38 Politički komesar IV. crnogorske brigade u izvješću VS NOP i DVJ i CK KPJ od 24.VIII.1942. ocijenio je da se 4. i 5. bataljun u borbama za Bugojno držao slabije od ostala tri. *Izvori*, A, II, 6, dok. br. 147.

39 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Hotić*, 1954, str. 60-62. *Vojna istorija*, udžbenik za vojne akademije, Beograd, 1980, str. 372.
Leković navodi da su partizanski gubitci bili četvorica poginulih i osmorica ranjenih. *Leković*, 1965, str. 268, 272, *Janković*, 1975, str. 96.
Prvi bataljun 1. proleterske brigade imao je trojicu poginulih. *Vuksanović*, 1981, str. 100.

Ujutro se glavnina napadača povukla na polazne postave, a hrvatske su snage počele iskorištavati postignuti uspjeh. Pod njihovim je pritiskom II. proleterska brigada brzo odstupila iz Prusca prema Košćanima i zatim krenula prema selu Blagaju u Kupreškom polju. Sutradan je pod zapovjedništvom pukovnika Šimića nastavljeno čišćenje okolice Bugojna uz lijevu i desnu obalu Vrbasa. Čišćenje doline Vrbasa preko Gračanice prema Gornjem Vakufu nastavljeno je i sljedećeg dana. Kod sela Gračanice i Tihomišlja hrvatske su snage iznenadile dijelove IV. crnogorske brigade i prisilile ih da se povuku. Partizani su u tim borbama izgubili komoru 2. bataljuna, imali su šestoricu mrtvih i 10 ranjenih, a snage pukovnika Šimića trojicu mrtvih i šestoricu ranjenih. Povlačeći se pod pritiskom ustaša i domobrana, IV. crnogorska brigada je 24. srpnja uzmaknula na šire područje sela Voljice, a zatim u Pidriš, napustivši Gornji Vakuf u koji su ušle hrvatske snage.[40]

Nakon nekoliko napornih dana, zapovjednici III. domobranskog zbora i I. ustaškog stajaćeg zdruga te izvanredni opunomoćenik Šimić mogli su konačno odahnuti. Bugojno je obranjeno, a partizanske su snage izbačene iz doline Vrbasa.

40 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180, str. 386. *Janković*, 1975, str. 97-99.

Poglavlje IV.

Borbe oko Kupresa, Tomislavgrada, Šujice i Livna

Spašavanje Bugojna i protjerivanje partizanskih snaga ugrozilo je druga mjesta, u prvome redu Kupres, Tomislavgrad i Livno, prema kojima su se ustremile tri partizanske brigade. U vrijeme prvog napada na Bugojno, dijelovi lijeve kolone Udarne skupine VS došli su na kupreško područje. Bile su to podstožerne postrojbe i komora Vrhovnog stožera, koja je noću 16./17. srpnja stigla u selo Ravno. O tomu je Tita izvijestio vjerski referent pri VS NOP i DVJ pop Vlado Zečević. Zečević je, također, izvijestio da je u Kupresu posada s 400 do 500 ljudi *i to su glavni ustaši; jer kad padnu Kupres i Zlosela, palo je pola Zagreba.* Iz Ravnog su upućene izvidnice prema Šujici i Tomislavgradu da bi prikupile podatke o snazi branitelja. Domaće srpsko stanovništvo ocrnilo je crnogorskim i srbijanskim partizanima, neupućenima u lokalne prilike, hrvatsko i muslimansko pučanstvo Kupreške visoravni.[1] Stvoreno ozračje nesnošljivosti bilo je zapravo politička i psihološka priprema skorih napada na Kupres.

* * *

Približavanje jakih partizanskih snaga Kupreškoj visoravni uznemirilo je hrvatske posade u Šujici, Livnu i Tomislavgradu. Pripadnici razbijene posade Prozora, koji su preko Ravnog i Zvirnjače dospjeli u Tomislavgrad 15. srpnja, donijeli su loše vijesti o sudbini Prozora. Bjegunci *su izjavili da partizani spremaju*

1 Izvješće vjerskog referenta pri VS, od 17. VII. 1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok. br. 33.

napad i na Tomislavgrad.[2] Opasnost je najavljivalo i u posljednjih nekoliko dana pojačano djelovanje lokalnih partizanskih postrojba oko Šujice, Tomislavgrada i Livna. Pripadnici bataljuna "Vojin Zirojević" zaposjeli su 15. srpnja prijevoj Borovu Glavu te prekinuli prometnicu Livno-Šujica. Djelovanjem partizana kod Donjeg Malovana prekinuta je i prometnica Kupres-Šujica. Malobrojna je posada Šujice, 45 domobrana 2. voda 11. satnije 15. pješačke pukovnije, 11 oružnika i 11 milicionera, od 9. srpnja svaki dan puškarala s manjim partizanskim skupinama u okolici. U istom teškom položaju bila je posada Tomislavgrada, vod 4. satnije XX. ustaške bojne sa 40 ustaša i vod 6. satnije 2. bojne 14. pješačke pukovnije s 30 domobrana, sedam oružnika i pet pripadnika rizničke straže. U Livnu, gdje je bilo zapovjedništvo cijelog područja, bile su veće snage, 330 domobrana 2. bojne 14. pješačke pukovnije i oko 120 pripadnika 2. satnije XX. ustaške bojne.[3] Uzbunjen lošim vijestima, zapovjednik Posadnog zapovjedništva Livna bojnik Križanec zatražio je pomoć od stožera 6. pješačke divizije. Napad na Glamoč koji je još trajao silno ga je uznemirio, tim više što 16. srpnja nije uspio pokušaj da se uz pomoć milicije iz Livanjskoga polja intervenira prema Glamoču i izvuče okružena posada. Bilo je samo pitanje dana kada će partizani zauzeti Glamoč i ugroziti Livno. Zato je bojnik Križanec odbio poslati u Sinj dva voda iz 11. satnije 15. pješačke pukovnije koji su bili u Šujici i u Livnu. Nije htio oslabiti posadu, štoviše, držao je nužnim da se posada Livna pojača bojnom ustaša ili domobrana i bitnicom od četiri topa. Poučen dotadašnjim razvojem događaja, osobito slučajem Prozora, poručio je zapovjedništvu 6. pješačke divizije *da i najprekaljeniji borci-ustaše-crne legije-kada su malobrojni ne mogu izdržati pred jačim partizanskim navalama, koji planski napadaju sa sviju strana i u vrlo velikim skupinama.*[4]

Stožer 6. pješačke divizije izvijestio je stožer III. domobranskog zbora o molbi zapovjednika posade Livna, istaknuvši po tko zna koji put da divizija *nema nikakvih snaga za pomoć ili intervenciju.* Nije ih imao ni III. domobranski zbor pa je načelnik stožera predložio stožeru divizije da posredovanjem Općeg vojničkog povjerenika kod "Supersloda" intervenira za pomoć kod Talijana. Također, držao je razboritim da se posada Livna ponovno podredi pukovniku Šimiću.[5]

2 Izvješće zapovjednika 6. pješačke divizije od 15.VII.1942. zapovjedništvu 154. talijanske divizije "Murge" o stanju na području Prozor-Tomislavgrad, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 1871/taj. *HDA.*

3 Posade Livna, Tomislavgrada i Šujice činile su zajedno Posadno zapovjedništvo Livno kojim je zapovijedao zapovjednik 2. bojne 14. pješačke pukovnije bojnik Vilko Križanec. Izvješće Posadnog zapovjedništva Livno od 16.VII.1942. zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 1892/taj. od 17.VII.1942. *HDA.*

4 Izvješće Posadnog zapovjedništva Livna od 16. i 27.VII.1942. zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 1892/taj. od 17.VII.1942. i Op. broj 2008/taj. od 28. srpnja 1942. *HDA.*

Položaj Livna dodatno je pogoršao pad Glamoča. Taj je gradić još 9. srpnja napalo oko 500 ljudi V. krajiškog odreda. Branili su ga 17. satnija 13. pješačke pukovnije i vod domobrana 11. satnije 15. pješačke pukovnije, ukupno 150 domobrana i 128 milicionera. Pokušaj livanjske milicije i domobrana da se 16. srpnja probiju do glamočke posade nije uspio. Poslije višednevnih borbi u kojima je stradala većina zgrada, partizani su zarobili dio posade Glamoča, a 80 domobrana i 70 milicionera uspjeli su se 20. srpnja probiti u Livno *potpuno iscrpljeni i demoralisani*. Tijekom borbi većina je hrvatskog pučanstva izbjegla prema Livnu. Poginulo je šezdeset civila, sedam domobrana i jedan oružnik. Zarobljeno je četrdeset domobrana i jedan oružnik.[6]

* * *

Nakon što ni ponovljeni napad na Bugojno nije uspio, vrhovni zapovjednik NOP i DVJ odustao je od pokušaja zauzimanja sjeverne doline Vrbasa i južnu kolonu proleterskih brigada usmjerio na jug, prema Šujici, Tomislavgradu i Livnu. Odmah po primitku izvješća o neuspjehu kod Bugojna, 21. srpnja, zapovjedio je stožeru III. sandžačke brigade da pošalje dva bataljuna na područje sela Gornjeg i Donjeg Malovana, po jedan za svako selo. Zadaća bataljuna u Gornjem Malovanu bila je nadzor ceste i izviđanje prema Kupresu, a bataljun u Donjem Malovanu imao je istu zadaću, samo što je trebao izviđati prema Šujici. Područje između dvaju sela moralo se osiguravati jer je VS planirao tim smjerom prevesti bolnicu i komoru prema Glamoču. Držeći posadu Kupresa prejakom za sandžačke bataljune Tito im je preporučio da se klone napadnih djelovanja jer su za uništenje Kupresa potrebne veće snage od njihovih. Također, bataljuni su upozoreni na hrvatska sela najbliža Kupresu koja su ocijenjena kao neprijateljski

5 Izvješće 6. pješačke divizije od 17.VII.1942. zapovjedništvu III. domobranskog zbora o stanju na području Livno-Glamoč-Tomislavgrad, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 1892/taj. *HDA. Leković*, 1965, str. 292.

6 Izvješće zapovjednika 17. satnije 13. pješačke pukovnije o padu Glamoča, od 23. srpnja 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 2002, od 27.VII.1942., *HDA*. Bojna relacija domobranskog posadnog zapovjedništva Sinj za mjesec srpanj 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 2096. od 4.IX.1942. *HDA*. Prema tom izvješću u Livno je došlo 86 domobrana i 80 milicionera.
Izvješće Posadnog zapovjedništva Livna od 25. srpnja 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.Broj 2007/taj. od 27.VII.1942. *HDA*. Izvješće oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 6.VIII.1942. zapovjedništvu 5. oružničke pukovnije, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 157.
Gubitci partizana nisu objavljeni, no poznato je da je poginuo zapovjednik bataljuna "Budućnost". Izvješće zamjenika zapovjednika OS NOP i DV za Bosansku krajinu od 17. i 20.VII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 39 i 44.

raspoložena. Ostala tri bataljuna Sandžačke brigade ostala su u Prozoru i kod Gračanice.[7]

Sljedećeg je dana Tito odredio zadaće i ostalim brigadama. Prvoj proleterskoj zapovjedio je da iz sela Tihomišlja krene preko sela Ravno i Mokronoge prema Tomislavgradu koji bi zauzela najkasnije noću 27./28. srpnja. Nakon toga brigada se morala rasporediti po okolnim duvanjskim selima i razoružati miliciju u njima. Trećoj sandžačkoj brigadi određen je nadnevak za napad na Šujicu noću 27. srpnja. S obzirom na malobrojnu šujičku posadu držalo se da je to lagana zadaća, premda su stožeru brigade stavljena na raspolaganje i dva bataljuna koji su bili na području Prozora.

Četvrta je crnogorska brigada dobila zadaću nadzirati gornji dio Uskopaljskog polja i zatvoriti smjerove prema Travniku i Bugojnu. Postrojbi je pridodan 3. bataljun III. sandžačke brigade koji se nalazio kod Gračanice. Treći bataljun IV. crnogorske brigade morao je prevesti bolnicu preko sela Voljica, Gornjeg i Donjeg Vukovskog do Gornjeg Malovana gdje bi je preuzeo jedan bataljun III. sandžačke brigade. Zatim se crnogorski bataljun morao razmjestiti na području Donjeg Vukovskog, politički djelovati među mještanima i skupljati podatke o braniteljima Kupresa i Zlosela kako bi pripremio teren za napad matične brigade.

Drugoj proleterskoj brigadi određeno je da se okupi u Blagaju, odmori i pripremi za djelovanje prema Kupresu. Osim opreznog i tihog prikupljanja podataka o Kupresu, brigada je trebala skupljati podatke o situaciji na širem području Jajca. Tako je partizanski vrhovni zapovjednik, bez velike žurbe, pripremao napad dviju brigada na Kupres.[8]

* * *

Dok je partizanski Vrhovni stožer preusmjeravao dio svojih snaga, poraženih u borbama za Bugojno, pobjednici nisu spavali na lovorikama. Do 21. srpnja na područje Bugojna i Donjeg Vakufa pristigle su sve raspoložive snage III. domobranskog zbora i I. ustaškog stajaćeg zdruga. Pukovnik Šimić imao je na raspolaganju bojnu Crne legije, sastavljenu od nekoliko satnija (uključujući i satniju II. željezničke bojne), dijelove XX. ustaške bojne, 2. satniju V. ustaške bojne, 2. satniju X. ustaške bojne, polubojnu 15. pješačke pukovnije, 3. gorski vod IX. topničkog diviziona, dio 13. satnije 9. pješačke pukovnije i manji broj milicionera Pripremne bojne Travnik. Kao pojačanje te skupine, u Donji Vakuf 21. srpnja stigao

7 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 21.VII.1942. stožeru III. sandžačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 41.

8 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 22.VII.1942. stožerima proleterskih brigada, *Zbornik*, II/5, dok.br. 43.

Oklopništvo oružanih snaga NDH, uz pratnju motociklistâ sprema se za pokret prema Kupresu. *Riječ je o tanketama Fiat Ansaldo L 3/38. To je malo vozilo, s po dvojicom članova posade, teško 3,4 tone i naoružano dvjema strojnicama 8 mm, bilo učinkovito samo protiv neprijatelja koji nije imao nikakvo protuoklopno oružje. Na prvom je tenku časnik Poglavnikove tjelesne bojne. (Snimio Ivan Softa)*

je i oklopni vod s tri tankete koje je general Lukić poslao iz Sarajeva.[9] Te su snage bile dostatne za obranu Bugojna i Donjeg Vakufa, što su i dokazale u višednevnim borbama, ali nedovoljne za čišćenje Gornjeg Vakufa i Prozora te da spriječe partizanski prodor prometnicom Bugojno-Šujica-Livno. Znali su to i pukovnici Šimić te Francetić u Bugojnu i general Lukić u Sarajevu. Bilo im je jasno da se težište partizanskog djelovanja pomiče prema jugu, i da su na udaru njihove posade u Kupresu, Šujici, Tomislavgradu i Livnu. *Vidljivo je da se oni kreću zonom najmanjeg otpora, t.j. tamo gdje nema naših posada*, ocijenio je general Lukić.[10] Pad Glamoča učinio je situaciju još težom.

9 Riječ je o talijanskim oklopnim vozilima Fiat Ansaldo L 3/38, koja se često svrstavaju u kategoriju lakih tenkova. Vozilo je imalo dva člana posade, vozača (ujedno zapovjednik) i strojničara. Nije imalo okretnu kupolu nego turelu u kojoj su bile dvije strojnice Breda. Strojnice su mogle ciljati samo u području 15 stupnjeva lijevo i desno, s tim da je strojničar imao slabu preglednost pri uporabi strojnica. Najveće vrijednosti tih vozila bile su brzina (zbog malih dimenzija) i pogodnost za korištenje na lošim i oštećenim cestama. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 203. od 22.VII.1942. *HDA.*

10 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 209. (Prilog) od 28.VII.1942. *HDA.*

Kad je opasnost za Bugojno prošla, zapovjedništvo III. domobranskog zbora izvijestilo je GS domobranstva da će pukovnik Šimić *nastojati osloboditi komunikacije za Kupres i Gornji Vakuf.*[11] Oko Donjeg Vakufa i prema Gornjem Vakufu obavljena su 23. i 24. srpnja nasilna izviđanja i uspješna čišćenja kako bi se odbacili ostaci partizanskih snaga što su se još zadržavale na tom području. *Djelatnost partizana u oblasti Bugojna i D.Vakufa ograničena je i djelomično razpršena*, izvijestio je nakon nekoliko burnih dana zapovjednik III. domobranskog zbora, i da se odstupanjem partizana *očekuju ... dogadjaji u okolici Kupresa.* Zato su zapovjednik i načelnik stožera III. domobranskog zbora održali u Travniku 24. srpnja sastanak s pukovnicima Šimićem i Franceticem. Odlučeno je da 26. srpnja dijelovi bojne Crne legije, kao borbeno najvredniji dio snaga koje imaju na raspolaganju, ojačani vodom oklopništva prijeđu u Kupres otkud bi 28. srpnja krenuli prema Livnu. Posadu Livna moralo se izvijestiti o tome pothvatu, u sklopu kojeg je njezina zadaća bila ovladati prijevojem na Borovoj Glavi. Zapovjednik III. zbora odredio je da pothvat podupiru tri zrakoplova. Optimizam i vjera u uspjeh pothvata zasnivali su se na borbenoj vrijednosti bojne Crne legije i na mišljenju da su II. i IV. "komunistička brigada" gotovo uništene u borbama oko Bugojna i Donjeg Vakufa. Partizanske brigade uistinu jesu pretrpjele velike gubitke, no o nekom izrazitom smanjenju borbene snage nije moglo biti ni govora. Bila je to još jedna od brojnih pogrešnih prosudbi koje su tih dana učestale na objema suprotstavljenim stranama.[12]

* * *

Stožer III. sandžačke brigade ispunio je Titovu zapovijed od 21. srpnja istog dana, i poslao 1. i 4. bataljun prema Kupreškoj visoravni. Navečer 22. srpnja oba su bataljuna došla na zadano područje i razmjestila se, 4. bataljun u Donjem, a 1. u Gornjem Malovanu. Dobivši točne podatke o jačini posade u Šujici od partizana bataljuna "Vojin Zirojević", stožer 4. bataljuna odlučio je, ojačan jednom četom 1. bataljuna i bataljuna "Zirojević", odmah napasti. Napad je izveden ujutro 24. srpnja u 5 sati i u njemu je sudjelovalo 200 partizana. Posada je nakon slabog otpora odstupila prema Tomislavgradu. Partizani su zarobili 13 domobrana i milicionera.[13]

11 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 204. od 23.VII.1942. *HDA.*

12 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 204. i 205. (Prilog) od 23. i 24.VII.1942. i 208. (Prilog) od 27.VII.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 324-325.

13 Prije napada na Šujicu, Momir Pucarević, zapovjednik I. bataljuna III. sandžačke brigade, poslao je posadi poziv na predaju. Tekst poziva glasi: *Braćo domobrani i oružnici, drugovi seljaci: Naša vojska je noćas opsadirala vaše selo. Mi imamo velike snage, vi se nalazite u posve zatvorenom obruču Vaša borba bila bi uzaludna. Ovim vas pozivamo da se bez dvoumljena predate. Garantujemo svima bezbed-*

Vrhovni zapovjednik, koji je istog dana saznao za uspješno zauzeće Šujice, nije dopustio prebacivanje drugih dvaju bataljuna III. sandžačke brigade na Kupreško polje zbog naglog pogoršanja situacije kod Gornjeg Vakufa. Ta su dva bataljuna bila oko Prozora i podređena stožeru IV. crnogorske brigade, čiji su dijelovi uzmaknuli pod pritiskom snaga pukovnika Šimića oko Gornjeg Vakufa. S njima je brigada imala zadaću zaustaviti mogući pokušaj prodora hrvatskih snaga do Prozora.[14]

Pad Šujice loše je utjecao na raspoloženje stanovništva i borbenu spremnost posada Livna i Tomislavgrada. Ujutro 25. srpnja bojnik je Križanec obavijestio zapovjedništvo 6. pješačke divizije da su ranije istog dana *prema podatcima seljaka iz okoline Duvna, veće partizanske skupine opažene oko sela Mokronoga i na pohodu u smjeru Duvna.*[15] Dojave o kretanju partizana bile su točne. Prva proleterska brigada, koja je 23. srpnja poslijepodne iz Tihomišlja stigla u Gornje Vukovsko, krenula je 25. srpnja u napad na Tomislavgrad. Iz Mokronoga je protjerala manju predstražu i došla pred grad. Posada zrakoplova koji se u podne spustio u Livno i kojem je bojnik Križanec zapovjedio da na povratku izvidi stanje kod Tomislavgrada, javila je u 14 sati da su partizani napali i da se vode borbe kod sela Blažuja. Tri bataljuna I. proleterske brigade (2., 3. i 6.) samo su se približila gradu radi prestrojavanja na postave za napad koji je počeo u sumrak. Premda je bojnik Križanec bio zapovjedio posadi Tomislavgrada *grad sa neposrednom periferijom braniti do požrtvovanja*, posada se oko 22 sata povukla prema selu Kolu, a zatim dalje prema Posušju i selu Prisoju. Partizani su zarobili domobranskog časnika, šestoricu domobrana i jednog oružnika, a sami su imali jednog ranjenog.[16]

* * *

nost života i bezbednost lične imovine. Lažu vas ustaši kad vam kažu da mi ubijamo i samo ubijamo. Lažu! Naša borba je uzvišena. Mi se borimo protiv okupatora i njegovih pomagača. Njih zaista ubijamo. Od vas zavisi hoćete li se pokazati kao okupatorski pomagači. To će biti ako ma i jedan metak opalite na nas. U tom slučaju mi primamo borbu, ali znajte da će ta borba biti kobna po vas. Ne bismo želeli da toliko života i čitavo selo strada zbog vaše lakomislenosti. Predajte se bez pucnjave-biće bolje. Odgovor pismen čekaćemo do 6 časova, inače smatraćemo da je naš poziv odbijen. Izvješće zapovjednika 1. bataljuna III. sandžačke brigade od 26.VII.1942. *Treća proleterska sandžačka brigada*, Zbornik sećanja I, Beograd 1970. str. 208. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 157. *Leković*, 1965, str. 293-294. *Vidović*, 1972, str. 51.

14 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 24.VII.1942. stožeru III. sandžačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 46.

15 Izvješće Posadnog zapovjedništva Livno od 25. srpnja 1942. Zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2007/taj. od 27.VII.1942. *HDA.*

16 Izvješće Posadnog zapovjedništva Livno od 27.VII.1942. Zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2008/taj. od 28.VII.1942. i 2007/taj. od 27.VII.1942. *HDA. Zbornik*, IV/6, dok.br. 157. *Leković*, 1965, str. 295-298. *Popović*, 1988. str. 53-54.

Pukovnik Šimić je iz Bugojna 25. srpnja poslao ophodnju u nasilno izviđanje prometnice do Kupresa jer je pretpostavljao da je ona zaposjednuta. No, dvije partizanske postrojbe u blizini, dijelovi III. krajiškog odreda i II. proleterska brigada nisu zaposjeli prometnicu Bugojno-Kupres. Kada se ophodnja vratila, prema Kupresu je poslan dio ustaša iz sastava posade Bugojna. Prikupljanje snaga nastavljeno je i sutradan, 26. srpnja. Prebačene su 3. jurišna satnija I. ustaške djelatne bojne i kombinirana satnija II. željezničke bojne. Za skori pothvat Crna je legija ojačana dijelom posade ustaša i milicionera iz Kupresa. Istog je dana u Kupres stigao pukovnik Šimić. Odmah je preuzeo zapovjedništvo nad svim snagama.[17]

Izvanredni opunomoćenik poglavnika pukovnik Franjo Šimić, s časnicima i vojnicima Crne legije i kupreškim milicionerima tijekom pokušaja razbijanja partizanskih snaga oko Livna i Tomislavgrada. (Snimio Ivan Softa)

17 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. Jačina i sastav bojne Crne legije koju su pukovnici Šimić i Francetić poveli u pothvat prema Livnu bila je tri satnije, uključujući i ljude iz Kupresa kojima je bojna ojačana. To potvrđuje Žujović u izvješću od 30.VII. 1942. Prema sjećanju Ante Hrnjkaša u Kupresu je bilo dvadesetak ustaša Crne legije koji su nakon borbi u istočnoj Bosni došli na dopust i ostali u mjestu nakon partizanskih napada potkraj svibnja. Vjerojatna je pretpostavka da su angažirani u pothvatu prema Šujici i Tomislavgradu. Izvješće br. 173. zapovjedništva XVIII. armijskog zbora od 9.VIII.1942. Višem zapovjedništvu oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija", *NOB u Dalmaciji*, knjiga 3, dok. br. 172. *Leković*, 1965, str. 343.

Prikupljanje ustaških postrojba nije prošlo neopaženo. Pojačanje Kupresa zapazila je 2. četa 1. bataljuna III. sandžačke brigade. Ujutro 27. srpnja obavijestila je stožer brigade kako su tijekom noći primijećena automobilska svjetla i čuo se zvuk kamiona, pa je zapovjedništvo čete zaključilo da je svakako riječ o većem pojačanju koje je iz Bugojna stiglo u Kupres. To je također značilo da prometnica Bugojno-Kupres nije presječena. Obavijest je isti dan proslijeđena Vrhovnom stožeru.[18] Nesmetani dolazak hrvatskog pojačanja u Kupres iz smjera Bugojna iznenadio je i zabrinuo Vrhovni stožer. S pravom je zaključeno kako je to propust II. proleterske brigade koji je mogao omesti plan napada na Livno.[19]

* * *

Dok su se hrvatske snage pripremale za obranu i pomoć posadama jugoistočno od Bugojna, Vrhovni je stožer NOP i DVJ razrađivao planove za napad na njih. Članovi VS, stožer IV. operativne zone Hrvatske, zapovjednik Operativnog stožera za Bosansku krajinu i zapovjednik III. krajiškog odreda dogovarali su se na planini Cincaru o budućim pothvatima proleterskih brigada. Tito je planirao da se, poslije zauzeća Livna koje je trebalo biti napadnuto noću 29. srpnja, osvoje Kupres i Bugojno, a zatim, u suradnji s krajiškim partizanima, proširi djelovanje na područja Ključa, Mrkonjić Grada i Jajca.[20] Stožer IV. operativne zone Hrvatske na tom je sastanku predložio Titu da se dio proleterskih brigada uporabi na području Livno-Tomislavgrad-Imotski i Biokovo radi čišćenja i osvajanja većeg dijela tog područja i obale. Prema tom prijedlogu, drugi bi se dio skupine proleterskih brigada, uz suradnju dalmatinskih i krajiških partizanskih postrojba, koristio za zauzimanje Bosanskoga Grahova i prebacivanje u Liku. Tito je konačnu odluku odgodio do zauzeća Livna. U sklopu predstojećeg pothvata,

18 Izvješće stožera III. proleterske NOU brigade od 27.VII.1942. Vrhovnom stožeru NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 61.

19 Izvješće stožera IV. operativne zone NOPO Hrvatske od 1.VIII.1942. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju, *Zbornik*, V/6, dok.br. 1, i Izvješće stožera IV. operativne zone NOPO Hrvatske od 5.VIII.1942. Glavnom stožeru Hrvatske, *Zbornik*, V/6, dok.br. 12.

20 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ stožeru I. proleterske brigade od 26.VII.1942., *Zbornik*, II/5, dok.br. 47., *Zbornik*, V/6, dok.br. 1. i 12.
Sastanku na Cincar planini nazočio je i Kosta Nađ, tada zapovjednik Operativnog stožera za Bosansku krajinu, koji je kasnije o sastanku zapisao: *Bio je* (misli se na Tita, nap. a.) *zaokupljen planom napada na Livno, ali i na Kupres. Njemu je još 14. jula načelnik Vrhovnog stožera bivši kapetan Arso Jovanović pisao kako "zauzećem Kupresa dobijamo oslonac za pokrete unaprijed". O tome koliko je to zaista "oslonac za pokrete unaprijed" onih dana, krajem jula, na Cincaru smo više puta govorili. Mene je moje krajiško iskustvo poučilo da se na Kupres ne napada. Možemo ga blokirati s manjim snagama. Inače, biće puno žrtava... taj predlog nije prihvaćen. Kosta Nađ*, Ratne uspomene-četrdeset-druga, Zagreb 1979, str. 335-336.

stožer IV. operativne zone morao je 29. srpnja zauzeti Prološku Dragu i spriječiti moguć dolazak pojačanja prema Livnu iz smjera Sinja. Također, morao je spriječiti odstupanje posade Livna prema Sinju i onemogućiti miliciji iz poddinarskih hrvatskih sela da pomogne posadi Livna.[21]

Drugoj proleterskoj brigadi opet je zapovjeđeno da pojača izviđanje prema Kupresu. Za razliku od prijašnje zapovijedi, u kojoj se tražila tišina radi postignuća iznenađenja u skorom napadu, sada je brigadi zapovjeđeno da posadi Kupresa "objavi" kako su u blizini jače partizanske snage. Nova je zapovijed došla kao rezultat dogovora o pothvatu na Livno. Druga je proleterska morala odvratiti posadu Kupresa ako bi se ona pokušala angažirati protiv snaga koje su zaposjele Tomislavgrad i Šujicu i opsjedale Livno. Na osnovi izvješća delegata VS u brigadi Milovana Đilasa, koji je situaciju u brigadi prikazao vrlo teškom, a II. proletersku ocijenio kao pljačkašku postrojbu, Tito je stožeru brigade zapovjedio da se spriječi *svaka samovolja i pljačkaški aktovi sa strane pojedinaca iz ... Brigade* i da će za sve takve slučajeve osobno preuzeti odgovornost. Bilo je to ponavljanje zapovijedi stožerima proleterskih brigada od 2. srpnja koje se nisu poštovale. Na području gdje je stanovništvo bilo različito raspoloženo prema komunistima pojave pljačke su nanosile veliku političku štetu. Za stožer II. brigade najvažniji je dio zapovijedi bio onaj o preustroju postrojbe što je trebao obaviti delegat VS Sreten Žujović-Crni.[22]

Već sutradan, zbog izvidničkog djelovanja hrvatskih postrojba i zrakoplovstva na prometnicama prema Kupresu i Livnu, o čemu je izvijestio stožer III. sandžačke brigade, VS je konkretizirao zapovijed II. proleterskoj. Točno zaključivši da prikupljanje postrojba NDH u Kupresu može značiti samo djelovanje prema Šujici i Tomislavgradu, a zatim prema Livnu, Tito je ujutro 28. srpnja zapovjedio II. proleterskoj brigadi da se poveže s III. krajiškim odredom i s njim potpuno presječe komunikaciju Kupres-Bugojno. Brigada je morala djelovati tako *da neprijatelj oseti, ako se okrene ka jugu odn. ka Duvnu, da će mu se natovariti na leđa*

21 Zapovijed stožera IV. operativne zone NOPO Hrvatske od 26.VII.1942. obavještajnom časniku i načelniku stožera IV. operativne zone, *NOB u Dalmaciji*, knjiga 2, dok.br. 191.

22 Zapovijed vrhovnog zapovjednika od 28.VII.1942. stožeru II. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 49.

U izvješću potkraj srpnja 1942. što ga je Milovan Đilas poslao VS i CKPJ, o stožeru brigade piše da *je vrlo nesrećno sastavljen i ne uživa nikakvo povjerenje trupe. On ne zadovoljava ni politički ni vojnički, a iznutra je nejedinstven, što trupa jasno može da osjeti. On je jedinstven jedino pred Vrhovnim štabom u prikrivanju pravog stanja Brigade. Izvori*, A, II, 6, dok.br. 57. Đilasov prikaz situacije u postrojbi potvrdio je Politodjel brigade u izvješću Sretenu Žujoviću-Crnom. *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 58.

Na osnovi tih izvješća Tito je odlučio smijeniti stožer brigade. Obavijest vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 27.VII.1942. S.Žujoviću i A.Rankoviću, *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 46.

jača naša snaga. Brigada se također trebala povezati s I. krajiškom udarnom brigadom čiji se dolazak očekivao.[23]

Tito je istodobno poslao zapovijed I. krajiškoj brigadi. Zatražio je od nje da se što prije prebaci na područje Donji Vakuf-Bugojno-Kupres, gdje se mora povezati s II. proleterskom brigadom i III. krajiškim odredom.[24] Po novoj zamisli, Krajiška je brigada imala sudjelovati u napadu na Kupres umjesto IV. crnogorske.

* * *

Mjere opreza što ih je Vrhovni stožer NOP i DVJ zapovjedio podređenim postrojbama došle su prekasno. Naime, u zoru 28. srpnja iz Kupresa je krenula glavnina bojne Crne legije u pothvat duž prometnice Kupres-Šujica. Ostatak je bojne, kao pobočnica glavnome dijelu, napredovao prema Riliću. Kod Gornjeg Malovana ustaše je pokušao zaustaviti 1. bataljun III. sandžačke brigade. U silovitoj je borbi Crna legija probila obranu sandžačkih proletera i odbila ih od prometnice.[25] U međuvremenu je pobočnica ustaške bojne u Riliću razbila obranu 3. bataljuna III. sandžačke brigade i nastavila napredovati prema Šujici. Dok su trajale borbe na prometnici između Šujice i Gornjeg Malovana, pristigli su iz smjera Prozora 2. i 5. bataljun Sandžačke brigade. Njihov pokušaj da iznad Šujice zaustave Crnu legiju nije uspio i ustaše su prijepodne ušli u nebranjeno selo.[26]

Nakon što je postavljena crta obrane oko Šujice, pukovnik je Šimić poslao prema Tomislavgradu vod ustaša i tri tankete. U Tomislavgradu i okolnim selima bila je razmještena I. proleterska brigada. Njezin je stožer oko 17.30 dobio Titovu obavijest da je Crna legija probila obranu III. sandžačke brigade i izbacila je iz Šujice. Brigadi je zapovjeđeno da krene prema ustaškoj bojni i odbaci je natrag u Kupres. Zapovijed je došla prekasno, jer su ustaše iz Šujice već bili na prilazima Tomislavgradu. Kod Mokronoga su ih napali pripadnici 4. bataljuna I. proleterske brigade. Iskočivši iz kamiona ustaško je pješaštvo prihvatilo borbu, a tankete su bez zastoja produžile prema Tomislavgradu. Ispred grada vozila su naišla na dva partizanska bataljuna koji su, neugodno iznenađeni njihovom pojavom, izbjegli borbu te se povukli prema Kovač planini lijevo od prometnice. Dvije tankete nastavile su prema gradu, a jedna je skrenula prema Blažuju. Ondje je iznenadila manje dijelove I. proleterske brigade koji su neorganizirano odstupili, i zaplijenila gorski top 65 mm. Istodobno su u Tomislavgradu dvije tankete zaplije-

23 Titova zapovijed od 28.VII.1942. stožeru II. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 50.

24 Titova zapovijed od 28.VII.1942. stožeru I. krajiške brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 51.

25 U borbama oko Gornjeg Malovana i u čišćenju sela stradalo je nekoliko desetaka civila. *Vladimir Dedijer*, Dnevnik I, Beograd 1945, str. 237.

26 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 328-329.

nile komoru I. proleterske brigade. Bio je to velik uspjeh pukovnika Šimića i Francetića koji je davao nade da će partizani biti razbijeni. Prvoj proleterskoj brigadi bio je to jedan od najsramotnijih dana ratnoga puta, jer je dopustila da je vod pješaštva i tri tankete bez ozbiljne borbe izbace iz Tomislavgrada. Zapovjednik III. domobranskog zbora zadovoljno je izvijestio Glavni stožer da *je skupina pukovnika Šimića prilikom nadiranja od Šujice na Tomislav Grad naišla na jak otpor* koji *je svladan* a partizanske snage razbijene. Cijena pothvata nije bila mala. Ustaška bojna imala je trojicu poginulih i 14 ranjenih.[27]

Pripadnici Crne legije pred Tomislavgradom. *Kratkotrajni pothvat Crne legije na području Tomislavgrad-Šujica-prijevoj Borova Glava zaslužuje osobitu pozornost na ratnom putu postrojbe. Pothvat nije uspio, ali je dobiveno vrijeme za pojačanje posade Kupresa. (Snimio Ivan Softa)*

Sukladno zapovijedi od 24. srpnja, zapovjednik posade Livna poslao je istog dana u 15.15 satniju domobrana i ustaša sa 75 vojnika da zaposjednu prijevoj Borovu Glavu radi nadzora prometnice Livno-Šujica. Na Borovoj Glavi su se od 15. srpnja nalazili dijelovi bataljuna "Vojin Zirojević". Uspjeli su odbiti pokušaj satnije iz Livna da zauzme prijevoj. Neuspjehu je pridonio i hrvatski zrakoplov koji je zbog loše orijentacije bombardirao satniju što se približavala partizanima. Ne obavivši zadaću, satnija se povukla u Livno.[28]

27 *Zbornik*, IV/7, dok. br. 180. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 211. od 30.VII.1942. *HDA*. Gubitci III. sandžačke brigade nisu poznati, a I. proleterska brigada je imala dvojicu ranjenih. *Leković*, 1965, str. 328-331.

Crna legija u Tomislavgradu 28. srpnja 1942., nakon što je na prepad izbacila I. proletersku brigadu iz mjesta. *Premda su u gradiću bili samo jedan dan, partizanski su agitatori ostavili na zidovima svoju ikonografiju, poštujući jezičnu osobitost područja - ikavsko narječje. (Snimio Ivan Softa)*

Vraćanjem Šujice i Tomislavgrada pukovnici Šimić i Francetić našli su se s nepotpunom bojnom Crne legije razvučeni na prevelikom području, od Tomislavgrada do Šujice. Nije bio moguć pokušaj pritiska prema Livnu jer je dio snaga ostavljen u vraćenim mjestima, a ni posada Livna nije obavila zadaću kojom bi takav pothvat bio olakšan. Zatražena je pomoć od zapovjednika III. domobranskog zbora, no on je nije mogao dati. Neke od raspoloživih postrojba Zbora su s njemačkim snagama pokušavale uništiti V. crnogorsku brigadu i Hercegovački odred u okolici sela Zabrđa. General je Lukić mnogo očekivao od tog pothvata.[29] Unatoč velikim partizanskim gubicima, glavnina se skupine usp-

28 Bojna relacija Posadnog zapovjedništva Sinj za srpanj 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 2096 od 4.IX.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 331.

29 Na to su područje V. crnogorska brigada i Hercegovački odred stigli povlačeći se pod pritiskom hercegovačkih i crnogorskih četnika koji su 22. srpnja napali njihov logor u Vrbnici. Partizanske su snage, uz velike gubitke, probile četničko okruženje i krenule za Udarnom skupinom proleterskih brigada. Uočivši kretanje partizana, zapovjedništvo 718. pješačke divizije ga je dijelom svojih i hrvatskih snaga pokušalo spriječiti. Izvješće stožera V. crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda od 1.VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok. 71. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 211. od 30.VII.1942. *HDA.*

jela izvući i izbiti na planinu Bitovnju otkud je krenula prema Prozoru. Tako je proleterskim brigadama pristizalo pojačanje pa se kako-tako uspostavljena ravnoteža snaga već polako narušavala. Na području Ključa pojavilo se novo žarište što je moglo nepovoljno utjecati na sigurnost Mrkonjić Grada i Jajca.[30]

* * *

Uspješna intervencija pukovnika Šimića prisilila je vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ da odustane od planiranog napada na Livno. Sve je snage usmjerio prema bojni Crne legije ne bi li je zaustavio i uništio. Zapovjedništva postrojba u dodiru s ustaškom bojnom obavijestila su Vrhovni stožer da je riječ o skupini od oko 1200 ustaša i domobrana s nekoliko topova i tenkova. Obavijest je bila posljedica panike koja je uhvatila obje proleterske brigade. Uznemireni se Tito počeo pribojavati ustaškog prodora u Livno, a zatim i njihova pothvata prema Glamoču. Da bi to spriječio, obavijestio je stožer V. krajiškog odreda u Glamoču, da se napad na Livno odgađa, i zapovjedio rušenje svih mostova i propusta na cesti Glamoč-Livno te razoružavanje seoske straže i milicije u hrvatskim selima na sjevernoj strani Livanjskoga polja. Stožer odreda upozoren je kako ne bi smio dozvoliti da mu *nekoliko tanketa kompromituje odbranu*. Morao je poduzeti sve mjere da izbjegne iznenađenje i zatečenost s *rasturenim snagama*, što se dogodilo I. i III. proleterskoj brigadi dan prije.[31]

Talijanska posada u Sinju također je mogla intervenirati prema Livnu, no bilo je to malo vjerojatno. Nakon povlačenja iz Livna, Talijani su na prijevoju Vagnju zadržali jaču posadu. Blokirale su je postrojbe IV. operativne zone Hrvatske, spriječavajući prolaz iz Sinja prema Livnu. Iz Sinja je 29. srpnja poslana veća kolona vozila i tanketa kako bi opskrbila i zamijenila posadu Vagnja. Na području između Bilog Briga i Trnove poljane kolonu je napao I. dalmatinski udarni bataljun. Partizani su, u borbi koja je trajala od 9.25 do 14 sati poslije podne, zapalili 16 kamiona, a sedam onesposobili, i zaplijenili veću količinu oružja i streljiva. U borbama je poginulo 20, a ranjeno je oko 70 Talijana. Gubici partizana bili su pet mrtvih i šest ranjenih. Intervencija talijanskog oklopništva iz Sinja spasila je kolonu od potpunog uništenja i natjerala partizane da se povuku i ostave veći dio

30 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 210. od 29.VII. i 211. od 30.VII.1942. *HDA*. Izvješće stožera V. crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda od 1. i 4. VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 83. i *Zbornik*, IV/35, dok.br. 71. Dnevna zapovijed zapovjednika 718. pješačke divizije od 7.VIII.1942. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 21 93/taj. od 17.VIII.1942. *HDA*.

31 Obavijest vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 29.VII.1942. stožeru V. krajiškog odreda, *Zbornik*, II/5, dok.br. 53.

plijena. Dok je trajao napad na kolonu, dijelovi Dalmatinskog bataljuna napali su i posadu Vagnja. Ubili su dvojicu i ranili trojicu talijanskih vojnika.[32]

* * *

Tito je 30. srpnja imao znatno jasniju sliku o prodoru bojne pukovnika Šimića i Francetića. Nove obavijesti govorile su da ustaška skupina nije uopće toliko jaka koliko su tvrdili uspaničeni stožeri I. i III. proleterske brigade. Zato je vrhovni zapovjednik u zapovijedi stožerima I., II. i III. proleterske brigade od 30. srpnja zaključio da protivnik *nema snaga da uguši ustanak na ovoj prostoriji i da ukoči rad naših pokretnih udarnih snaga. To dokazuje i ova njegova ofanziva koja je usledila tek posle mesec dana našeg dejstva na ovoj teritoriji. On nije mogao upotrebiti više od 500 ustaša s nekoliko skrpljenih tenkova.*

Umiren, Tito je nastavio planirati napad na Livno. Pritom je nerealno ocijenio borbenu vrijednost bojne Crne legije, siguran da će je iste večeri uništiti. U vezi s tim ponovno je određena zadaća II. proleterskoj brigadi da s III. krajiškim odredom potpuno *odsječe Kupres od Bugojna i onemogući svaki priliv novih snaga iz Bugojna ka Kupresu* i spriječi izvlačenje hrvatskih snaga prema Bugojnu. Pritisak brigade na *Zlosela i Kupres treba da se oseti i* moraju se zauzeti *ako budu postojali uslovi*. U slučaju uspjeha, brigada mora biti spremnom za doček i uništenje bojne Crne legije ako bi se ona uspjela izvući preko Šujice natrag prema Kupresu.[33]

* * *

Druga proleterska brigada ispunila je istog dana poslije podne Titovu zapovijed za napad od 28. srpnja. Prošavši kroz napušteno selo Rastičevo brigada je oko 17.30 izvela manji napad prema Zloselima. Na groblju ispred zaseoka Suhova napala je predstražu naoružanu teškom strojnicom koja se povukla u Zlosela. Delegat VS Sreten Žujović-Crni, koji je stigao u stožer brigade navečer 28. srpnja, ocijenio je napad suviše uskim. Njime je postrojba samo upozorila na sebe, a nije postignut pritisak ni na Zlosela niti, posredno, na hrvatske snage koje su bile u pothvatu oko Šujice i Tomislavgrada. Djelovanje 29. srpnja delegat je VS zami-

32 Izvješće stožera Odreda za srednju Dalamaciju od 29.VII.1942. stožeru IV. operativne zone, *NOB u Dalmaciji*, knjiga 2, dok.br. 195. Izvješće Operativnog stožera (za srednju Dalamciju) od 31.VII.1942. stožeru IV. operativne zone NOPO Hrvatske, *Zbornik*, V/5, dok.br. 130. Izvješće 5. oružničke pukovnije od 17.VIII.1942., *Zbornik*, V/32, dok.br. 141. Pozivajući se na talijanske izvore, Leković navodi 35 poginulih i 63 ranjenih talijanskih vojnika i časnika. *Leković*, 1965, str. 334-335.

33 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 30.VII.1942., stožerima I., II. i III. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 54.

slio mnogo ambicioznije. Planirao je obuhvatni prepad na Zlosela, uništenje ili rastjeravanje naoružanog stanovništva te čišćenje okolnih sela. Nakon očekivanog uspjeha trebalo je nastaviti pothvat kako bi se zauzela Mala i Velika Vrata. Time bi bila ispunjena Titova zapovijed od 28. srpnja o prekidu ceste Kupres-Bugojno. Dojave o odlasku dijela kupreške milicije s ustašama Crne legije prema Livnu ulijevale su dodatni optimizam partizanima. Naime, pothvatom bi Kupres i bojna Crne legije bili odsječeni od zaleđa u Bugojnu što bi olakšalo njezino uništenje. Uspješno čišćenje Zlosela imalo bi veliki politički odjek među domaćim srpskim stanovništvom, a samo je ono moglo dati dragovoljce za popunu prorijeđene brigade.

Sreten Žujović. *Na Kupresu nije bio njegov dan. (Snimio Savo Orović)*

Partizani su napali noću 29./30. srpnja. Četvrti je bataljun[34], koji je sudjelovao u obuhvatnom napadu na Zlosela s desne strane, imao kakav-takav uspjeh, no napad je prekinut zbog nedovoljne suradnje 2. bataljuna. On je napadao s lijeve strane sela, i milicija ga je u protunapadu razbila i natjerala na neorganizirano povlačenje. U zbrci koja je nastala morao je intervenirati i delegat Vrhovnog stožera sa stožerom brigade, pa su tako izbjegnuti gubici koji su, prema njegovu mišljenju, mogli biti veliki. Zloselska je milicija iskoristila nekoordinaciju i nesnalažljivost napadača te je, sa snagama koje su joj u zoru pristigle iz Kupresa, izbacila proletere iz sela na početne postave. U tom je prvom napadu samo 3. bataljun obavio zadaću. On je bez borbe, s jednom četom i dva voda Kupreške čete III. krajiškog odreda, zaposjeo planinu Stražbenicu i napuštena sela oko Podjarma. U borbama je ranjeno šest milicionera skupine Kupres i pričuvni domobranski poručnik Gvozdanović. Gubitci partizana bili su trojica ranjenih iz II. proleterske brigade i jedan iz Kupreške čete.

34 Zapovjednik je bio Nikola Ljubičić, jedan od poslijeratnih ministara obrane SFRJ. Politički komesar bio je Mate Ujević, jedan od rijetkih Hrvata u Udarnoj skupini proleterskih brigada.

Zlosela su jako stradala. Partizani su zapalili oko 40 zgrada, prema navodima delegata VS, onih iz kojih je pružan otpor. Ratni plijen brigade bio je *ovaca 1121, 158 goveda (60 krava muzara), svinja 3, konja 32 (od kojih 20 ždrebadi starijih), sira 20 kgr, masla 16 kgr, brašna 168 kgr, hleba 200.*[35]

No, napad nije uspio u prvome redu zbog lošeg plana i slabe pripreme II. proleterske brigade. U napadu su sudjelovala samo dva bataljuna, a druga dva zbog preširoko postavljene zadaće uopće nisu sudjelovala u pothvatu. Tako se dogodilo da su 1. i glavnina 3. bataljuna ostali pasivni premda se njihovom djelatnošću mogao povećati uspjeh. Pretpostavka da je u selu malo milicionera, zbog odlaska ljudi s pukovnikom Šimićem prema Šujici i Tomislavgradu, dovela je do olako postavljenog plana napada i, konačno, do neuspjeha. Tijekom napada nije bilo suradnje između bataljuna koji su napadali, a on se na kraju pretvorio u pljačku i paljenje kuća. To je milicionerima i naoružanom stanovništvu dalo vremena da se priberu i učinkovito uzvrate. Prometnica Zlosela - Kupres nije blokirana pa je ujutro pristigla pomoć iz Kupresa i pridonijela izbacivanju partizana iz sela. Na kraju, kupreška je milicija pokazala da ima znatno veću borbenu vrijednost od sličnih milicijskih skupina s kojima su se proleteri sukobljavali te je delegat VS, u izvješću Titu od 30. srpnja, priznao da se *Ustaše odavde bore...odlučno.* Premda pothvatom nije postignut željeni vojni uspjeh, Žujović je držao da je prodrmao *temelje Zlosela, kule ustaške.* On je također prenio molbu stožera II. proleterske brigade da za budući pritisak na Zlosela i Kupres bude ojačana još nekim snagama, u što je sam sumnjao jer je poznavao zadaće I. i III. proleterske brigade. Obećao je da će se iste večeri zauzeti Mala i Velika Vrata, a noć poslije *31-VII/1-VIII akcija definitivnog karaktera: likvidacija Zlosela i Kupresa obuhvatnim napadom sa istim planom kao prošle noći* (29. srpnja op. D.M), *dopunjeno napadom i iz pravca M. i V. Vrata i Kupresa.*[36]

* * *

Prije nego što je II. proleterska brigada drugi put napala Zlosela, na južnom su se dijelu Kupreškog polja vodile silovite borbe. Skupinu za opskrbu bojne Crne legije napali su kod Donjeg Malovana dijelovi III. sandžačke brigade i prisilili je da se vrati u Kupres. Poginulo je šest ustaša Crne legije, među kojima i liječnik I. bojne, a trojica su ranjeni. Ponovni pokušaj opskrbe uspio je uz potporu tanketa koje su osigurale dostavu hrane i streljiva u Šujicu. Iz Šujice je opskrbljen dio boj-

35 Izvješće Sretena Žujovića-Crnog od 30.VII.1942. Titu, *Zbornik*, II/5, dok.br. 55. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

36 *Zbornik*, II/5, dok.br. 55. Izvješće stožera II. proleterske brigade od 30.VII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok. br. 69., i IV/7, dok.br. 180.

ne u Tomislavgradu, no u borbi s I. proleterskom brigadom dvojica su poginula i trinaest ih je ranjeno. Prepad na opskrbnu skupinu te noćni prepad na Blažuj, 28. srpnja kada su zarobili jednog ustašu, bilo je svo djelovanje I. proleterske protiv hrvatskih snaga. Stožer te brigade opravdavao je svoju pasivnost tvrdnjom da mu šest tenkova onemogućava pritisak na ustaše.[37]

* * *

Noću 30. srpnja II. proleterska brigada ponovno je krenula u pothvat. Prema zapovijedi delegata VS, zadaća je bila zauzeti Mala i Velika Vrata i po svaku se cijenu održati na njima nekoliko dana. Budući da brigada nije imala eksploziv potreban za rušenje prometnice, zatražila ga je od VS. Da bi se napad olakšao i pozornost protivnika odvratila, predviđen je demonstrativni puščani napad na Zlosela koji je trebao miliciju zadržati u selu. Prvi je bataljun, ojačan sa 110 ljudi iz sastava Kupreške čete III. krajiškog odreda, bez borbe zaposjeo Mala i Velika Vrata. No, nije obavljen drugi dio zadaće, srušiti i zapriječiti prometnicu Kupres-Bugojno, zato što politički komesar Kupreške čete nije uspio angažirati seljake koji bi to učinili. Silovitim protunapadom posada iz Kupresa i Zlosela partizani su već ujutro protjerani s Male Plazenice i visova na Kupreškim vratima, uz gubitke od pet mrtvih i tri ranjena borca. Raščlanjujući slabosti partizanske obrane, član VS izvijestio je vrhovnog zapovjednika:

Naši se u odbrani posednutih položaja apsolutno nisu snašli i bili su odbačeni čak na Maglaj (1704), i pokolebani i tu, te se pojedini delovi počeli povlačiti i dalje. Ovde kod mnogih pojam povlačenja čudno se tumači i sprovodi. Povlačenje ovde znači beganje. Nijedan slučaj nije bio da se to izvrši kao promena položaja radi uspešnije borbe sa neprijateljem. Mi smo juče pred podne, ne znajući još za to povlačenje sa M. i V. Vrata, polazeći na Maglaj sa komandantima bataljona (sem I) da osmotrimo položaj radi akcije u noći 31/VII i 1/VIII, naišli na jednu čačansku četu (II bat.) 3 kilometra od njenog položaja na Maglaju. Tako ta "povlačenja" ugroze potpuno neke jedinice i upropaste situaciju.[38]

Ustaše i milicioneri iz Kupresa i okolnih sela obustavili su borbe oko Maglaja poslije podne i povukli se natrag na postave s kojih su krenuli. Zadovoljan uspješnom obranom Kupresa, zapovjednik 9. pješačke pukovnije zapisao je u bojnoj relaciji: *Iz Kupresa i neposredne okoline odbačeni partizani sa velikim gubitcima, koji su htjeli pod svaku cijenu zauzeti Kupres i time odvojiti naše trupe u Duvnu. Veliko požrtvovanje pokazali su milicioneri grupe Kupres sa svojim zapovjednikom domo-*

37 *Zbornik*, IV/7, dok. br. 180. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 211 od 30.VII.1942. *HDA. Leković*, 1965, str. 332-334.

38 Izvješće Sretena Žujovića-Crnog od 1.VIII.1942. Titu, *Zbornik*, II/5, dok.br. 64.

branskim prič. natporučnikom g. Mikoljijem, kojima je uspjelo partizane u velikom broju poubijati i prisiliti ih na povlačenje. Rezultat je borbi bio vrlo povoljan za posadu Kupresa. Uspjela je razbiti 1. bataljun II. proleterske brigade čiji se borci nisu prikupili ni do jutra 1. kolovoza, i time je smanjen broj napadača za sljedeći pokušaj. Dok se 1. bataljun u neredu povlačio s visova iznad Kupresa, na Maglaju su na zapovjednom izviđanju bili delegat VS sa stožerom II. proleterske i zapovjednici ostalih triju bataljuna. Novi je napad trebao početi navečer istoga dana.[39]

Izvješća Sretena Žujovića i stožera II. proleterske brigade o napadu na Zlosela i Kupreška vrata stigla su u VS 1. kolovoza. Odgovarajući Žujoviću, Tito je odobrio napad na Zlosela *jer će to imati jaki odjek među srpskim stanovništvom u ovim krajevima.* Glede zauzimanja Zlosela i Kupresa, prepustio je delegatu i stožeru II. proleterske brigade da sami odluče mogu li to učiniti. Brigadi su, osim dijela III. krajiškog odreda pridruženi 2. bataljun III. sandžačke brigade s Riličkom četom bataljuna "Vojin Zirojević". Njihova je zadaća bila izvesti *napad od Rilića i Kupresa prema Zloselima.* Tito je držao najvažnijim presjecanje ceste Kupres-Bugojno, pa je za rušenje prometnice poslao 100 kg eksploziva i inženjera Smirnova.[40]

* * *

Noću 31. srpnja II. proleterska brigada, ojačana dijelovima III. krajiškog odreda, ponovno napada Zlosela i prvi put izravno Kupres. Prvi bataljun, s pedesetak ljudi koliko ih se uspjelo prikupiti, zaposjeo je bez borbe Mala i Velika Vrata radi osiguranja rušenja i zaprečavanja prometnice prema Bugojnu. Mještani Srbi srušili su tijekom noći sedam mostova i na put navaljali kamenje i posječena stabla. Zlosela su opet napali 2. i 4. bataljun. Pod njihovim pritiskom milicija i stanovništvo dijelom se povuklo prema Kupresu a dijelom se sklonilo u čvrsto zidanu crkvu na Suhom Polju. Napadač ih je slijedio i napredujući palio kuće te izbio na dominantnu uzvisinu Čardačicu pred Kupresom. Kupreška četa III. krajiškog odreda zaposjela je bez borbe Stožer, a Udarna krajiška četa Malu Plazenicu. Predviđeni napad krajiških udarnika sa sjeveroistočne strane na Kupres izvelo je samo nekoliko ljudi, što je bilo nedovoljno pa nije postignut nikakav rezultat. Vrednujući njihovo djelovanje, Žujović je u izvješću Titu ljutito napisao da su dosta nadojeni *četničkim mentalitetom: jedni hoće, drugi neće; učešće u borbi uslovljeno momentalnim ličnim raspoloženjem i ličnom procenom.* Prije jutra su se na južnoj strani od Kupresa vidjele vatre što su ih zapalili borci 2. bataljuna III. sandžačke brigade i Riličke čete bataljuna "Vojin Zirojević". Tako su objavili svo-

39 *Zbornik*, II/5, dok.br. 64 i IV/7, dok.br. 180.

40 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 31.VII.1942. Sretenu Žujoviću, *Zbornik*, II/5, dok.br. 57.

ju nazočnost i to je bilo sve što su učinili. Treći je bataljun IV. crnogorske brigade napao sela Brda i Kukavice iz smjera Gornjeg Vukovskog. Zaplijenio je nešto oružja, hrane i stoke, a milicija se povukla u Kupres.

Ujutro se ponovila situacija prethodnog dana. U protunapadu je ustašama i miliciji iz Kupresa gotovo uspjelo okružiti 4. bataljun II. proleterske brigade na Čardačici. On se ispred njih brzo povlačio preko Zlosela i dalje kroz sjeverozapadni dio Kupreškoga polja. Drugi je bataljun također odbačen i povukao se na Maglaj, a Udarna se krajiška četa bez borbe povukla s Male Plazenice. Primjer krajišnika slijedilo je pedesetak prikupljenih pripadnika 1. bataljuna koje je na povlačenje navela panika njihova dozapovjednika. Kupreška je četa krenula odmah za njima. Tako je i taj napad na Kupres i Zlosela neuspješno završen. Druga proleterska imala je u borbama devetoricu mrtvih i 14 ranjenih. Hrvatski gubici nisu poznati, a u crkvi na Suhom Polju poginuo je i načelnik kupreške općine i ustaški logornik Mijo Grgić.[41]

U izvješću Titu od 1. kolovoza, Žujović o neuspjelom napadu piše kako on nije uspio u prvome redu *zato što su naši ljudi svojom glupošću i nesposobnošću pokvarili čak i 100 procentno postignute rezultate*. Budući da je Titova zapovijed za napad došla tek tada (1. kolovoza, op. D.M) Žujović je žalosno ustvrdio da ta *važna informacija o dolasku bataljona Zirojević i jednog bataljona III brigade na ovaj teren nije praktično iskorišćena*. Zaključak da bi Kupres uistinu pao više je nego proizvoljan. Premda su napadači gotovo potpuno okružili grad i zaposjeli dominantne kote, sam grad nije napadnut i sve je tijekom noći ostalo na puškaranju i pripucavanju. A ujutro je posada borbu riješila u svoju korist. Dominantni visovi iznad prometnice mogli su se zaposjesti bez borbe jer ih malobrojna posada nije ni držala tijekom noći. U gradu su bili vod domobrana i satnija ustaša koji su, zbog nedostatka ljudi, obranu mjesta organizirali na rubnim utvrđenim kućama. Tako je u biti ostalo i tijekom kasnijih borbi. Točno je da je napadač tada imao najpovoljniji omjer snaga u postavima za napad, ali ih nije iskoristio i Žujovićevi su zaključci bili posve neosnovani. Među srpskim pučanstvom tim je napadom postignuta određena politička korist, te je 1. kolovoza, kontaktima uspostavljenim posredstvom zapovjednika 2. bataljuna III. krajiškog odreda Sime Šolaje, partizanima stiglo oko 80 četnika. Poslao ih je zapovjednik četničkog "Gvozdenog" bataljuna da sudjeluju u borbama protiv kupreške milicije i ustaša. Istog su dana Kupreška i Udarna krajiška četa III. krajiškog odreda ponovno zaposjele nebranjena Mala i Velika Vrata.[42]

41 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Miroslav Džaja*, Sa kupreške visoravni, Otinovci-Kupres, 1970, str. 157. *Urošević*, 1979, str. 96-98.

42 U svom izvješću delegat VS povremeno pobija samog sebe. *Zbornik*, II/5, dok.br. 64. Bojna relacija 9. pješačke pukovnije za kolovoz 1942., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. Izvješće stožera III. krajiškog

* * *

Druga proleterska brigada je pojačanim djelovanjem oko Kupresa ispunila Titovu zapovijed, a postignut je i zamjetan "gospodarski" uspjeh. Pritisak na Kupres koji se svakodnevno povećavao, požurio je povratak pukovnika Šimića. Bojna Crne legije, opskrbljena streljivom i hranom, ostala je na području Šujice i Tomislavgrada u čarkanju s partizanima, čekajući pojačanje kako bi nastavila pothvat prema Livnu. Budući da je bilo sve jasnije kako od očekivane pomoći neće biti ništa, pukovnik je Šimić odlučio prodrijeti u Livno, opskrbiti i ohrabriti posadu i zatim se vratiti u Kupres. U ostvarenju te zamisli dio je Crne legije 30. srpnja razbio na Borovoj Glavi obranu dijela bataljuna "Vojin Zirojević" i zaposjeo važnu prometnicu. Loša posljedica tog uspjeha bila je činjenica da su, ionako malobrojne, snage do kraja razvučene na velikom području dovodeći u pitanje mogućnost svoje obrane. Nakon ovladavanja Borovom Glavom pukovnici Šimić i Francetić u oklopnom vozilu stigli su u Livno. Njihova je pojava donekle smirila paniku koja je već zahvatila posadu grada.

Logistika Crne legije. Potkraj srpnja 1942. u okolici Šujice. (Snimio Ivan Softa)

odreda od 18. VIII. 1942. OS NOP i DVJ za Bosansku krajinu, *Zbornik*, IV/6, dok. br. 109. *Urošević*, 1979, str. 98.

Zaposjedanje Borove Glave uvelike je omelo vezu između partizanskih postrojba koje već i zbog toga nisu mogle ostvariti planirani napad na Šujicu i Tomislavgrad. Posade, koje su pred partizanima izbjegle u Posušje, vratile su se 31. srpnja u Tomislavgrad (vod domobrana i vod ustaša 4. satnije XX. bojne) i Šujicu (vod domobrana). U Posušje je, kao simbolični odgovor na tražena pojačanja, stigla 1. satnija III. ustaške bojne Obrambenog zdruga Jasenovac. Upućena je u Tomislavgrad.[43]

Zaključivši da je učinio najbolje što je mogao sa snagama što ih je imao, pukovnik je Šimić odlučio povući Crnu legiju natrag u Kupres. Bilo je očito da pojačanje neće stići, a bez dovoljno ljudi mogla se samo držati zaposjednuta crta, uz rizik da se znatno brojniji neprijatelj uspije organizirati i zatim ozbiljno ugroziti hrvatske snage. Situacija je kod Kupresa svakim danom bila sve gora i partizanske nakane sve jasnije. Premda su kupreška milicija i posada Kupresa odolijevale napadima, bilo je samo pitanje vremena kad će obrana popustiti i gradić pasti. Pukovnik Šimić, znajući da to ne smije dopustiti, jer bi se time njegove snage i one u Livnu bile našle u teškoj situaciji, odlučio je jedino što je mogao. Izvijestio je zapovjedništvo III. domobranskog zbora kako njegove snage nisu dovoljne za uništenje partizana i da se mora povući natrag u Kupres.[44] Nepotpuna bojna Crne legije posve je iscrpila svoje napadne mogućnosti zauzimanjem Borove Glave i samo je zahvaljujući oklopništvu uspijevala nadzirati cestu Tomislavgrad-Šujica-Borova Glava.

U situaciji kad je Livno bilo odsječeno i od Sinja, a održanje Tomislavgrada i Šujice zbog nedostatka ljudi sve neizvjesnije, važnost se Kupresa iznimno povećavala. Taj mali gradić bio je brana partizanskim snagama prema dolini Vrbasa i otežavao je vezu između partizanskih područja u Rami i Bosanskoj krajini. Također, Kupres je bio vrlo pogodno uporište za buduća napadna djelovanja hrvatskih snaga prema okolnim područjima što su ih partizani zauzeli. S druge je strane posada Livna, s oko 600 ljudi, premda poprilično zahvaćena panikom, davala nadu da se možda ipak može oduprijeti partizanskoj navali. Činilo se da to potvrđuju slabašni i nekoordinirani napadi partizana na Šimićevu skupinu jer je stvoren dojam da je riječ o napadaču manje borbene vrijednosti nego što je uistinu bio.

* * *

43 Izvješće zapovjednika 6. pješačke divizije od 31.VII.1942. zapovjedništvu 154. talijanske pješačke divizije "Murge", *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2034. *HDA. Zbornik*, IV/7, dok.br. 180. *Leković*, 1965, str. 344-345, 353, 358.

44 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

Iste noći kada je pukovnik Šimić predvidio povlačenje Crne legije prema Šujici, partizanski je Vrhovni stožer očekivao njezino uništenje. Vrhovni je zapovjednik zaključio da ta skupina ustaša ometa buduće operacije i kako je vrijeme da se uništi. S pravom je zamjerao svojim snagama nedostatak koordinacije u posljednjih nekoliko dana, premda im je već bio zapovjedio uništenje brojčano znatno slabijeg protivnika. Tito je osobito bio nezadovoljan I. proleterskom brigadom pa je tražio od načelnika VS da stožeru brigade *napiše pismo da malo energičnije dejstvuje, a ne da već nekoliko dana, bez dodira sa neprijateljem, tapka na jednom mestu.*[45]

Bataljuni I. i III. proleterske brigade pripremali su se tijekom 31. srpnja za napad. Plan je predviđao da I. proleterska brigada uništi ustaška osiguranja na prometnicama Tomislavgrad-Šujica i Šujica-Livno. Zadaća III. sandžačke brigade bila je uništiti dio Crne legije u Šujici. No, najprije je trebalo uništiti jače skupine ustaša koji su na Borovoj Glavi i Suhovrhu osiguravali prometnice i spriječavali prilaz Šujici. Tu su zadaću dobili 1. bataljun I. proleterske brigade, 4. bataljun III. sandžačke i bataljun "Vojin Zirojević". Napad je trebao voditi politički komesar III. sandžačke brigade Velimir Jakić, pa je ta borbena skupina nazvana po njemu. Poslije obavljene zadaće skupina bi obilježila svoj položaj paljenjem vatre i zatim napala visove s južne i jugozapadne strane Šujice. To bi ujedno bio znak za napad glavnine III. sandžačke brigade na Šujicu.[46]

Noću 31. srpnja dio je ustaške bojne napustio Borovu Glavu i novu crtu obrane organizirao bliže Šujici, na okolnim vrhovima. Jakićeva skupina napala je s jednim satom zakašnjenja. Prvi bataljun I. proleterske brigade izbio je bez borbe na Borovu Glavu, otkud je vidio vatre na Suhovrhu. Pogrešno je zaključio da je na Suhovrhu 4. bataljun III. sandžačke brigade. Zapovjednik skupine Jakić, koji je bio s bataljunom, otišao je tada u stožer I. proleterske brigade radi dogovora o nastavku djelovanja, a bataljun je produžio prema Suhovrhu namjeravajući očistiti postave južno od tog mjesta. No, na Suhovrhu su i dalje bili ustaše Crne legije, a sandžački bataljun uopće se nije usudio napasti. Glavnina III. sandžačke brigade (2., 3. i 5. bataljun) odustala je od napada jer nisu napadnuti visovi na prilazima Šujici, i ujutro se povukla od Šujice. Prva proleterska brigada također nije napala jer je stožer brigade mislio da napad treba izvesti navečer 1. kolovoza, a ne 31. srpnja. Prije jutra je 1. bataljun I. proleterske izbio pred Suhovrh držeći da je na njemu 4. bataljun III. sandžačke brigade. Na prilazima Suhovrhu upao je u unakrsnu vatru, *jer Suhovrh nije bio pao, zato što ga IV bat. III brigade nije ni napadao, iako mu je to bio zadatak* optužio je u izvješću Vrhovnom stožeru politički

45 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 31.VII.1942. stožeru III. sandžačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 56.

46 Izvješće političkog komesara III. sandžačke brigade od 1.VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 78. *Leković*, 1965, str. 353-354.

komesar III. brigade stožer 4. bataljuna svoje brigade.[47] Ona je bila kriva za gubitke 1. bataljuna I. proleterske brigade. U teškoj i pogibeljnoj situaciji 1. bataljun I. brigade u silovitoj se borbi uspio odvojiti od ustaša i u neredu povući, uz gubitke od sedam poginulih i pet ranjenih.[48] Istodobno je, pokraj Suhovrha, 4. bataljun I. proleterske brigade napao ustaški postav na Borcu. Iako su u jednom trenutku ovladali Borcem, partizani ga nisu uspjeli zadržati nego su u ustaškom protunapadu odbačeni. Prije jutra ustaše su se povukli sa Suhovrha i Borca u Šujicu, gdje je pristigao i ostatak bojne iz Tomislavgrada. Bojna Crne legije ujutro 1. kolovoza oko 8 sati počela se povlačiti prema Kupresu.[49] Iznad Šujice, u visini sela Donjeg i Gornjeg Malovana, povratak im je pokušala spriječiti III. sandžačka brigada koja je tada imala desetak ljudi izbačenih iz stroja.[50] Načelnik Vrhovnog stožera Arso Jovanović koji je bio s brigadom izvijestio je Tita o nastojanju Sandžačke brigade:

Bataljoni III-će brigade ujutro su se povukli na polazne položaje i već oko 8 časova prihvatili borbu sa ustašama koji su se neuznemiravano izvukli I-voj brigadi i Jakićevoj grupi. Borba se vodila cio dan i bila je vrlo žestoka. Neke jedinice III-će brigade pokazale su pravo herojstvo. Sve to nije pomoglo, jer ni I-va brigada ni Jakićeva grupa ne priskočiše da iz pozadine napadnu neprijatelja... Bili smo svjesni da ne treba da dozvolimo ulazak ustaša u Kupreš, koji je bio pred padom. Ovako situacija oko Kupreša pogoršala se, jer je garnizon pojačao sa oko 400 boraca, 2 topa, 3 tenka, 3 bacača i dosta automatskog oruđa.[51]

On je realno zaključio kako je Kupres povratkom Crne legije iznimno poboljšao položaj i da raspoložive partizanske postrojbe nisu dostatne da se osvoji grad. Predložio je Titu da se pričeka dolazak I. krajiške brigade i s njom krene na Kupres. Također, prebacivanjem IV. crnogorske na područje Donjeg Vukovskog i Zanagline, hrvatske bi se snage vezale u Kupresu do dolaska krajiške brigade. Prosudbu nove situacije oko Kupresa zaključio je mišljenjem *da Kupreš više ne treba napadati, bar za izvjesno vreme jer je moment iznenađenja prošao.*[52]

47 *Zbornik*, IV/6, dok. br. 78. Vidović povjesnice III. sandžačke brigade prešućuje taj događaj dok je istovremeno vrlo kritičan prema djelovanju I. proleterske brigade. *Vidović*, 1972, str. 58-59.

48 Neodrživa je Lekovićeva interpretacija prema kojoj je sukob na Suhovrhu trajao cijelo prijepodne 1. kolovoza. Iz pisma Velimira Jakića VS od 1. VIII. 1942. vidljivo je da je riječ o kratkom i žestokom sukobu koji je trajao samo toliko koliko je trebalo 1. bataljunu I. proleterske brigade da se neorganizirano udalji od ustaških postava. *Leković*, 1965, str. 356. Usp. *Radonja Vešović*, Kolona i vidici, Beograd 1971, str. 159-161.

49 Brzojavka III. domobranskog zbora, Op. broj 3288/taj. od 2. VIII. 1942. u *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 214 od 2. VIII. 1942. *HDA*.

50 *Vidović*, 1972, str. 59-61.

51 Izvješće načelnika VS NOP i DVJ od 1. VIII. 1942. vrhovnom zapovjedniku, *Zbornik*, II/5, dok. br. 65.

52 *Isto*.

Povlačenje Crne legije u Kupres bio je ujedno završetak neuspješnog pokušaja razbijanja partizanskih snaga oko Livna. Pokazalo se koliko su bile pretjerane optimistične prosudbe o gubicima partizanskih snaga nakon borbi kod Bugojna. Nema sumnje da je preotimanje Šujice i Tomislavgrada od višestruko brojnijeg protivnika, a učinila je to jedna nepotpuna bojna Crne legije, bio jedan od najdojmljivijih pothvata koji je postrojba postigla na svom ratnom putu, no to nije bilo dovoljno za spas Livna. Nekoliko dana, koliko je bila razvučena od Tomislavgrada i Šujice do Borove Glave, bojna se uspješno održala i odbila nekoliko nepovezanih i konfuznih napada proleterskih brigada.[53] Partizani su u borbama bili nesnalažljivi i nekoordinirani te su propustili priliku da ustašku bojnu, koja je u jednom trenutku bila odsječena od Kupresa, unište ili razbiju. Tito je opravdano zamjerio stožerima proleterskih brigada nesnalažljivost i vrtnju u krugu. Stožer I. proleterske brigade pravdao je pasivnost tanketama kojima su ustaše raspolagale, ali, osim manjeg napada na Tomislavgrad i Blažuj navečer 28. srpnja, kada su uspjeli zarobiti jednog ustašu, nisu zapravo ništa napravili. Štoviše, nisu čak ni pokušali zarušiti prometnicu kako bi spriječili kretanje tanketa premda je bilo očito da se ustaška bojna dobrim dijelom uspijeva održati zahvaljujući oklopništvu. Neuspjeh je izravno utjecao na kasnije borbe za Kupres. Naime, kupreška je posada dobila dragocjeno vrijeme za dolazak pojačanja, nekoliko satnija Crne legije.

53 Ž. Vidović je pothvat Crne legije prema Livnu ocijenio sljedećim rečenicama: *Neprijateljske snage koje su dejstvovale iz rejona Kupresa ka Šujici, Duvnu i Livnu, bile su dosta brojne, tehnički dobro opremljene i obučene za borbu. Pored nekoliko tenkova, raspolagale su i transportnim automobilima za prebacivanje pešadije. Ova neprijateljska grupa nije bila izolovana, jer ni na jednom mestu duž komunikacije koje su vodile Kupresu, nije joj odlučno presečen saobraćaj. Ovo tim pre što, zbog karaktera zemljišta, nije bilo moguće temeljnije rušenje komunikacije i stvaranje ozbiljnijih prepreka za neprijateljske motorizovane snage. Na kraju, treba uzeti u obzir i to, da su naše jedinice koje su imale da napadaju ovu neprijateljsku grupu, bile razbacane na širokoj prostoriji, pa je sa onakvim kurirskim vezama bilo vrlo teško organizovati sadejstvo. Imajući sve to u vidu, može se zaključiti da su uslovi za nanošenje odlučnog poraza ovoj neprijateljskoj grupi bili vrlo mali. Zato je veliki uspeh i to što je neprijatelj za relativno kratko vreme bio primoran da odstupi ka Kupresu.* Vidović, 1972, str. 62-63. Tu ocjenu ne možemo prihvatiti. Partizanske su snage imale dovoljno vremena da koordiniraju svoja djelovanja, odrede težišne zadaće i unište hrvatsku skupinu, najprije zarušavanjem prometnice kako bi onesposobili oklopništvo, a zatim iskorištavanjem brojčane nadmoći i postupnim uništenjem razvučene protivničke skupine.

Poglavlje V.

Borbe za Livno i Kupres od 2. do 11. kolovoza 1942.

Izvlačenjem borbene skupine pukovnika Šimića i Francetića iz Šujice u Kupres, noću 1./2. kolovoza, udvostručena je posada tog malog mjesta. Privremeno je otklonjena partizanska prijetnja. Kako je prometnica s Bugojnom bila u prekidu, tako je glavna zadaća pukovnika Šimića bila njezino čišćenje i zaposjedanje. Trebalo je popraviti na nekoliko mjesta miniranjem zarušenu prometnicu, ukloniti navaljana stabla i kamenje te osposobiti mostove za dostavu hrane, streljiva i ljudi. Preduvjet za osposobljavanje ceste bilo je odbaciti dijelove III. krajiškog odreda koji su 1. kolovoza zaposjeli prometnicu Kupres-Bugojno u području Velikih Vrata. Izmorene intenzivnim djelovanjem u nekoliko prethodnih dana, hrvatske su postrojbe krenule 2. kolovoza na novu zadaću. Posao su znatno olakšali pripadnici posade Bugojna koji su sudjelovali u pothvatu. Čišćenje je poduprlo zrakoplovstvo, bombardirajući sela što su ih držali partizani: Gornje Vukovsko, Rilić, Ravno, Blagaj i područja Cincar planine. Zrakoplovi su djelovali i 3. kolovoza, kada su bombardirali Mračaj, Veliki Stožer, područje Janja i planinu Radušu.

Tijekom 2. i početkom 3. kolovoza jače su skupine posade Kupresa zbacile 1. i 3. bataljun II. proleterske brigade i dijelove III. krajiškog odreda s Velikih Vrata. Bočne zaštitnice pothvata izbile su do Demirovca gdje su se sukobile s prednjim dijelovima II. proleterske brigade. Budući da su oni bili dovoljno daleko, hrvatske se skupine nisu upuštale u jače borbe. Naime, partizani na tim postavima nisu ugrožavali sigurnost prometnice i njezino osposobljavanje. Promet s Bugojnom uspostavljen je 3. kolovoza i tada je Kupres opskrbljen streljivom i hranom. Cijena pothvata nije bila mala. U dvodnevnim borbama za prometnicu poginuo je jedan, a ranjeno je 20 ustaša, pet milicionera, dva domobrana i četvero mještana. Među

ranjenima bila su dvojica časnika. Gubici partizana bili su trojica ranjenih iz III. krajiškog odreda.[1] Tankete, koje su tih dana odigrale važnu ulogu, ostavljene su u Bugojnu, jer se Kupres mogao i morao braniti isključivo oslanjajući se na Bugojno. To je bilo u skladu sa zahtjevom zapovjednika III. domobranskog zbora koji je zapovjedio pukovniku Šimiću *da se više prikupi u oblasti Bugojna jer sa snagama kojima raspolaže ne može držati tako veliki prostor.* Ponovni gubitak Tomislavgrada i Šujice i pogoršanje situacije oko Ključa i Prozora, gdje su pristizali V. crnogorska brigada i Hercegovački odred, raspršili su optimističke procjene generala Lukića od prije nekoliko dana. Snagama kojima je raspolagao nije mogao izvesti napadni pothvat većih razmjera koji bi promijenio prilike na terenu. Bilo je moguće *samo pojedine slabije skupine partizana odbiti, no kako oni načelno ne primaju borbu*, držao je, *uspijeva im da uteknu i da se poslije ponovno prikupe.* Kad je zatražio od "Supersloda" pomoć Tomislavgradu i Šujici, stigao je odgovor da Talijani u blizini ugroženog područja nemaju snage koje bi mogli poslati u pomoć.

Kupres u trenutku mira. (Snimio Ivan Softa)

1 Bojna relacija 9. pješačke pukovnije za kolovoz 1942., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. Izvješće stožera III. krajiškog NOP odreda od 18.VIII.1942. Operativnom stožeru NOP i DV za Bosansku krajinu, *Zbornik*, IV/6, dok. br. 109. *Urošević*, 1979., str 99-100.

Doduše, obećali su zapovjediti snagama iz Mostara da, u skladu s mogućnostima, interveniraju prema području Šujice i Tomislavgrada. Sumnjajući u talijanska obećanja, general je Lukić mogao samo nemoćno zaključiti da se djelatnost *Supersloda preko... Općeg vojničkog povjerenika ne osjeća.*[2]

Pukovnik Šimić nadao se da će, osim streljiva i hrane, dobiti i pojačanje u ljudima. Budući da ga nije dobio, preostala mu je još mogućnost naoružavanja domaćeg hrvatskog i muslimanskog pučanstva. Stanovnici su okolnih kupreških sela i prije bili iznimno naklonjeni novouspostavljenoj hrvatskoj državi, a kako su u partizanskim djelovanjima jako materijalno stradali, tako je za ostvarenje namjere pukovnika Šimića nedostajalo samo oružje. Zato je zatražio od stožera III. domobranskog zbora 600 pušaka s potrebnim streljivom *kako bi mogao naoružati ljudstvo iz okolnih sela Kupresa za obranu svojih života i domova.* Posadama Livna i Tomislavgrada koje su tražile po 100 pušaka za naoružavanje milicionera nije se moglo udovoljiti, no za obranu Kupresa uspjelo se nabaviti 150 pušaka i 30000 metaka.[3]

* * *

Povlačenjem neugodnog protivnika u Kupres, Vrhovni se stožer NOP i DVJ vratio pripremama za napad na Livno. U Šujicu je, odmah nakon povlačenja Crne legije, bez borbe ušla III. sandžačka brigada, jer se vod domobrana prvo povukao u Tomislavgrad, a zatim je, pod pritiskom I. proleterske brigade, s posadom Tomislavgrada odstupio prema Studenim Vrelima i Posušju. Partizanski obruč oko Livna ponovno se zatvorio 2. kolovoza.

Obrana Livna zasnivala se na vanjskim otpornim točkama, Vejzagića kuli, tvornici cementa, oružničkoj postaji i stočnoj stanici na prometnici Sinj-Livno. U samom gradu jako je utvrđena kuća doktora Mitrovića. Grad je bio opasan bodljikavim žicama. Posadu Livna činili su glavnina 2. bojne 14. pješačke pukovnije (tri nepotpune satnije), vod domobrana 11. satnije 15. pješačke pukovnije i 2. satnija XX. ustaške djelatne bojne. Nakon pada Glamoča posadu je pojačalo oko 80 domobrana i 70 milicionera koji su, probivši partizanski obruč, 20. srpnja stigli u Livno. S oružnicima i nekolicinom ustaša Pripremne bojne Livna bilo je to oko 600 naoružanih ljudi. Sela oko Livna osiguravalo je oko 80 ustaša i

2 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 215 od 3.VIII.1942. (Prilog). *HDA. Zbornik*, IV/7, dokument broj 190.

3 Molba zapovjedništva 6. pješačke divizije od 19.VII.1942. zapovjedništvu 6. oružničke pukovnije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. br. 1914/taj. *HDA. Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Leković*, 1965, str. 292-293.

domobrana, a u oružničkoj postaji Prologu bilo je četiri oružnika, 19 domobrana i 15 milicionera. Sam grad branilo je oko 500 ljudi.[4]

Zapovjednik je Posadnog zapovjedništva Livna poznavao situaciju i namjere partizana. Samostan Gorica napadnut je noću 3./4. kolovoza, no posada je odbila napad. O tom privremenom uspjehu izvijestio je 4. kolovoza bojnik Križanec pretpostavljene i predvidio da *se ponovno sprema napad sa smjera Borova Glava i Priluke, koji može uslijediti svakog trenutka.* U situaciji kada je zbog *napuštanja Duvna i Šujice moral kod naroda i vojske sasvim opao* zapovjedniku posade je jasno da samo žurna intervencija može spasiti Livno od pada. Da stvar bude gora, panika se proširila i zahvatila pučanstvo okolnih sela koje u *divljem bijegu bježi i napunjava grad Livno, gdje inače nema nikakvih namirnica za život*, zaključio je u posljednjem izvješću bojnik Križanec. Širenje panike ubrzao je talijanski zrakoplov koji je 2. kolovoza bombardirao okolicu Livna te su poginule dvije, a ranjene tri osobe. *Razumljiva je panika zbog djelovanja ovog zrakoplova pa molim da se savezници na to upozore*, zatražio je zapovjednik obrane Livna od stožera 6. pješačke divizije.[5] I Nijemci su, osim vrhovništva NDH, bili veoma zainteresirani za sudbinu Livna. U gradu je bilo desetak Nijemaca iz tvrtke "Hansa Leichtmetall" koja se bavila istraživanjem novih naslaga ugljena i boksita. Nakon povlačenja Talijana, njemački je veleposlanik u Zagrebu od najviših instanci NDH tražio da se u Livno pošalju jače snage kako bi se zaštitili njemački državljani i postrojenja.[6]

Zahvaljujući domobranskom poručniku Ismetu Latifiću, zapovjedniku mjesta koji je dezertirao, napadač je vrlo dobro poznavao snagu i organizaciju obrane Livna. Oko 50 domobrana iz posade, koji su već neko vrijeme kontaktirali s partizanima, tražili su da izađu iz grada i priključe se njima. No, od njih je traženo *da*

4 *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 1892/taj. od 17.VII.1942. i Op. broj 2007/taj. od 27.VII.1942. *HDA. Zbornik*,V/32, dok.br. 141.
Pisci partizanske povijesti različito su procjenjivali jačinu posade Livna. Usp. *Vidović*, 1972, str. 65, koji navodi 950 ljudi. *Vuksanović*, 1981, str. 107, govori o 950 ljudi, a domobrane 14. pješačke pukovnije "pripisuje" 13. pješačkoj pukovniji. *Milorad Radović*, Iskustva iz napada na naseljena mesta,VIG, 1983, XXXIV, 1, str. 165. spominje 900 ljudi. *Morača*, 1956, str. 78. i *Morača*, 1957, str. 209. govori o 900 ustaša i domobrana. *Leksikon NOR i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.*, I, Beograd 1980, str. 610, donosi brojno stanje posade 1000 vojnika.

5 Dopis zapovjedništva 6. pješačke divizije o bombardiranju kod Livna od 5.VIII.1942. Zapovjedništvu 154. divizije "Murge" i talijanskom zapovjedništvu zračne luke Mostar, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2078/taj. Izvješće Posadnog zapovjedništva Livno od 4.VIII.1942. o stanju u Livnu, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2079/taj od 5.VIII. 1942. *HDA.*

6 Brzojav njemačkoga generala u Zagrebu od 19.VIII. 1942. Vrhovnom zapovjedništvu Wehrmachta, *Zbornik*, XII/2, dok.br. 130. *Bogdan Krizman*, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb, 1980. str. 373-375. *Leković*, 1965, str. 321-323.

ne izlaze iz varoši već da u slučaju napada izvrše udar iznutra.[7] Za napad na grad određene su I. i III. proleterska brigada, bataljun "Vojin Zirojević" i dijelovi V. krajiškog odreda. Ukupno 1800 ljudi, 800 iz I. proleterske, 500 iz III. sandžačke, 350 iz V. krajiškog odreda i 150 iz bataljuna "Vojin Zirojević".[8] Snage podijeljene na tri napadne kolone dobile su sljedeće zadaće:

- Jugoistočna kolona, četiri bataljuna I. proleterske brigade i bataljuna "Vojin Zirojević", napadaju Livno s istočne i južne strane, zauzimaju otporne točke u tvornici cementa i stočnoj stanici, a zatim prodire u grad na području od Crvenica do rijeke Bistrice.
- Sjeverna kolona, tri bataljuna III. sandžačke brigade uz potporu (dva gorska topa i dva minobacača), napadaju grad sa sjevera od Bašajkovca do Crvenica. Pred kolonom je bila utvrđena Vejzagića kula.
- Zapadna kolona, dijelovi V. krajiškog odreda, napadaju Livno sa zapadne strane smjerom s. Kablići-Suhača-Zastinje na dijelu između rijeke Bistrice i šume Bašajkovac.

Napad su na prometnici Sinj-Livno i Bosansko Grahovo-Livno osiguravale postrojbe IV. operativne zone Hrvatske. Morale su spriječiti intervencije posada Sinja i Bosanskoga Grahova i milicije iz hrvatskih sela Livanjskog polja. Drugi i 3. bataljun III. sandžačke brigade zatvarali su smjer Livno-Kupres, a 6. bataljun I. proleterske smjer prema Posušju. Napad je trebao početi u 20.30 sati 4. srpnja pod zapovjedništvom načelnika VS Arse Jovanovića. Prije samog napada III. sandžačka brigada preuzela je dio zadaće zapadne kolone jer je bilo naznaka da III. krajiški odred neće stići na vrijeme, no i dalje je bilo na raspolaganju oko 1450 ljudi što je bilo dovoljno za napad na zaplašenu posadu Livna.[9]

Načelnik VS htio je odgoditi napad na Livno, no s tim se nije složio stožer I. proleterske brigade i pothvat je počeo u određeno vrijeme.[10] Partizani su protjerali prema gradu prednja borbena osiguranja, a zatim su kratko zaustavljeni pred otpornim točkama. Poslije ponoći 2. bataljun I. proleterske brigade neopaženo je prodro u grad. Zaposjeo je nekoliko zgrada u središtu i zarobio zapovjednika

7 U vezi s tim domobranima zamjenik zapovjednika Operativnog stožera za Bosansku krajinu Slavko Rodić je u izvješću Kosti Nadu ocijenio da zauzimanje Livna *u kojem je stanje unutra dobro i neće ići teško.* Izvješće dozapovjednika Operativnog stožera NOP i DV za Bosansku krajinu od 17.VII.1942. Operativnom stožeru, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 39. Izvješće stožera III. proleterske brigade od 27.VII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 61. i II/5, dok.br. 60.

8 *Vidović*, 1972, str. 66-67.

9 Zapovijed načelnika VS NOP i DVJ za napad na Livno, *Zbornik*, II/5, dok.br. 67. *Rafael Brčić - Mile Bogovac*, Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi, Sarajevo 1978, str. 234. *Vidović*, 1972, str. 67.

10 *Popović*, 1988, str. 55.

Zapovjednik I. proleterske brigade Koča Popović. *U pohodu proleterskih brigada njegova je postrojba imala najviše uspjeha.*

posade bojnika Križanca.[11] Bojnik je brzoglasom zapovjedio dijelu posade da se preda stvarajući pomutnju među braniteljima, što je protivnik dobro iskoristio da pojača pritisak i razbije obranu grada. Do podneva 5. kolovoza grad je bio u rukama partizana, osim kuće liječnika Mitrovića u kojoj su bili 2. satnija XX. ustaške bojne, njemački rudari i dio mjesnog političkog vodstva ustaškog pokreta. Posljednje je uporište palo 7. kolovoza kada je dopremljen gorski top 75 mm iz Drvara kojim je posada natjerana na predaju. Od posade Livna zarobljeni su 252 domobrana, petorica časnika i stotinjak miliciomera, ustaša, oružnika i osam Nijemaca.[12] Partizani su u borbama za grad imali petoricu mrtvih i šestoricu ranjenih, a u borbama za kuću Mitrovića ranjeno ih je još dvadesetak. Prilikom izravnog ciljanja na utvrđenu zgradu poginulo je dvadesetak ustaša i jedan Nijemac. Domobrani i ustaše koji su osiguravali sela oko Livna povukli su se 5. kolovoza oko 11 sati prema Aržanu i Imotskome. Sljedećih je dana razoružana milicija u hrvatskim selima, a oružnici i domobrani postaje Prolog povukli su se u Aržano. Oružnička postaja Strupnić održala se do 10. kolovoza kada je postaja zauzeta, a oružnici zarobljeni.[13]

* * *

Naravno, Tito nije zaboravio na Kupres. Od predstavnika u Blagaju zatražio je da II. proleterska brigada nastavi demonstracijske napade prema Kupresu i

11 Taj je bataljun napao iz taktički nepovoljnog smjera i ušao u grad bez ispaljenog metka. Nije poznato jesu li taj uspjeh omogućili oni domobrani koji su se namjeravali predati. O doprinosu (izdaji) domobrana partizanska povijest ne govori, jer bi time znatno umanjila važnost napada koji je kao "školski primjer" ušao u udžbenike. *Popović*, 1988, str. 55-57.

12 Zarobljeni Nijemci razmijenjeni su 5. rujna 1942. kod Studenih Vrela za 49 komunista. *Leković*, 1965, str. 386-389.

13 Izvješće 5. oružničke pukovnije od 17.VIII.1942. Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, *Zbornik*, V/32, dok.br. 141. Izvješće zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 6.IX.1942., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 175. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 218 od 6.VIII.1942. *HDA.*

prekine prometnicu prema Bugojnu. Dao je odriješene ruke za napad na Kupres, a preporučio je uznemiravanje protivnika i držanje postava do dolaska I. krajiške brigade. Uzimajući u obzir mogućnost da Livno bude zauzeto prije dolaska Krajiške brigade, Tito je u tom slučaju predviđao odvajanje slobodnih snaga za likvidaciju Kupresa. Nije znao da je stožer I. krajiške brigade, zbog prodora njemačko-hrvatskih snaga prema Ključu, bio prisiljen odgoditi polazak prema Kupresu. Tito je očekivao skori dolazak brigade misleći da će doći prije zauzeća Livna i da će s njom riješiti problem Kupresa, prije ili istodobno kad i problem Livna.[14]

Nakanu zauzeća Kupresa snagama I. krajiške brigade Tito je potvrdio u zapovijedi V. crnogorskoj brigadi kojom ujedno obavješćuje stožer brigade o upravo završenom Šimićevu pothvatu:

Nepr(ijateljski) ispad Francetićeve bojne suzbili smo i vratili je u Kupres; ako nam na vreme stignu snage Krajiške udarne brigade, ***mislimo da ih u Kupresu sahranimo*** (istaknuo D.M.).[15]

Prevelik optimizam i Tita i članova Vrhovnog stožera, kojim je ispunjeno njihovo dopisivanje tih dana, počivao je na izvješćima s terena što su ih slali određeni delegati i stožeri postrojbi. Oni su redovito pretjerivali glede situacije na terenu i borbenih rezultata, te se nametnuo zaključak da je bojna Crne legije samo pukim slučajem izbjegla uništenje i da je imala velike gubitke. Slično je tvrdio delegat VS u II. proleterskoj brigadi. Bez imalo kritičnosti piše iz Blagaja da su po *najskromnijoj proceni ustaše u nekoliko prethodnih dana imali gubitke od najmanje 200 mrtvih.*[16]

Optimizam je dijelio i pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić. U pismu načelniku VS Arsi Jovanoviću, predviđajući zastoj djelovanja hrvatskih snaga, zaključuje da ne vjeruje *u neku novu Francetićevu ekspediciju, jer ovu šaku jada prikupili su čak iz Sarajeva.*[17]

Novi pothvat iz Kupresa nije držao vjerojatnim ni delegat VS u II. proleterskoj brigadi. U redovitom izvješću od 4. kolovoza o situaciji na području i u brigadi piše Titu:

Opasnost napada od strane ustaša mislim ne postoji sa ovakvom situacijom. Mogu poći preko Demirovca i Maglaja, no izdana je zapovest da se ti položaji drže. Mogu poći Kupreškim Poljem, no sumnjivo je da će se usuditi ići brisanim prostorom. Grebene

14 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 4. VIII. 1942. Sretenu Žujoviću, *Zbornik*, II/5, dok.br. 73.

15 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 4. VIII. 1942. stožeru V. crnogorske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 72.

16 Izvješće Sretena Žujovića-Crnog od 4. VIII. 1942. Titu, *Zbornik*, II/5, dok.br. 76.

17 Obavijest Pavla Ilića-Veljka od 4. VIII. 1942. načelniku VS NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 74.

u Kupreškom Polju, koji ga seku polovinom, također ćemo braniti. - Mi samo čekamo Krajišku udarnu te da završimo ovu stvar.[18]

Žujovićevo je samopouzdanje naraslo toliko da je uništavanje hrvatskih uporišta u Zloselima i Kupresu tretirano kao uzgredni zadatak. Štoviše, ponovno je potaknuo pitanje Bugojna, uvjeren da je ono postalo sporedna zadaća zbog odsjecanja iz smjera Jajca i Livna i pritiska iz smjera Prozor-Gornji Vakuf. Naime, u tom je razdoblju 1. bataljun III. krajiškog odreda razrušio prugu na dijelu između Jajca i Bugojna i jamčio kako će u slijedećim danima onemogućiti njezin popravak i osposobljavanje. Gotovo je neshvatljivo da je Vrhovni stožer previdio glavni put opskrbe i put kojim dolaze pojačanja: Donji Vakuf-Travnik-Sarajevo, tim više što se iz njihova dopisivanja vidi da su članovi Vrhovnog stožera znali otkud je došao dio snaga koje su sudjelovale u pothvatu pukovnika Šimića.[19]

Zapovjednik Operativnog stožera za Bosansku krajinu obavijestio je Žujovića da su krajiški partizani zaposjeli Sanicu i Sanski Most. Pretpostavio je da je i I. krajiška brigada sudjelovala, čime bi bio usporen njezin dolazak u Blagaj. Premda je to značilo odgodu napada na Kupres, delegat VS je držao da *to ne otežava, već olakšava ovdašnju situaciju moralnim dejstvom pozitivnim za nas, a negativnim za ustaše, i naročito ove iz Bugojna i Kupresa koji se već osećaju ugroženim.*[20]

Stožer I. krajiške brigade potvrdio je točnost Žujovićeve pretpostavke u obavijesti što je dostavljena Vrhovnom stožeru 4./5. kolovoza. Složivši se s odlukom stožera brigade da ostane na području Ključa, Tito je tražio da poslije završenih borbenih djelovanja ispuni zapovijed od 28. srpnja.[21] Ne htijući odustati od nakane, odlučio je da u napadu na Kupres umjesto I. krajiške brigade sudjeluje IV. crnogorska brigada. Stožer je brigade obaviješten da se postrojba žurno prebaci na područje istočno od Kupresa i razmjesti na potezu Veliki Stožer-Donje Vukovsko-Rilić, te da se poveže s II. proleterskom i dijelom III. sandžačke brigade. Peta crnogorska morala je preuzeti dotadašnju zadaću IV. crnogorske, zatvoriti smjer Rama-Prozor-Bugojno-Gornji Vakuf pa su stožeru brigade podređeni Konjički bataljun i Hercegovački odred. Delegat VS u II. proleterskoj brigadi obaviješten je o promjeni plana i o sudjelovanju IV. crnogorske umjesto I. krajiške brigade. Tito je zapovjedio da se do dolaska Crnogoraca nastavi uznemiravati posada Kupresa i da se ponovno prekine prometnica Kupres-Bugojno *ne*

18 *Zbornik*, II/5, dok.br. 76.

19 U Blažuju su zarobili jednog člana Šimićeve skupine. *Leković*, 1965., str. 332.

20 *Zbornik*, II/5, dok.br. 76. Zamjenik zapovjednika II. proleterske brigade toga je dana u svom dnevniku zabilježio da je odgođen napad na Kupres, iako je izveden demonstrativni napad u kojem je ranjen načelnik stožera brigade. *Miodrag Milovanović-Lune*, Nedovršeni dnevnik, Beograd 1968, str. 47.

21 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 5.VIII.1942., *Zbornik*, II/5, dok.br. 80.

bi li nekako zarobili te ustaše s tenkovima. Partizani su se u Livnu domogli velikog plijena pa je Žujović obaviješten da će II. proleterska brigada konačno dobiti veću količinu toliko traženog streljiva.[22]

Nakon lošeg iskustva od 28. srpnja, kad jedan bataljun III. sandžačke brigade nije bio dostatan da zatvori smjer od Kupresa prema Šujici, za istu su zadaću 2. kolovoza određena dva bataljuna iste brigade. Oni su zaposjeli postave u visini sela Gornji Malovan-Rilić. Pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić predložio je stožeru brigade da u visini Gornjeg Malovana prekopa i s obiju strana zaposjedne cestu, sve da bi se spriječio neki novi pokušaj iz Kupresa. Trećem bataljunu IV. crnogorske brigade sa četom bataljuna "Vojin Zirojević" četvrti je put zapovjeđeno da dođe na Veliki Stožer radi održavanja veze s II. proleterskom brigadom.[23]

* * *

Partizanske procjene da se pukovnik Šimić neće usuditi poduzeti novi pothvat ostale su puke želje. Opskrbivši posadu streljivom i hranom, pukovnik je Šimić počeo nasilno izviđati okolicu Kupresa kako bi saznao jačinu partizanskih snaga. U izviđanju 4. kolovoza posada je, sukobivši se s dijelovima II. proleterske brigade, imala pet poginulih ustaša.[24] Djelovanje 5. kolovoza planirano je puno opsežnije. Cilj je bio odbaciti najjaču partizansku skupinu od Velike Plazenice te tako bolje osigurati prometnicu prema Bugojnu. Za taj su pothvat pukovnici Šimić i Francetić odvojili glavninu posade Kupresa.[25] U rano jutro počeo je topničkom pripremom po Maglaju i Demirovcu pothvat čišćenja prema Blagaju.[26] Zatim je jača skupina ustaša potisnula s tih visova 1. bataljun II. proleterske brigade i Udarnu krajišku četu. Progonila ih je sve do Vranokleka, no ondje su je partizani uspjeli zaustaviti. Zauzimanjem Demirovca i Maglaja omogućeno je

22 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 5.VIII.1942. stožeru IV. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 78. Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 5.VIII.1942. stožeru V. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 79. Obavijest vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 5.VIII.1942. Sretenu Žujoviću, *Zbornik*, II/5, dok.br. 81.

23 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 4.VIII.1942. Sretenu Žujoviću, *Zbornik*, II/5, dok.br. 73. Obavijest Pavla Ilića od 4.VIII.1942. načelnikuVS NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 74.

24 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Milovanović-Lune*, 1968, str. 47.

25 Žujević u izvješću prosuđuje da skupina pukovnika Šimića ima oko 1000 ljudi što je bilo više od svih naoružanih ljudi u Kupresu i okolnim selima. Za S.Uroševića taj je broj bio premalen pa ga povećava na oko 1150 ljudi. Izvješće Sretena Žujovića-Crnog od 6.VIII.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 84. *Urošević*, 1979, str. 101.

26 Leković "zanimljivo" opisuje pripreme za taj napad. Kronološki skok u opisu kod površnog čitatelja stvara dojam da je pothvat prema Blagaju izveden nakon pristizanja dijela pojačanja u Kupres. *Leković*, 1965, str. 431-432. Koliko je napad na Blagaj imao, i je li uopće imao, veze s napadom partizana na Livno, nije moguće dokučiti iz dostupnih hrvatskih dokumenata.

napredovanje iz Zlosela. Podijelivši se u tri skupine, ustaše, domobrani i milicioneri krenuli su prema Blagaju. Jedna je skupina išla preko polja smjerom selo Mrđebare-Japage-greben Seka-Novo selo. Druga se skupina kretala desno od prve prema cesti Zlosela-Blagaj, a treća je skupina nastupala cestom. Hrvatske su snage doprle do Blagaja, gdje su zaustavljene te su se povukle natrag. Tijekom borbi za Blagaj partizanske snage u okolici Kupresa, 3. bataljun IV. crnogorske i 2. bataljun III. sandžačke brigade, nisu se uključivali u borbu, što im je Tito poslije zamjerio. U borbama su poginula trojica ustaša, a ranjeno je 24 ustaša, jedan domobran i dvojica milicionera. Partizani su imali šestoricu mrtvih i 17 ranjenih.[27] Nakon borbi nastalo je višednevno zatišje zapadno od Kupresa. Unatoč pogrešnom predviđanju 4. kolovoza, Žujović je Titu ponovio pretpostavku da ustaše neće *posle jučerašnjeg iskustva, poraza i žrtava, što ozbiljnije preduzeti*. Inzistirao je da u predstojećem zajedničkom napadu na Kupres težište napada bude jugoistočni dio grada te da se prije toga očiste sela podno Stožera kako bi se omogućio istodoban prilaz gradu. Također, istaknuo je da se prometnica Kupres-Bugojno ne nadzire nego samo motri.[28]

Čarkari Crne legije pomažu ranjenom suborcu. *Okolica Kupresa u srpnju ili kolovozu 1942. (Snimio Ivan Softa)*

27 *Zbornik*, II/5, dok.br. 84 i IV/7, dok.br. 190. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 223 od 11. VIII.1942. *HDA*. U povjesnici II. proleterske brigade autor je gubitke posade Kupresa procijenio na sedmoricu mrtvih i 65 ranjenih što je približan broj poginulih u okolici Kupresa od 3. do 6. kolovoza 1942. *Urošević*, 1965, str. 102.

28 *Zbornik*, II/5, dok.br. 84. Žujovićeva je tvrdnja o vizualnom nadziranju prometnice Bugojno-Kupres upitna, jer partizanske izvidnice nisu sljedećih dana registrirale dolazak triju satnija Crne legije što je, nekoliko dana poslije, bilo porazno u napadima na Kupres.

* * *

U međuvremenu su, zahvaljujući pukovniku Francetiću, konačno počela dolaziti toliko tražena pojačanja. Na područjima što su ih ustanici manje ugrožavali odvojeno je nekoliko satnija ustaša i poslano prema Kupresu. U Bugojno pristiglih 165 ustaša 1. satnije IX. ustaške bojne Crne legije produžilo je 5. kolovoza za Kupres. Sutradan je u gradić došla 1. satnija I. bojne Crne legije pod zapovjedništvom poručnika Mate Bobana.

Pukovnik Šimić zapovjedio je 5. satniji 14. pješačke pukovnije, koja je posljednja ostala u Mrkonjić Gradu nakon odlaska glavnine 2. bojne u Livno, da krene preko Jajca u Bugojno.[29]

* * *

Kasno navečer 6. kolovoza u Vrhovni stožer stiže izvješće Sretena Žujovića o borbama kod Blagaja 5. kolovoza. Neočekivanim djelovanjem hrvatskih snaga Kupres je postao apsolutni prioritet. Optimizam članova Vrhovnog stožera naglo je nestao. Problem Kupresa morao se riješiti uporabom svih raspoloživih snaga te je vrhovni zapovjednik iste večeri zapovjedio načelniku Vrhovnog stožera:

Pitanje Kupresa je krajnje aktuelno i ono se mora hitno rešiti ako nećemo da svi naši dosadašnji uspesi na ovom terenu ostanu uzaludni. Komunikacija Bugojno-Kupres je za neprijatelja slobodna i nije isključeno da neprijatelj, videći našu slabost na tom sektoru, skoncentriše snage u Kupresu, razbije našu II Brigadu i onda ponovno krene u pravcu Šujice, Livna i Duvna. Hitnom likvidacijom Kupresa mi bismo pomrsili neprijatelju sve te račune i sa vrlo malim snagama mogli bismo zatvoriti put od Bugojna prema Kupresu i dalje. Na ostvarenju toga zadatka ne smemo ni časa čekati, već treba hitno skoncentrisati što više snaga i brzim udarcem svršiti sa tim ustaškim gnezdom.[30]

Strahujući od ponovnog prodora Crne legije prema Livnu, gdje je ustaška satnija XX. bojne u utvrđenoj kući Mitrovića mogla postati velikim problemom, zapovjedio je da se II. proleterska brigada opskrbi streljivom kako bi mogla zadržati moguću intervenciju posade Kupresa prema Blagaju. Budući da je II. proleterska bila preslaba sama riješiti problem Kupresa, od IV. crnogorske brigade zatraženo je da ubrza prebacivanje u Gornje Vukovsko. Hercegovački je odred dobio zapovijed da krene prema Gornjem Malovanu jer jedan bataljun III. sandžačke brigade nije bio sigurno jamstvo da će smjer prema Šujici biti zatvoren.[31]

29 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

30 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 6. VIII. 1942. načelniku VS, *Zbornik*, II/5, dok.br. 85. Iz zapovijedi se vidi da Tito nije dijelio Žujovićev optimizam iz izvješća od 6. kolovoza.

31 Nakon povlačenja bojne Crne legije iz Šujice u Kupres, 2. i 3. bataljun III. sandžačke brigade dobili su zadaću zatvoriti smjer od Kupresa prema Šujici. Noću 2./3. kolovoza iz 3. bataljuna dezer-

Uvjeren da će to *biti dovoljne snage da likvidiraju Kupres i okolna sela*, Tito je nadnevak napada odgodio do dolaska postrojba na polazne postave, kada se trebao razraditi opširan plan napada. Očekujući brzi dolazak IV. crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda, Tito je sutradan obavijestio delegata u Blagaju da zauzimanje Kupresa drži *kao najhitniju i najnužniju stvar* radi osiguranja osvojenog područja, te da će se opširan plan napada izraditi tijekom dana.[32]

* * *

Dok su se članovi Vrhovnog stožera i podređene postrojbe intenzivno dopisivali ne bi li zapečatili sudbinu Kupresa, hrvatska je strana poduzimala sve mjere da to spriječi. U Travniku su se 7. kolovoza general Lukić i dopukovnik Šram sastali sa zapovjednicima obrane Kupresa. Nakon Livna, gdje posljednje uporište obrane samo što nije palo, bilo je realno očekivati da će se većina partizanskih snaga usmjeriti na Kupres. To su potvrđivale dojave o pristizanju V. crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda na kupreško područje. Pogrešna je bila samo numeracija postrojbe jer pukovnik je Šimić mislio da je riječ o V. i VI. partizanskoj brigadi. Prema Kupresu su se iz prozorske kotline prebacivali IV. crnogorska brigada i Hercegovački odred.

Dan napada na Kupres bio je sve bliži. U Travniku je dogovoreno da se ubrzaju izgradnja i učvršćivanje postava za obranu, da se aktivnom obranom spriječi ili uspori prikupljanje partizanskih snaga, te da se obavještajnim djelovanjem prikupe podaci o partizanskim nakanama. Odlučeno je da se zajedničkim pothvatom iz Kupresa i Bugojna partizani pokušaju izbaciti iz Gornjeg Vakufa i Prozora.[33]

Zapovjednicima III. domobranskog zbora i I. ustaškog stajaćeg zdruga, koji su bili zaokupljeni situacijom oko Kupresa i doline Vrbasa, došle su i loše vijesti iz Foče. Četnici Draže Mihailovića dobili su prešutnu suglasnost Talijana pa je bilo

---

tiralo je 47 partizana, među kojima i dozapovjednik bataljuna. Iz 4. bataljuna dezertiralo je 17 partizana, uključujući i zapovjednika. Treći bataljun IV. crnogorske brigade pokušao je noću 4./5. kolovoza zaustaviti dezertere, ali nije uspio. Bilo je to dotad najveće dezerterstvo u Udarnoj skupini brigada. Među njima je bilo 17 članova KPJ, a dezertiranju je prethodio poticaj kojim je pripadnicima postrojbe tumačeno *da će po ovim gudurama svi izginuti, da će se ovamo zima provesti, da se nije vrijedno boriti za Jura, Mata i Anta*. Poslije dezerterstva ostatak je 3. bataljuna pripojen 2. bataljunu pa je za zadaću (zatvoriti smjer prema Šujici) preostao samo jedan bataljun. Naputak Aleksandra Rankovića od 4. VIII. 1942. stožeru III. sandžačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok. br. 77. Izvješće zamjenika političkog komesara III. sandžačke brigade od 7. VIII. 1942., CK KPJ, *Izvori*, A, II, 6, dok. br. 90. *Leković*, 1965, str. 331. *Vidović*, 1972, str. 63.

32 Obavijest vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 7. VIII. 1942. S. Žujoviću, *Zbornik*, II/5, dok. br. 87., *Zbornik*, II/5, dok. br. 85.

33 *Zbornik*, IV/7, dok. br. 190. *Leković*, 1965, str. 439.

jasno da će napasti Foču koju je branila nepotpuna ustaška bojna. Prema zapovijedi Glavnog stožera, na ugroženo su područje žurno morali otići general Lukić i pukovnik Francetić.[34]

Zapovjednik I. stajaćeg zdruga otišao je u najnezgodnije vrijeme. Psihološki, bio je to veliki gubitak, ne samo za posadu nego i za stanovništvo uznemireno partizanskim djelovanjem, što je gubitak Livna samo pogoršao. U doba borbi za Kupres, pukovnik je Francetić već imao ozračje nacionalnog junaka i uvelike je pridonio uspješnoj obrani Donjeg Vakufa i Bugojna.[35] Njegov je odlazak donekle kompenziran 7. kolovoza, kada je iz Sarajeva u Kupres stigla 2. satnija VIII. ustaške bojne[36] Crne legije pod zapovjedništvom zastavnika Ivana Juroša. Posada Kupresa tako je u posljednja tri dana pojačana za oko 400 boraca iz tri satnije Crne legije. Zapovjednik I. ustaškog zdruga imao je više uspjeha od generala Lukića u pronalaženju pojačanja za posadu Kupresa. To je bilo sve što je I. ustaški stajaći zdrug uspio odvojiti, ali je dostatno govorilo o vojno-političkoj važnosti obrane Kupresa.[37]

Pukovnik Šimić pripremao se s novim pojačanjima za pothvat prema Gornjem i Donjem Vukovskom radi ispitivanja jačine partizanskih snaga na tom smjeru. Na području Vukovskog bio je 3. bataljun IV. crnogorske brigade, koji je sudjelovao u napadu na Kupres 30. srpnja i očistio sela Brda i Kukavice.

Iz Kupresa su 8. kolovoza poslane dvije skupine u nasilno izviđanje prema Vukovskom. Jedna je izviđala smjerom preko sela Brda, a druga preko sela Kukavica. Sukob se nije dogodio zbog povlačenja crnogorskoga bataljuna i zbog opreznog nastupa hrvatskih vojnika. Došavši blizu Vukovskog obje su se skupine prije večeri povukle u Kupres.[38]

---

34 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 220 od 8. VIII. 1942. (Prilog) *HDA. Leković*, 1965, str. 439-440.

35 Premda Francetić nije sudjelovao u borbama za Kupres, narodna predaja govori da je bio tamo. Česta je i tvrdnja da je dobio čin pukovnika nakon borbi za Kupres što, naravno, nije točno jer je u taj čin promaknut potkraj lipnja 1942. I protivnik neprestance povezuje Francetića s Kupresom. U Zborniku sjećanja III. sandžačke brigade jedan je sudionik čak ustvrdio da je Francetić rodom iz Kupresa. *Zbornik sjećanja III. sandžačke brigade*, knjiga I, Beograd 1970, str. 250.

36 Iz popisa poginulih (nepotpunog jer je rađen po vjerskoj pripadnosti) pripadnika Crne legije od 18. XII. 1944. vidljivo je da je u vremenu od 12.-15. kolovoza 1942. u borbama za Kupres poginulo nekoliko pripadnika 2. satnije XVIII. ustaške bojne pa je moguće da je VIII. bojna zamijenjena s XVIII. bojnom. Na popisu nema pripadnika 1. satnije IX. ustaške bojne što dovodi u pitanje njenu nazočnost u borbama za Kupres, osim ako su satniju činili pripadnici muslimanske vjeroispovijesti. Naravno, postoji mogućnost da je 2./XVIII. bila posadna satnija u Kupresu a ne 1./XVII. bojne, što je prihvatila "partizanska povijest". *Izvješće stožera I. Stajaćeg Djelatnog Zdruga Ustaške vojnice*, broj 10006/44 od 18. XII. 1944. *MUP RH-III-34. HDA.*

37 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

38 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. U povjesnici IV. crnogorske brigade, general Blažo Janković za taj dan posve neutemeljeno piše kako su dijelovi posade Kupresa omeli IV. crnogorsku brigadu u pri-

Istodobno je iz Bugojna prema Gornjem Vakufu krenula skupina ustaša i domobrana jačine 600 ljudi. Ne naišavši na partizanski otpor, jer su se dijelovi IV. crnogorske brigade bili povukli prema Prozoru, a nije ih zamijenila V. crnogorska brigada, ušli su nesmetano u Gornji Vakuf. U okolici grada iznenada su se sukobili s izvidnicom V. crnogorske brigade. Partizanski su gubici bili četvorica mrtvih i šestorica ranjenih boraca. Hrvatska je strana prošla bez gubitaka i zadržala se u Gornjem Vakufu sljedeća dva dana. Zatim se povukla u Bugojno zbog nedostatka suradnje snaga iz Kupresa i zbog partizanskih noćnih napada na Bugojno. Stožer V. crnogorske brigade žurno je reagirao nakon sukoba 8. kolovoza i premjestio dva bataljuna u područje sela Pidriša da zatvore smjer Gornji Vakuf-Prozor. U sljedećim je danima izvedeno nekoliko prepada na Bugojno, a III. krajiški odred uznemiravao je posade na željezničkoj pruzi Jajce-Donji Vakuf i ometao promet. Pojačano partizansko djelovanje utjecalo je na planove pukovnika Šimića i zaustavilo njegove namjere prema Vukovskom. On je čak počeo razmišljati o ponovnom čišćenju područja oko prometnice Kupres-Bugojno.[39]

* * *

Devetoga kolovoza, na području Donje Vukovsko-Rilić, istočno od Kupresa, razmjestila se IV. crnogorska brigada. Stožer brigade i zapovjednici bataljuna bili su tijekom jutra u zapovjednom izviđanju s Crnog Vrha prema Kupresu. U izvješću načelniku VS stožer brigade naveo je zapažanja i primjedbe na plan napada.[40] Kupres, okolna sela i Pogana Glavica tretirani su kao *jedinstven kompleks, koji je i od neprijatelja u odbrani Kupresa tako shvaćen, te da napad na Kupres treba shvatiti ne samo kao napad direktno na Kupres, već i na sva okolna sela jednovremeno.* Zaključili su da bi zauzimanje okolnih sela i Čardačice značilo *zapravo, pad Kupresa.* Također, mislilo se da sela na istočnoj strani grada, Goravce, Botun i Otinovce, koja je brigada prema planu trebala zauzeti tijekom dana, nema smisla zauzimati prije samog napada na Kupres, jer se postrojba u njima ne bi mogla održati ako bi se iz Kupresa krenulo u pothvat vraćanja tih sela. Ako bi se brigada i pokušala održati u tim selima, zaplest će se u borbu koju ne može dobiti. A posljedice

premama za zaposjedanje postava za napad, a da su dan prije (8. kolovoza) u Donjem Vukovskom poklali dio stanovništva. *Janković*, 1975, str. 104. *Leković*, 1965, str. 440.

39 Izvješće oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 22. VIII. 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 165. Izvješće zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 26. VIII. 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 167., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Leković*, 1965, str. 440-441.

40 O zapovijedi za napad nema točnih podataka, no iz izvješća IV. brigade mogu se otprilike rekonstruirati zadaće za tu brigadu, za II. proletersku i za III. krajiški odred. Iz izvješća se vidi da je napad na Kupres trebao početi navečer istog dana, 9. kolovoza. Izvješće stožera IV. crnogorske brigade od 9. VIII. 1942. načelniku VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok. br. 73.

su mogle nepovoljno utjecati na borbenu spremnost postrojbe i dovesti u pitanje obavljanje njezine zadaće. Stožer brigade znao je da ima vrlo nepovoljan taktički smjer napada, u sklopu kojeg je brigada morala zauzeti najčvršću otpornu točku u sustavu obrane - utvrđeni silos.[41] Da stvar bude gora, uspješno ispunjenje zadaće bilo je uvjetovano uspjehom ostalih postrojba u napadu. U suprotnom, brigada se mogla naći u teškom položaju, izložena protivnikovoj paljbi s Čardačice i uzvisina oko Kupreških vrata gdje se štitila prometnica prema Bugojnu. Jedini način da se izbjegnu gubici od paljbe s tih postava bio je da ostale postrojbe pravodobno obave svoje zadaće i zauzmu ih. Jedna je od postrojba bila II. proleterska brigada, djelomični "krivac" za velike gubitke IV. crnogorske u borbama za Bugojno. Upravo je zbog neuspjeha kod Bugojna stožer IV. brigade zatražio od načelnika VS odgodu napada. To bi se vrijeme iskoristilo da se čvrsto povežu postrojbe koje će sudjelovati u napadu, da se ne dogodi da kašnjenje neke od njih ima teške posljedice za susjednu postrojbu. Primjedbi je bilo i na zadaću II. proleterske brigade. Predloženo je da se pomakne više lijevo od prometnice Šujica-Kupres i da težište napada za nju bude na smjeru Guber-Čardačica. Konačni je zaključak bio *da će napad na Kupres uspjeti samo u tom slučaju ako on bude jednovremen, ako bude održavana čvrsta veza između jedinica i ako komunikacija Bugojno-Kupres bude na vrijeme presječena.* Predviđeno zapovjedno mjesto brigade u selu Zanoglini stožer je brigade držao neprikladnim zbog udaljenosti od Kupresa. To bi otežalo vođenje brigade i intervenciju pričuve. Područje iza sela Brda bilo je bolje, a iz njega se preko Gajevine lako mogla držati veza s Gornjim Malovanom gdje je bio načelnik VS. Glede zadaće stožer je brigade pun optimizma ustvrdio:

Naša brigada će, po našem mišljenju, izvršiti u potpunosti svoj zadatak, naime - likvidirati s. Otinovce, Goravci, Begovo Selo, te onda jednim zajedničkim napadom na prostoru između komunikacije Kupres-Šujica i Kupres-Bugojno upasti sa južne i jugoistočne strane u Kupres, preuzimajući na sebe i tu jedan od najtežih zadataka - likvidiranje silosa-kasarne.[42]

Istog je dana posada Kupresa spremala pothvat čišćenja južno od Kupresa. Uoči samog napada, 10. kolovoza, manja skupina iz posade Kupresa nasilno je izviđala prema Donjem Vukovskom i Riliću. Iznad sela Kukavice, kod Crnog

41 Silos je bio betonska građevina dužine 30, širine 10 i visine 8 metara. Debljina zidova bila je oko 50 cm. Na njemu je bilo 36 prozorčića koji su korišteni kao puškarnice. *Leković*, 1965, str. 453.

42 Izvješće stožera IV. proleterske (crnogorske) brigade od 9.VIII.1942. načelniku VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 73.

vrha, sukobila se s dijelom 1. bataljuna IV. crnogorske brigade. U kratkom sukobu ranjena su trojica ustaša, a partizani su imali jednog poginulog.[43]

43 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Janko Lopičić*, Ratni dnevnik I, Beograd 1961, str. 280.
Svoje viđenje događaja za taj dan dao je u "ratnoj reportaži" Lj. Anđelić, ratni pripadnik IV. crnogorske brigade. Zaključio je da je pukovnik Francetić s Crnom legijom krenuo u pothvat prema Šujici, ali ga je ispred Donjeg Malovana zaustavila i razbila Hercegovačka brigada. Premda poražen, Francetić je sa svojim "crncima" spalio Gornji Malovan i počinio pokolj. Zatim slijedi opis pokolja (po pričanju preživjelih), pun odsjecanja glava i skupljanja krvi žrtava u "buretu". Reportaža inače obiluje "pikantnim" i neargumentiranim pojedinostima, koji su tipičan proizvod partizanskog agitpropa. Toga dana, kad je prema Anđeliću bio u Kupresu, Francetić je s generalom Lukićem bio na relaciji Sarajevo-Foča radi selidbe jedne ustaške bojne s vodom topništva iz Foče u Imotski. (Prilog *Dnevnom izvješću GS MINDOM* broj 233. od 11.VIII.1942. *HDA*.) Anđelićeva je reportaža bila "neukusna" čak i njegovim kolegama koji nisu poduprli njegove tvrdnje. *Ljubo Anđelić*, Livanjska legenda, Titograd, 1963, str. 37-38.

Poglavlje VI.

Borbe za Posušje i Imotsku krajinu

Poslije uspješnog napada na Livno i razbijanja milicije u Livanjskom i Duvanjskom polju, partizanski je Vrhovni stožer odlučio da, prema dogovoru sa stožerom IV. operativne zone Hrvatske, dio Udarne skupine brigada usmjeri prema jadranskoj obali. Budući da je veći dio skupine bio angažiran oko Kupresa, a dio je bio u selima Livanjskog polja prema Bosanskom Grahovu, Tito je mogao prema Dalmaciji usmjeriti samo slobodne dijelove skupine, tj. glavninu I. proleterske brigade.

Dolazak proleterskih brigada i postignuti uspjesi potaknuli su pojačano djelovanje dalmatinskih partizana. Prilike su bile vrlo povoljne. Poslije povlačenja Talijana na obalu, u zaleđu su ostale malobrojne hrvatske posade oružnika i milicije. Mjesta u zaleđu Imotskog i Sinja, Posušje, Studenci, Aržano, Zagvozd i dr. imala su posade od desetak oružnika i nešto više milicionera. Partizanski bataljun "Josip Jurčević" IV. operativne zone hrvatske zaposjeo je nakratko 8. i 10. kolovoza Zagvozd i Grabovac, što je značilo prijetnju i okolnim mjestima, u prvome redu Posušju i Aržanu. Situaciju su još više otežali Talijani najavljujući da će napustiti Imotski i povući se prema obali.

Zapovjednik talijanske II. armije, na stalne hrvatske molbe za pomoć, odgovorio je 4. kolovoza hrvatskom vojskovođi Slavku Kvaterniku kako neće povlačiti postrojbe iz gornje Hercegovine i gornje doline Drine te da će na dijelu pruge Sarajevo-Mostar zadržati posade. Talijanska je strana učinila sve što je mogla, držao je talijanski general, a hrvatska je strana kriva za situaciju izazvanu prodorom partizanskih brigada jer nije bila *u stanju da sa svojim trupama smijeni sve talijanske garnizone koji su bili obuhvaćeni programom evakuacije*. General Roatta odbio je zadržati snage u Imotskom i u Gračacu i osiguranje na pruzi Medak-Knin. I dalje je tražio da hrvatska strana zamijeni talijanske postrojbe jer je to *skroman zahtjev u odnosu na program koji je u početku bio utvrđen*. Njegov je zaključak da

protivniku treba *suprotstaviti jedinstven front*, a ne djelovati *svaki za svoj račun* i to bez obavijesti savezničkim zapovjedništvima, aludirajući na netom završeni nenajavljen pothvat Šimićeve skupine prema Livnu.

U nezavidnoj situaciji, Glavni je stožer domobranstva zapovjedio 9. kolovoza zapovjednicima III. domobranskog zbora i I. ustaškog stajaćeg zdruga da pojačaju obranu Imotskog ustaškim postrojbama iz Foče, s jednom bojnom i vodom topništva. Budući da su u to vrijeme Foču ugrožavali četnici Draže Mihailovića, bojna nije upućena premda su general Lukić i pukovnik Francetić osobno otišli u Foču kako bi organizirali njezin prelazak.[1]

* * *

Kad su se hrvatske postrojbe povukle iz Šujice i Tomislavgrada u Posušje, i kad je Livno palo, ustaške postrojbe i milicija počele su se, prema zapovijedi zapovjednika 6. pješačke divizije, utvrđivati za obranu Studenih Vrela. Tu su zadaću dijelom ometali pojedini ustaški časnici svojim odbijanjem da priznaju nadređenost zapovjedništva 6. pješačke divizije te i svojim međusobnim sukobima.[2] Znajući da njegove snage neće biti dostatne da zaustave partizansku najezdu, zapovjedništvo III. domobranskog zbora zatražilo je od Glavnoga stožera domobranstva da opet intervenira kod "Supersloda" kako bi se pomoglo 6. pješačkoj diviziji u čišćenju području Livna, Tomislavgrada i Prozora. Talijani su, kao i obično, odgovorili negativno, no obećali su pomoći zrakoplovstvom.[3]

Zapovjedništvo 6. pješačke divizije uspjelo je pojačati posadu Posušja milicijom iz Ljubuškog pa je smjer iz Duvanjskog polja zatvarala skupina od oko 460 naoružanih ljudi. Talijanski su zrakoplovi 7. kolovoza iznad sela Brišnika greškom bombardirali postave hrvatske milicije što je prouzročilo napuštanje tih povoljnih

1 Izvod iz operativnog dnevnika "Supersloda" od 6.VIII.1942., *Zbornik*, V/6, dok.br. 74. Izvješće zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 13.VIII.1942., *Zbornik*, V/6, dok.br. 84. Izvješće Velike župe Cetina od 16.VIII.1942. MUP-u NDH, *Zbornik*, V/32, dok.br. 139. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 233. od 11.VIII.1942. (Prilog). *HDA*. Izvješće zapovjednika 6. p.d. od 22. VIII.1942. o stanju u II. zoni Općem vojničkom povjereniku NDH kod "Supersloda", *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*., Op. broj 2320/taj. *HDA*. Dopis Višeg zapovjedništva oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 4.VIII.1942. vojskovodi Kvaterniku, *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 86.

2 Zapovijed zapovjednika 6. pješačke divizije za obranu Studenih Vrela od 6.VIII.1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2144/taj. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2320/taj. *HDA*.

3 Zbog tog obećanja, stožer III. domobranskog zbora zatražio je 7. kolovoza od stožera 6. pješačke divizije da dostavi Talijanima oznake raspoznavanja, kako se ne bi opet dogodilo da talijanski zrakoplovi napadnu hrvatske oružane snage. Stožer 6. divizije dostavio je tražene oznake 8. kolovoza zapovjedništvu talijanske divizije "Murge". Zapovijed zapovjedništva III. domobranskog zbora o položaju podredenih snaga i namjerama za rad, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2144/taj. od 11.VIII.1942. *HDA*.

obrambenih postava i povlačenje prema selu Mesihovini. Sljedećih su dana u Posušje stigli domobrani i milicioneri iz posada Livna i Glamoča, praćeni izbjeglim stanovništvom. To je još više opteretilo posadu Posušja i pokolebalo ionako malu borbenu spremnost. Izbjegli domobrani poslani su u Mostar. Milicioneri iz Glamoča su na vlastito traženje preko Mostara i Sarajeva premješteni u Bugojno, u sastav snaga pukovnika Šimića. Paniku što su je širile izbjeglice samo su pojačali napadi dalmatinskih partizana. Oni su zauzećem Zagvozda ugrozili Imotski i Posušje s južne strane. Partizanske izvidnice primijećene su ispred Studenih Vrela 12. kolovoza. Suprotno očekivanjima hrvatske strane, partizani nisu napadali ni tada ni sljedećih dana. Budući da nije stigla bojna ustaša iz Foče, pukovnik je Francetić poslao iz Sarajeva u Imotski 2. satniju IX. ustaške bojne Crne legije i 3. satniju II. ustaške željezničke bojne jačine oko 250 ustaša koji su 14. kolovoza stigli u Imotski.[4]

* * *

Istog je dana partizanski Vrhovni stožer zapovjedio stožeru I. proleterske brigade da očisti Aržano, Studence i sela u južnom dijelu Duvanjskoga polja. Ako pothvat bude uspješan, zapovjeđeno je da se zauzme Posušje, a brigada se spoji s partizanskim bataljunom "Josip Jurčević" iz IV. operativne zone Hrvatske na Biokovu. Stožer I. proleterske ispunio je zapovijed istog dana. Dobivši od bataljuna "Josip Jurčević" dosta točne podatke o brojnom stanju i borbenoj spremnosti hrvatskih posada, brigadu je postrojio u tri skupine. Desna skupina, 2. bataljun i oko 90 boraca bataljuna "Vojin Zirojević", morala je tijekom noći očistiti i zaposjesti sela Bukovu Goru, Aržano i Vinicu, a sljedeće noći Studence i Ričice. Srednja skupina, 4. bataljun, imala je zadaću zauzeti Roško Polje, sljedeće noći selo Vir i zatim izići na cestu južno od Studenih Vrela. Lijeva skupina, 6. bataljun bez jedne čete, određena je da tek sljedeće noći izravno napadne Studena Vrela, kad srednja kolona stigne u zaleđe i branitelju presječe odstupnicu.[5]

Stožer IV. operativne zone, uvjeren da će napad I. proleterske brigade biti uspješan, odlučio ga je iskoristiti i zauzeti dio Imotske krajine, do Aržana i Studenaca. Zato je zapovjeđeno stožeru Srednjodalmatinskog odreda da 2. bataljun jačine 130 ljudi uputi prema Aržanu i Lovreću gdje se morao povezati s 2. bata-

4 Izvješće Osnutka doknadne bojne 13. pješačke pukovnije od 18.VIII.1942. Zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2270/taj. od 19.VIII.1942.*HDA*. Izvješće ustaškog zapovjedništva Imotski od 31.VIII.1942. zapovjedništvu 6. pješačke divizije, *Zapovjedništvo 6.pješačke divizije*, Op. broj 2468/taj. od 1.IX.1942. i Op. br. 2043/taj. od 28.VIII.1942. *HDA*. Izvod iz operativnog dnevnika II. armije za srpanj i kolovoz 1942., *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 92. *Leković*, 1965, str. 403.

5 *Leković*, 1965, str. 405-406.

ljunom I. proleterske brigade i bataljunom "Josip Jurčević". Bataljun je trebao krenuti 16. kolovoza s prijevoja Vaganj i tijekom noći zauzeti oružničke postaje u selima Vrpolje i Tijarica. Noć poslije, 17. kolovoza, bataljun je morao zauzeti selo Provo i povezati se s dijelovima I. proleterske brigade na području Studenaca.[6]

Napad I. proleterske brigade počeo je 14. kolovoza u 21 sat. Desna skupina je bez borbe prošla kroz Bukovu Goru i ujutro, nakon kratkog otpora dvadesetak milicionera, zaposjela Aržano. Iz Vinice je posada od sedam oružnika odstupila bez borbe prema Studencima pa je tako desna skupina lako izvršila zadaću. Srednja je skupina zaposjela nebranjeno Roško Polje. Jugoistočno od sela na brdu Mošnjači sukobila se s jednim odjelom posade Studenih Vrela. Oko 16 sati partizani su protjerali branitelje koji su se povukli prema Mesihovini i Studenim Vrelima.[7]

Zaposjedanje Roškog Polja zabrinulo je zapovjednika obrane Posušja i uznemirilo posadu. Tomu je pridonio odlazak dijela milicije, jer je oko 150 milicionera 15. kolovoza samovoljno otišlo u Ljubuški. Loše stanje obrane još je pogoršao zapovjednik 1. satnije III. obrambene bojne ustaškog zdruga Jasenovac tvrdeći kako je dobio zapovijed bojnika Luburića za povratak u Jasenovac. Povukao je satniju s crte obrane Studenih Vrela u Posušje, a zatim se većina vojnika razišla po okolnim selima. Povlačenje ustaša unijelo je *nemir i popuštanje stege kod ostalih ustaša i milicionera, od koji su neki napustili položaj.* Predvečer su partizani nakon kraće borbe zauzeli i Mesihovinu. Ostatak posade Studenih Vrela odstupio je tijekom noći prema Posušju.[8]

Jako partizansko djelovanje u širem području Imotskoga natjeralo je Talijane da interveniraju prema napadaču koji se previše približio njihovim posadama. Zapovjednik 26. pješačke pukovnije divizije "Bergamo" poslao je 16. kolovoza prema Aržanu i Vinici dvije ojačane satnije, koje su iz Studenaca minobacačkom paljbom napale Aržano. Jedna satnija je produžila prema Vinici i, iznenadivši četu 2. bataljuna I. proleterske brigade, zauzela selo. Bez obzira na postignuti uspjeh Talijani su se prije večeri povukli u Imotski i Šestanovac.

* * *

Sljedećeg je dana I. proleterska brigada napredovala prema zapovijedi. Drugi je bataljun nakon kraće borbe poslijepodne zauzeo Studence i okolicu te zarušio prometnice prema Lovreću i Imotskom. Drugi bataljun Srednjodalmatinskog odreda zauzeo je do kraja dana Tijaricu.[9]

6 Zapovijed stožera IV. operativne zone od 15.VIII.1942. stožeru Odreda za srednju Dalmaciju, *Dalmacija u NOB*, 3, dok.br. 44.

7 *Prva proleterska*, Zagreb 1984, str. 58. *Leković*, 1965, str. 407-408.

8 *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2320/taj. *HDA*.

Četvrti bataljun I. proleterske krenuo je 16. kolovoza iz Roškog Polja i zaposjeo nebranjena sela Vir i Vinjane dok je 6. bataljun ojačan manjom skupinom boraca bataljuna "Vojin Zirojević", isto bez borbe, prošao kroz napuštena Studena Vrela i Vučipolje te s dijelom snaga izbio na uzvisinu Klenak. Stanje u Posušju postalo je kritično. Paniku je povećala posada Studenih Vrela koja se povukla bez borbe. Bilo je samo pitanje vremena kada će partizani ući u gradić. Šimun Buntić, zapovjednik 1. satnije III. obrambene bojne koja je bila u Posušju i okolici odbio je brzoglasnu zapovijed pukovnika Francetića da izađe sa satnijom pred partizane i uspostavi crtu obrane. Zapovjednik obrane Posušja zamolio je tada talijansku posadu u Imotskom da žurno pošalje u pomoć dvije ustaške satnije koje su se ondje borile pod talijanskim zapovjedništvom. Budući da su se partizani opasno približili i talijanskoj zoni, zapovjednik posade u Imotskom poslao je prijepodne 16. kolovoza prema Posušju 3. satniju II. ustaške željezničke bojne. Dijelom ljudstva satnija je zaposjela Klenak te se sukobila s partizanima 6. bataljuna I. proleterske brigade i bataljuna "Vojin Zirojević". Nakon pogibije zapovjednika satnije, poručnika Vege, obrana puca i satnija u neredu odstupa na potok Ričinu, a dijelovi se povlače prema Imotskom. Osim poginulog zapovjednika *sat crne legije ima više mrtvih i oko 40 ranjenih*. Partizani su imali trojicu poginulih i isto toliko ranjenih.[10]

Sljedećeg dana, zbog panike koja je zavladala i pritiska napadača, *jedan dio posade bez naloga i bez zapovijedi povukao se u pravcu* Širokog Brijega, a milicija i riznička straža su se razišle. U Posušju je ostao samo natporučnik Buntić s oko 80 ustaša 1. satnije III. obrambene bojne. Prosudivši da partizani ugrožavaju put Posušje-Imotski, zapovjednik posade Posušja određuje povlačenje prema Širokom Brijegu. Zapovjednik 6. pješačke divizije žurno je intervenirao tražeći da se povlačenje prekine i poslao načelnika stožera da organizira obranu. Bilo je prekasno, panika je učinila svoje. Oko 13 sati 6. bataljun I. proleterske brigade ušao je u nebranjeno Posušje.[11]

---

9 *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 92. Izvješće zamjenika političkog komesara IV. operativne zone NOPO Hrvatske od 17.VIII.1942. stožeru IV. operativne zone, *Zbornik*, V/6, dok.br. 46.

10 Tijek događaja i borbe na Klenku dosta su nejasni. Kako mi nije bila dostupna bojna relacija 6. pješačke divizije za kolovoz 1942., tako nisam mogao provjeriti tvrdnje pisaca partizanske povijesti prema kojima je na Klenku razbijena skupina od oko 400 ustaša i milicionera. Iz izvješća zapovjedništva 6. pješačke divizije od 22. kolovoza 1942. nameće se zaključak da je na Klenku bio samo dio 3. satnije II. ustaške željezničke bojne i da satnija IX. ustaške bojne nije bila stigla iz Imotskog. U prilog tvrdnji da su samo ustaše bez milicije bili na Klenku govori podatak o gubicima jer se navode samo ustaše Crne legije. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2320/taj. *HDA. Zbornik*, V/6, dok. br. 46. *Vuksanović*, 1981, str. 117. *Leković*, 1965, str. 411-413.

11 *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2320/taj od 22.VIII.1942. *HDA*. Izvješće stožera Odreda za srednju Dalmaciju od 18.VIII.1942. stožeru IV. operativne zone, *Dalmacija u NOB*, 3, dok.br. 51.

Četvrti bataljun I. proleterske ušao je u Vinjane i zarušio cestu između Posušja i Imotskog, a 2. bataljun očistio je selo Ričice i zaposjeo Lovreć iz kojeg se oružnička postaja bez otpora povukla u Zadvarje. Pad Posušja neugodno je iznenadio ustaško vrhovništvo i raširio paniku u okolnim mjestima. Budući da je Posušje bilo čisto hrvatsko mjesto, Glavni stožer domobranstva uspio je dobiti suglasnost "Supersloda" da se u Imotski pošalje bojna ustaša s oko 500 ljudi.[12] Dolazak bojne očekivao se tek za nekoliko dana pa su hrvatske vlasti zatražile od Talijana da interveniraju prema Posušju. Istodobno, iz Mostara su u Imotski poslani pripadnici bivše posade iz Posušja, ukupno oko 230 ljudi. Zahvaljujući zauzimanju zapovjednika XVIII. talijanskog zbora, zapovjednik II. armije odobrio je da divizija "Bergamo" sudjeluje u čišćenju područja Imotskog, Posušja i Aržana. Toj su odluci pripomogli Nijemci koji su zahtijevali intervenciju zbog zaštite svojih rudnika boksita u području Širokoga Brijega. Talijansko je zrakoplovstvo tih dana bilo vrlo aktivno. Pogreškom je 17. kolovoza bombardiralo postave oružništva i milicije u Cisti i Provu pri čemu je stradalo mjesno stanovništvo.[13]

Partizanske su postrojbe mirovale poslije postignutog uspjeha i čekale da iz Šujice stigne X. hercegovačka brigada i zamijeni dijelove I. proleterske brigade.[14] Njezina je zadaća bila da s dalmatinskim partizanima kod Posušja i Aržana zatvori smjer prema Duvanjskom i Livanjskom polju.[15]

Spremajući se za pothvat čišćenja, zapovjednik divizije "Bergamo" okupio je u Šestanovcu i Grabovcu tri pješačke bojne i vod tenkova. Pothvat je trebalo pratiti topništvo i zrakoplovstvo, a počeo je 19. kolovoza nastupanjem XXIX. bojne Crnih košulja iz Šestanovca preko Prova i Ciste prema Aržanu. Poslije silovite višesatne borbe Talijani su izbacili 2. bataljun Srednjodalmatinskog odreda iz Ciste i Prova te potpuno opljačkali sela. Sutradan, 20. kolovoza, 3. bojna 26. pješačke pukovnije ojačana oklopništvom potjerala je dio 2. bataljuna I. proleterske brigade iz Gornjeg Prološca. Napredujući prema Posušju sukobila se s dijelovima 4. i 6. bataljuna I. proleterske. Premda su tenkovi ušli u Posušje, odmah su se vratili jer je pješaštvo zadržano pred gradom. Pred večer Talijani su se povukli prema Imotskom.[16]

12 Zapisnik sa sastanka šefa Talijanske vojne misije u Hrvatskoj i vojskovode NDH od 14.VIII.1942., *Zbornik*, XIII/2, dok. br. 90.

13 *Leković*, 1965, str. 416-417.

14 U Šujici je 10. kolovoza 1942. Hercegovački odred preimenovan u X. hercegovačku brigadu. Potkraj kolovoza u sastav brigade ušao je i Konjički bataljun. *Anić i dr.* 1982, str. 132-133.

15 *Leković*, 1965, str. 415-416.

16 Izvješće stožera 2. bataljuna Odreda za srednju Dalmaciju od 19.VIII.1942. zamjeniku političkog komesara IV. operativne zone, *Dalmacija u NOB, 3*, dok.br. 55. Izvješće Velike župe Cetina od 1.IX.1942., *Dalmacija u NOB*, 3, dok.br. 274., *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 92.

Istodobno je 1. bojna 26. pješačke pukovnije preko Grabovca, nakon sukoba s dijelovima 2. bataljuna I. proleterske brigade i 2. bataljuna Srednjodalmatinskog odreda, ušla u Lovreć, a zatim je progoneći partizane ušla u Studence. Putem su Talijani pljačkali i palili kuće te bez razloga strijeljali nekoliko seljaka. Sljedećeg dana, 21. kolovoza, 3. bojna 26. pješačke pukovnije ojačana oklopništvom i uz potporu zrakoplova i topništva ulazi u Posušje te probija obranu dijelova 4. i 6. bataljuna I. proleterske. U tom je napadu sudjelovala i satnija ustaša. Nastupajući bočno od Talijana, izbila je na prometnicu Posušje-Studena Vrela kod sela Čitluka. Talijani su se istog dana povukli u Imotski pa u Posušju nije bilo vojnih snaga sve do 3. rujna kada su ušli ustaše.

Na drugoj strani bojišnice, Talijani su uspjeli ući u Aržano. Napadna djelovanja divizije "Bergamo" prestala su 22. kolovoza i njezine su se postrojbe povukle. Istog su dana partizani ponovno zaposjeli Studence, a sljedećih dana Provo i Cistu. Deseta hercegovačka stigla je 22. kolovoza u Posušje i preuzela postave od I. proleterske brigade. Borbe su konačno prestale 23. kolovoza, a Talijani su sutradan počeli operaciju "Albia" protiv partizana na Biokovu.[17]

17 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 19.VIII.1942. stožeru X. hercegovačke brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 117. Zapovijed VS NOP i DVJ od 22.VIII.1942. stožeru I. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 133., *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 92.

Poglavlje VII.

Napad na Kupres 11./12. kolovoza 1942.

Pozorno motreći razmještaj partizana oko grada, zapovjedništvo obrane Kupresa očekivalo je skori napad. Neki su partizanski zapovjednici dobro zaključili kako Kupres i okolna sela čine jedinstveni sustav obrane. Od dogovora u Travniku 7. kolovoza uređivali su se obrambeni postavi. Dodatno su učvršćeni visovi u okolici grada iznad sjeverne i sjeverozapadne strane, Čardačica, Mala Plazenica, Mali Stožer i kompleks Kupreških vrata. Na tim su postavima bili dobro utvrđeni rovovi, a na Velikim Vratima i Čardačici postavljena su strojnička gnijezda. Na istočnoj strani grada, čvrsto građeni silos predstavljao je jaku otpornu točku koja je branila prilaz gradu. Na južnoj strani nije bilo građevinskih objekata što bi se mogli pretvoriti u otporne točke. No, na tom je smjeru, uz cestu Kupres-Šujica, bio brisani prostor koji se mogao učinkovito braniti strojničkom paljbom iz dobro utvrđenih rovova. Cjelinu izravne obrane grada zatvarala je s jugoistočne strane pretpovijesna gradina Pogana Glavica uređena u otpornu točku. Tijekom dana na njoj je bio vod vojnika. U okolici, suhopoljska je crkva zbog građe i zvonika korištena kao otporna točka s koje se moglo ometati kretanje prema Kupresu otvaranjem paljbe na bokove i leđa napadača.[1]

Kupres i okolna sela branili su: bojna Crne legije jačine pet satnija,[2] 1. satnija XVII. ustaške bojne, 3. vod gorske bitnice IX. topničkoga diviziona, vod domo-

1 Obranu Kupresa (prema sjećanju kupreških Hrvata) postavio je pričuvni natporučnik Vosvold Trubeckoj zvani Brada, u vrijeme borbi za Kupres zamjenik zapovjednika milicijske skupine Kupres. Kako ta sjećanja ne govore o natporučniku Adalbertu Mikoljiju, tadašnjem zapovjedniku milicijske skupine, ta se tvrdnja treba uzeti s rezervom. *Džaja*, 1970, str. 138. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. Zapovijed Operativnog stožera kupreških snaga od 13.VIII.1942. za napad na Kupres, *Zbornik*, II/5, dok.br. 101.

2 Radilo se o 1. i 3. satniji I. bojne, kombiniranoj satniji II. ustaške željezničke bojne, 2. satniji VIII. i 1. satniji IX. ustaške bojne.

Pukovnik Šimić na ulicama Kupresa, u razgovoru s mještanima i pripadnicima oružanih snaga. *Fotografija je snimljena u kolovozu 1942. kad je Kupres na velika vrata ušao u hrvatsku vojnu povijest. Iako je Šimić, neprijeporno, osoba koja je najviše pridonijela obrani mjesta, nakon rata njegova je uloga marginalizirana i gotovo zaboravljena. (Snimio Ivan Softa)*

brana 9. pješačke pukovnije, 10 oružnika iz postaje Kupres i oko 570 milicionera i naoružanih mještana. Bilo je to do 1400 naoružanih ljudi različite borbene vrijednosti.[3] Ustaške satnije i domobranstvo držali su postave u gradu i na okolnim

3 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178 i 190.
Broj branitelja Kupresa tretira se različito u partizanskoj povijesti. M.Hotić, prvi koji se time bavio, naveo je brojku od 3000 ljudi, koju je poslije, za drugo izdanje Vojne enciklopedije, "smanjio" na 2000 ljudi. P.Morača 1956. također piše o 3000 ljudi, da bi godinu dana poslije brojku sveo na 2000 ljudi. M.Leković je broj branitelja procijenio na 1500 ljudi, pozvavši se na stanje rasporeda postrojba III. domobranskog zbora na dan 15. kolovoza, s tim da je stanje od 14.VIII. "prebacio" na 11.VIII.1942. U jednom od posljednjih prikaza borbi za Kupres, S.Urošević ponovno povećava broj branitelja Kupresa na 3000 iako se služio s većinom objavljene literature. *Hotić*, 1953, str. 72. *Vojna enciklopedija*, 1972, tom 4. str. 768. *Morača*, 1956, str. 84. i 1957, str. 217. *Leković*, 1965, str. 438. *Urošević*, 1979, str.103.
Brojku od 1500 ljudi navode i dva opća pregleda Vojnoistorijskog instituta, jedan Drugog svjetskog rata, a drugi rata u Jugoslaviji, bez potanke raščlambe stanja prije napada 11. i 13. kolovoza. Koliko mi je poznato, to su jedine publikacije koje donose točan broj (naravno može se prihvatiti samo za stanje prije 13. kolovoza). *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, prva knjiga, Beograd 1963, str. 278. *Drugi svjetski rat-Pregled ratnih operacija*, 2, Beograd 1961. str. 662.

otpornim točkama, a kupreška milicija i seoske straže bili su u okolnim selima, Zloselu, Osmanlijama, Olovu, Alajbegovu Odžaku, Begovu Selu, Goravcima, Otinovcima i Botunu. Stožerna snaga obrane bile su satnije Crne legije, elitne postrojbe oružanih snaga NDH. Borbena vrijednost milicije i naoružanih mještana nije bila ni blizu razine Franceticevih "crnaca", no nije bila mala. Najbolje je to potvrdila njihova žilava obrana od napada II. proleterske brigade u razdoblju od 28. srpnja do 2. kolovoza. Milicija nije bila ni opremljena ni uvježbana kao redovita vojska. Imala je tek nekoliko domobranskih časnika. Satnija ustaša XVII. stajaće djelatne bojne tretirana je kao novačka i u borbama oko Kupresa stjecala je prva iskustva.[4]

* * *

Protivnička je strana odredila za napad sve postrojbe koje su se tih dana prikupile oko Kupresa. Druga proleterska brigada, s oko 600 boraca, ojačana je za napad dijelovima III. krajiškog odreda veličine jednog bataljuna (jedna četa bataljuna "Pelagić", Kupreška četa i Strojički vod) s oko 240 ljudi. Četvrta crnogorska brigada imala je oko 800 boraca u pet bataljuna i četu bataljuna "Vojin Zirojević". Brojno stanje X. hercegovačke udarne brigade bilo je najmanje oko 270 boraca u dva bataljuna. Postrojba je za napad ojačana 2. bataljunom III. sandžačke brigade s oko 200 ljudi. Ukupno je bilo 13 bataljuna s oko 2100 ljudi. Nakon nekoliko odgoda, dogovoreno je da napad počne 11. kolovoza.[5] Plan je predvidao kružni napad s čvrstom vezom svih postrojba i zbijanje protivnika prema gradu gdje je trebao biti uništen. Plan napada bio je:

- Druga proleterska brigada, ojačana bataljunom III. krajiškog odreda, zauzima Mala i Velika Vrata, Mali Stožer, Čardačicu i Malu Plazenicu. Zatim juriša i

4 Lj. Andelić u "ratnoj reportaži" daje svoje viđenje prilika u Kupresu uoči partizanskog napada 11. kolovoza: *U Kupresu i oko njega zasjelo je tri hiljade vojnika i milicionera. U dvjesta kuća smješteno je nekoliko hiljada žena, djece i staraca. Čitavi dželepi konja i goveda, hiljade ovaca, seljačkih kola i gomile od straha izbezumljenog naroda, pomiješanog s vojničkom ruljom koja se danima nije trijeznila od alkohola, zakrčivali su ionako stiješnjene kupreške sokake... Kupres se nalazio u grozničavom očekivanju. Gomila fanatika i koljača u mantijama trovali su ionako tešku atmosferu. Kao nekad, u vrijeme najezde Turaka i epidemija kuge, popovi su pozivali vjernike da ne žale krv za "svetu vjeru Isusovu". Oni su učili kupresku miliciju da uzme u ruke noževe, sjekire, krstove, maljeve, ugarke i konope i da istrijebi "neprijatelja vjere i Nezavisne." Akciju popova dopunjavali su svojim "dobročinstvom" kupreški trgovci. Za vojsku i miliciju otvoreno je pet trgovačkih radnji, trinaest birtija i sedam kafana. U njima su ustaše i crnolegijaši danima jeli i pili a da niko nije plaćao. Tako su kupreške kafedžije i trgovci, neko od straha a neko iz ubjeđenja i mržnje, plaćali profesionalne ubojice. Oni su alkoholom i podmićivanjem jačali duh branilaca Kupresa. Andelić*, 1963, str. 36-37.

5 Zapovijed za napad izradio je pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić, a tipkao ju je V. Dedijer. *Dedijer*, 1945, I. str. 253.

upada u grad sa sjeverne i sjeverozapadne strane. Dio brigade određen je da prekine prometnicu prema Bugojnu i u tom smjeru postavi osiguranje. Desnim krilom brigada se veže s X. hercegovačkom, a lijevim s IV. crnogorskom brigadom.

- Četvrta crnogorska brigada, s pridodanom četom bataljuna "Vojin Zirojević", napada s crte Veliki Stožer-Botun-Brda-Pogana Glavica. U napadu sudjeluju četiri bataljuna, a jedan ostaje kao pričuva na Velikom Stožeru. Nakon čišćenja sela u njezinu zahvatu, brigada upada u grad s istočne i jugoistočne strane. Desnim krilom veže se s II. proleterskom, a lijevim s bataljunom III. sandžačke brigade. Četa bataljuna "Vojin Zirojević" zauzima brdo Katanicu između sela Vrila i Otinovaca.
- Deseta hercegovačka brigada čisti Zlosela i upada u grad sa zapadne strane. Kod Čardačice brigada se veže s II. proleterskom brigadom. Na njezinu desnom krilu napada 2. bataljun III. sandžačke koji se kod Pogane Glavice oslanja na IV. crnogorsku brigadu zatvarajući tako obruč oko Kupresa.[6]

Težišnu zadaću imala je II. proleterska brigada, uz olakotnu okolnost što u napadu nije pred sobom imala pretpolja, to jest sela koja je trebala očistiti u čemu bi se zamorila i izgubila snagu i vrijeme. Postrojba je nastupala preko područja koji je tijekom prijašnjih pothvata dobro upoznala.

* * *

Napad je počeo 11. kolovoza u 23 sata. Spustivši se s Demirovca i Maglaja, 1. i 3. bataljun II. proleterske i dijelovi III. krajiškog odreda napali su visove iznad prometnice Kupres-Bugojno. Ti su postavi bili iznimno važni objema stranama. Za branitelja su značili vezu prema Bugojnu od čije su posade očekivali pomoć, a napadač je njihovim zauzećem dobivao najbolji smjer za napad na Kupres. U silovitoj borbi koja se za napadače neočekivano oduljila, branitelj se postupno povlačio žilavo braneći svaki rov. Partizani su obavili postavljenu zadaću tek nešto prije zore. Ustaše i domobrani odstupili su prema Kupresu, i manjim dijelom, prema Bugojnu. Nakon zauzeća visova, napadač je zarušio prometnicu, a zatim se 1. bataljun spustio prema gradu, pred kojim ga je zaustavila žestoka paljba branitelja. Treći je bataljun ostao u Koprivnici osiguravajući napad iz smjera Bugojna. Dijelovi III. krajiškog odreda spustili su se Malom Plazenicom uz staru cestu do grada gdje su poginuli zapovjednici Šolaja i Metlić. To je bilo dovoljno da se

6 Izvješće pomoćnika načelnika VS NOP i DVJ od 12.VIII.1942. Titu, *Zbornik*, II/5, dok.br. 96. Izvješće stožera X. hercegovačke brigade od 17.VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 106. Izvješće stožera II. proleterske brigade od 17.VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 109. *Leković*, 1965, str. 442-443.

borci brzo udalje s bojišta. Utvrđenu Čardačicu napali su 2. i 4. bataljun II. brigade. Prvi juriš hrvatske su snage odbile, no u drugom je presudila brojčana nadmoć napadača pa se branitelj povukao do prvih kuća u gradu. Partizani su vješto iskoristili povlačenje i dijelovi su proleterskih bataljuna prodrli u sjeverozapadni dio grada. Budući da njihov prodor nisu pratile ostale partizanske postrojbe, a silina je napada pod žestokom paljbom obrane osjetno popustila, posada Kupresa je lako, intervencijom pričuve, izbacila napadača iz grada.[7]

Poslije kraćeg puškaranja s milicijom, 2. i 3. bataljun IV. crnogorske brigade zauzeli su selo Brda i oko 21.30 izbili na napuštenu Poganu Glavicu. Treći bataljun ostao je na uzvisini kao oslonac 2. bataljunu, koji je produžio prema Kupresu. Na prilazima gradu zaustavila ga je jaka paljba pa je ostao na tome mjestu do zore i tada se s 3. bataljunom povukao prema selima Riliću i Kukavicama. Oba su bataljuna prošla bez žrtava. Četvrti je bataljun imao nešto težu zadaću. On se do oko 2 sata noću zadržao u borbi s milicijom i seoskim stražama oko Botuna, Otinovaca i Goravaca. Kad ih je uspio potjerati i potisnuti prema gradu, stigao je i sam do Kupresa, no ondje je stao. Nije se ni pokušao probiti kroz paljbu branitelja ni povezati se s 1. i 2. bataljunom matične brigade. Prvi se bataljun duže zadržao u borbi s milicijom i seoskim stražama u Begovu Selu i Alajbegovu Odžaku, pa je tek oko ponoći izbio pred grad gdje je zaustavljen jakom paljbom. Zapovjednik bataljuna, u izvješću stožeru brigade nekoliko sati poslije, napisat će kako je paljba posade bila toliko jaka da je gotovo stvorila neprobojan čelični zid. U takvoj situaciji, on nije poveo ljude u juriš, jer je prema jačini i udaljenosti okolne paljbe zaključio kako nijedna partizanska postrojba nije uspjela ući u grad. Pokolebala ga je i bočna paljba na bataljun s Velikih i Malih Vrata te je zaključio *da taj sektor nije likvidiran i da II brigada nije izvršila svoj zadatak* pa nije izdao zapovijed bataljunu za napad. *Ono što je donekle i zbunilo jedinice IV Brigade jeste nedovoljno sadejstvo ostalih jedinica, te iz toga osjećaj usamljenosti i gubljenje vjere u sebe za potpuno izvršenje zadatka*, obrazložio je stožer IV. crnogorske Titu neučinkovitost svoje postrojbe. Pomoćnik načelnika VS promatrao je tijek borbe s Velikog Stožera. Izvijestio je vrhovnog zapovjednika da su od 1 do 4 sata nakon ponoći vođene ogorčene borbe koje po silini odgovaraju borbama što ih je vodila I. proleterska brigada s Talijanima kod Čajniča.[8]

Deseta hercegovačka brigada krenula je u napad sa Stražbenice. Na lijevom krilu, 1. je bataljun zauzeo Debelo Brdo i očistio sjeverni dio Zlosela. Milicija je pružala otpor tek toliko da omogući izvlačenje civilima koji su u panici bježali

7 *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79. i IV/6, dok.br. 109. *Vlado Šegrt*, Ratne uspomene, Beograd 1964, str. 184.

8 *Zbornik*, II/5, dok.br. 96. Izvješće stožera IV. crnogorske brigade od 18. VIII. 1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 108 i IV/35, dok.br. 76. *Leković*, 1965, str. 446.

prema gradu. Zapalivši nekoliko kuća, bataljun je krenuo prema Olovu gdje je otpor bio znatno jači te se u čišćenju sela zadržao do dva sata nakon ponoći. Nije ni krenuo prema gradu, naprotiv, bataljun se neorganizirano povukao na sjever, i uz Plazenicu napustio bojno polje. Stožer brigade izvijestio je da se bataljun povukao zbog povlačenja Kupreške čete lijevo od njega i paljbe u leđa sa suhopoljske crkve. Drugi bataljun prošao je bez borbe srednjim i južnim dijelom Zlosela i došao do crkve na Suhom Polju gdje je zaustavljen. Budući da nisu imali topove kojima bi napali čvrsto zdanje, stožer bataljuna ostavio je 1. četu da blokira crkvu, a s ostale dvije krenuo prema Kupresu. Kod Olova su slijedili primjer 1. bataljuna i povukli se što su brže mogli. Bataljun III. sandžačke brigade nastupao je na vrlo nepovoljnom smjeru jugoistočno od Osmanlija. Izbivši kod Olova, povukao se za snagama Hercegovačke brigade zbog paljbe u zaleđe sa zvonika suhopoljske crkve.[9]

Kad su ujutro izbačeni dijelovi II. proleterske brigade iz grada, počeo je uz topničku potporu progon partizana koji su se neorganizirano povlačili prema polaznim postavima. Posadu je podupiralo i zrakoplovstvo koje se pojavilo u svitanje.[10] U povlačenju, partizani su bijes zbog neuspjeha iskalili na rijetkom stanovništvu koje se usudilo ostati u domovima, i paležom kuća. Prema izvješću oružničke postaje Kupres, napadač je ubio 12 osoba, 16 zarobio i poveo sa sobom, zapalio je 46 zgrada, kuća i štala, otjerao 461 govedo i 1762 ovce te opljačkao veće količine odjeće, seljačkog namještaja i živežnih namirnica.[11]

Zbog iznenadnog spuštanja magle i jačeg otpora pojedinih zaštitnica partizana, pukovnik je Šimić obustavio potjeru. U međuvremenu su, u prvim jutarnjim satima, pripadnici kupreške posade potisnuli II. proletersku brigadu s visova iznad prometnice i spojili se sa snagama jačine tri satnije koje su iz Bugojna upućene u pomoć pod vodstvom satnika Augustina Pogačnika. Hrvatske su snage ponovno nadzirale prometnicu.[12]

9 Izvješće stožera X. hercegovačke brigade od 17.VIII.1942.VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 106.

10 U Rajlovcu je pokraj Sarajeva bila 2. zrakoplovna luka NDH gdje su smještene 2., 3. i 6. zrakoplovna skupina. Dio snaga angažiran je za potrebe njemačko-hrvatskih snaga u operaciji "Kozara". Druga je zrakoplovna luka znatnije angažirana nakon partizanskog napada na željezničku prugu Sarajevo-Mostar, u području Konjic-Fojnica-Sarajevo. Od 13. do 24. srpnja zrakoplovi su djelovali na području Bugojna u skupinama do tri zrakoplova. Potkraj srpnja djelovanje se smanjilo. Nakon borbi za Kupres od 11. do 14. kolovoza, 3. zrakoplovna eskadrila (jato) ima zadaću potpore postrojbi pukovnika Šimića. *Vojislav Mikić*, Neprijateljska avijacija na jugoslavenskom ratištu u borbi protiv NOP-a u 1942. godini (II Deo), VIG, 1986, XXXVII, 1, str. 11, 26-27.

11 Izvješće oružničke postaje Kupres od 13.VIII.1942. zapovjedništvu 5. oružničke pukovnije, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 161.

12 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Vjestnik*, 1943/18, str. 612.

Grobovi poginulih Kuprešana. *U prvom redu grobovi civila, a u drugom pripadnika Kupreške milicije (križevi označeni slovom "M"). Prezimena su tipična za kupreško područje. Poginuli su pokopani na bojišnici stoga što nije bio moguć pristup lokalnim grobljima. Iza grobova su natkriveni rovovi na osnovi kojih se može steći slika o razini utvrđenosti obrambenih postava. Objekt na slici lijevo je silos, najčvršća otporna točka obrambenog sustava Kupresa, pretvoren u vojarnu. Prema sjećanju Ante Hrnjkaša, pripadnika Kupreške milicije, područjem oko silosa zapovijedao je ustaški časnik Mamić. (Snimio Ivan Softa)*

Gubici posade Kupresa bili su 14 poginulih i 45 ranjenih. Napadač je imao 13 mrtvih, 38 ranjenih i nekoliko zarobljenih partizana. Među poginulima bili su Simela Šolaja i Dušan Metlić, zapovjednici bataljuna u III. krajiškom odredu.[13]

* * *

Kružni napad partizana iznio je na vidjelo svu složenost obrane Kupresa. Za razliku od ostalih mjesta koja su napadana tih dana, Kupres je bio po mnogočemu poseban. Na zapadnoj i istočnoj strani, odmah uz grad, bila su sela naseljena hrvatskim i nešto manje muslimanskim pučanstvom. Sa sjeverne i sjeverozapadne strane su Kupreška vrata, Mali Stožer, Mala Plazenica i Čardačica, prirodne uzvisine pretvorene u jake otporne točke. Pogana je Glavica zatvarala polu-

13 Najveće gubitke imala je II. proleterska i to sedmoricu mrtvih i 25 ranjenih; IV. crnogorska imala je četvoricu mrtvih i šestoricu ranjenih, 2. bataljun III. sandžačke dvojicu ranjenih, III. krajiški odred dvojicu poginulih i petoricu ranjenih. Gubitci X. hercegovačke brigade nisu poznati. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 161. *Leković*, 1965, str. 450.

kružni sigurnosni prsten na smjerovima jugozapad-sjever-jugoistok. Sela i otpornih točki nije bilo na jugu grada, lijevo od prometnice Kupres-Šujica, no taj je duboki brisani prostor predstavljao nepovoljan taktički smjer za napad. Na istočnoj strani grada bio je utvrđeni silos, najtvrđa otporna točka u sustavu obrane. Da bi se uopće došlo do Kupresa, koji je bio neovisno uporište, trebalo je probiti prsten obrane oko grada. Olakotna je okolnost za napadača bila činjenica da sela brani milicija, koja se nije mogla dugo odupirati elitnim proleterskim postrojbama, ali ih je mogla usporiti, oduzimajući im presudni čimbenik napada - vrijeme. Milicioneri i seoske straže po selima primali su na sebe prvi udar, a zatim postupali prema jačini pritiska napadača. Ako je napad bio žešći, povlačili su se prema Kupresu gdje su pojačavali sustav obrane zasnovan na postrojbama Ustaške vojnice. Žilavom obranom bilo je važno izdržati do jutra jer su partizani u načelu izbjegavali dnevne borbe, osim ako nisu imali višestruku brojčanu premoć ili su bili nadomak pobjede. Ujutro se posada Kupresa prestrojavala, a zatim odbacivala i progonila partizane.

Bilo je više razloga neuspjehu partizanskoga napada. Osim II. proleterske brigade, ostale postrojbe nisu pokazale pretjeranu želju da upadnu u grad. U Kupresu se nije ponovio slučaj Konjica, Prozora i Livna, kada je prodor napadača u grad izazvao paniku, koja bi rastočila obranu posade i zatim dovodila do brzog pada. Pretpolja oko grada potpuno su spriječila mogućnost iznenađenja pa je napadač pred gradom imao na borbu spremnog protivnika. Loša priprema napada, zbog koje nisu postignuti istodobnost napada i sužavanje kruga oko grada, bila je posljedica manjkava izviđanja. Veze između postrojba nisu postojale te se nije znalo stanje kod susjeda. I što je najvažnije, nije bilo čvrste osobe koja bi vodila i zapovijedala napadom. Budući da je napad bio ograničen trajanjem noći (od 21 do 5 sati), trebalo je tijekom osam sati mraka sve besprijekorno funkcionirati ako se htio postići uspjeh. Velika greška u planu napada bila je želja da se potpuno uništi posada jer je to predviđalo njezino zbijanje i uništenje u Kupresu. Posljedica je takve taktike, u slučaju neuspjeha, bila koncentracija cijele naoružane momčadi na posljednjoj crti obrane, što je iznimno otežavalo postavljenu zadaću. Do napada na Kupres ta je taktika bila uspješna jer je redovito dovodila do panike među braniteljima i zatim do pada mjesta.

No u Kupresu je odnos snaga bio posve drukčiji. Za razliku od ostalih mjesta koja su branile manje i slabo motivirane domobranske postrojbe i neiskusne ustaške satnije, posada Kupresa bila je brojčano jača i iskusnija. Stožernu snagu obrane činilo je nekoliko elitnih satnija Crne legije koje su u prijašnjim borbama potvrdile visoku borbenu vrijednost. Iluzije o svojoj sudbini, ako bi bili poraženi, nisu imali ni kupreški milicioneri, pokazavši da su dostojni suborci Francetićevih "crnaca". Nazočnost čvrstog i sposobnog zapovjednika kao što je bio pukovnik

Franjo Šimić koji je znao spriječiti paniku, uz borbenu vrijednost crnih ustaša, bile su dovoljne za obranu Kupresa. *Da je taj napad uspješno odbijen ima se zahvaliti dobrome i umjesnom vodjstvu Izvanrednog opunomoćenika poglavnika g. pukovnika Franje Šimića, koji je osobno rukovodio odbranu i bio na svim mjestima izlažeći sebe najvećim opasnostima i bodreći domobrane, ustaše i milicionere da ustraju u borbi protiv neprijatelja, što je urodilo uspjehom*, napisao je zapovjednik 9. pješačke pukovnije u bojnu relaciju pukovnije.[14]

* * *

Poslije neuspjelog napada, delegati Vrhovnog stožera, a bilo ih je nekoliko s postrojbama koje su napadale, počinju tražiti krivca. Nijedan od njih nije ga tražio u gradu, odnosno u činjenici da je posada Kupresa podcijenjena. Uvjereni da je posada manja nego što je stvarno bila i ohrabreni "uspjehom" u borbama s bojnom Crne legije oko prometnice Tomislavgrad-Šujica-Borova Glava, oni nisu mogli realno raščlaniti neuspjeh, jer su uzimali u obzir samo svoju stranu. To je shvatio Pavle Ilić koji je istog dana o svojim zapažanjima izvijestio Tita:

Da vam kažem nekoliko reči o neprijatelju i karakteru njegove odbrane, jer sam celu noć posmatrao tok borbe i na osnovu toga stekao sam izvesno uverenje u kome ima dosta istine. Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno. Kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad, koji pretstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu s Čardačicom (1300). Ovde se bore očajnički - bore se i boriće se do poslednjeg, na šta su ih naterale ove dugotrajne borbe oko Kupresa. Oni su, verovatno zbog paljenja njihovih sela, stekli uverenje da će biti uništeni, a pored toga znaju da su ogrezli u pljački, krvi i razbojništvima i da su mnogo toga dužni. Moje mišljenje je da ćemo ih teško savladati ovim sredstvima i s izmorenom II brigadom. Izgleda da bi trebalo preduzeti temeljitije pripreme i koncentrisati svu artiljeriju koju imamo, ako može nešto više bilo bi bolje, kao i bacače. Snažnim naletom s bombama i kamama posle koncentrične vatre više bacača i topova zauzećemo Kupres, inače bez toga i I brigade nisam siguran. Možda nisam u pravu, ali to su moji utisci posle ove noći. Bataljoni IV brigade borili su se herojski, ali bez dovoljno bombi i još nenaviknuti na bezobzirno prodiranje u grad. Izgleda da neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi - sve goli ustaša i gori od njih jer nas više mrze, a borbeniji su od ustaša i iskusniji od njih. Vatra je bila jaka - velike snage skoncentrisane na malom prostoru u rukama starešina. To je otežalo prodor.[15]

14 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

15 Nekritičkim piscima partizanske povijesti to je izvješće bilo povod da se borbena vrijednost Crne legije pripiše kupreškoj miliciji i opravdaju kasniji zločini nad kupreškim stanovništvom. Izvješće Pavla Ilića od 12.VIII.1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 96. Usp. *Zbornik*, II/5, dok.br. 76.

Samo je Ilić pokušao pravilno raščlaniti uzroke neuspjeha. Pomoćnik načelnika VS nije znao da je posada grada pojačana s trima satnijama Crne legije, a jačina braniteljeve paljbe navodila je na prosudbu da se u gradu bori mnogo više ljudi nego što su govorili podaci. Zato je mogao zaključiti samo to da milicije ima puno više nego što se mislilo i da joj je borbena vrijednost izvanredno visoka.

S II. proleterskom brigadom bio je Sreten Žujović-Crni, na najvišem položaju po partijskoj hijerarhiji. Budući da je u napadu ta postrojba postigla najviše uspjeha prodrijevši dijelom snaga u grad, osjetio se pozvanim da skrene pozornost ostalim sudionicima napada kako je II. proleterska *u sva tri napada bila na visini zadataka* i ***da je sinoćni napad bio dobro koordiniran i izvršen kao što su ga izvršili borci II Brigade*** *(koji su bili ušli do samog trga u gradu)* ***Kupres bi bio naš*** (istaknuo D.M). Oštro je upozorio ostale da je cilj napada *ulazak u sam grad a ne dolazak pred sam grad ili samo vatreno dejstvo na neprijatelja te o tome treba voditi računa.*[16] Slično je razmišljao i stožer II. proleterske brigade. Ocijenio je djelovanje X. hercegovačke sporim i preopreznim, a IV. crnogorskoj brigadi zamjereno je što njezini dijelovi *također nisu upadali u sam grad.*[17]

Delegat Vrhovnog stožera Savo Orović, koji je bio s X. hercegovačkom brigadom, imao je o borbi II. proleterske brigade posve oprečno mišljenje, a osobito o njezinu povlačenju s visova iznad prometnice na Kupreškim vratima, pa je zapovijedio stožeru II. brigade da ostane *na sadašnjim svojim položajima, odakle bi se preduzeo ponovni napad uz pomoć Krajiške brigade koja dolazi jer za odstupanje nije bilo niti ima uzroka.*[18]

Pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić-Veljko, koji je bio sa stožerom IV. crnogorske brigade, izvijestio je vrhovnog zapovjednika o tvrdnji nekih bataljuna te postrojbe da se *II proleterska brigada počela naglo da povlači jer je navodno bila ugrožena s leđa svežim nepr. snagama. I da je to povuklo i bataljone* IV. crnogorske brigade.[19] Stožer IV. crnogorske naveo je da su uzroci neuspjehu:

16 Premda na dokumentu nije navedeno, pouzdano se može tvrditi da je upućen X. hercegovačkoj brigadi i 2. bataljunu III. sandžačke jer je IV. crnogorskoj poslano znatno oštrije pismo. Upozorenje Sretena Žujovića od 12.VIII.1942., *Zbornik*, II/5, dok. br. 94.

17 *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79.

18 Zapovijed Save Orovića od 12.VIII.1942. stožeru II. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 95. Orovićevo je pismo B. Janković pripisao Titu i "uputio" ga stožeru 4. crnogorske brigade i zapovjedništvima ostalih postrojba koje su sudjelovale u napadu. *Janković*, 1975, str. 107 i napomena br. 45 na istoj stranici.

19 *Zbornik*, II/5, dok.br. 96.
Isti razlog naveo je i stožer IV. crnogorske u izvješću VS od 18.VIII.1942. pravdajući se da je desno krilo brigade bilo izloženo jakoj bočnoj paljbi s područja oko Velikih Vrata. Iz toga je slijedio zaključak da II. proleterska brigada nije ispunila svoju zadaću, što je prekinulo napad. Upadljivo je da stožer brigade tu tvrdnju nije naveo VS u svom izvješću od 12.VIII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 108. *Zbornik*, IV/35, dok.br. 76.

.. dug put do cilja koji je savladivan pod borbom, to je jako izmorilo trupe psihički i fizički i umjesto da pred ciljem imamo razigrane trupe, pune elana, one su bile umorne i apatične; napad je izvođen bez vatrene pripreme težih oruđa, koja je u ovom slučaju bila neophodna i, najzad, napadali smo nepovezano sa sujedima, te se dešavalo da su jedne trupe suviše rano dolazile do cilja, dok su druge zaostajale, što je omogućavalo neprijatelju da ih počesno odbija protivnapadima. A kod trupa koje su bile suviše isturene, izazivalo je to strah od usamljenosti.[20]

Upadljivo je da članovi VS nisu imali primjedbi na djelovanje postrojbe s kojom su bili i da su krivca tražili isključivo u drugim postrojbama. Isto je bilo stajalište stožera postrojba. Žujović je, osobito kritičan prema IV. crnogorskoj, poslao toj brigadi pismo puno oštrih zamjerki.[21] Zatim je stožer IV. brigade 12. kolovoza u 23 sata napisao izvješće Vrhovnom stožeru o razlozima neuspjeha napada i predložio novi napad. *Mi uviđamo važnost Kupresa i želimo da njegovo oslobođenje što prije ostvarimo*, pisao je stožer brigade, uz ogradu da zauzimanje *gradova snagama koje polaze u napad s dalekih polaznih postava, savlađujući usput istaknute osnovne tačke*[22] *nije lako, naročito u noćnim borbama. To je u suštini nepoznavanje moći svoje trupe. Tu vrijede samo temeljno izvedene pripreme s ciljem da se trupe dovedu odmorne do objekta za napad.* Stožer brigade priznao je da njegovi bataljuni, dobri u borbama na otvorenom prostoru, *nemaju smjelosti da samostalno nadiru u grad i dezorganiziraju neprijateljsku odbranu po djelovima, ne obazirući se na rad susjeda. U trenutcima kad naiđu na jake oslonce neprijateljske odbrane, koje trebaju smjelim obilascima pojedinaca ili manjih grupica obići i likvidirati ih udarom s bokova ili leđa, oni tu staju, zbijaju se u gomile i nastaje ustezanje, što omogućava pribiranje neprijateljskih snaga, organizaciju protivnapada, a kod naših jedinica vrlo često ima za posljedicu otstupanje, te su i otuda skoro uvijek svi naši gubici.* Stožer brigade predložio je da u novom napadu postrojba

Peko Dapčević. *Dva je puta neuspješno sudjelovao u napadima na Kupres, u kolovozu 1942., kao zapovjednik IV. crnogorske brigade i u prosincu iste godine kao zapovjednik II. proleterske divizije.*

20 *Zbornik*, IV/35, dok.br. 76.

21 To pismo navodno nije sačuvano. Iz obavijesti pomoćnika načelnika VS od 13. VIII. 1942. poslane Sretenu Žujoviću može se zaključiti da se najviše predbacivalo stožerima bataljuna zbog straha pri napadu na utvrđena mjesta. *Zbornik*, II/5, dok.br. 102.

22 Misli se na otporne točke.

napada na istom smjeru, s glavnom zadaćom na desnom krilu. Dobro razumijevajući važnost vremena u napadu, predložili su način kojim bi ga dobili. To je značilo napasti još za dana i ovladati crtom Alajbegov Odžak-Begovo Selo-Goravci-Bašića Brdo-Pogana Glavica do 18 sati istog dana, a u noćni napad krenuti u 21 sat. Vrijeme do tada postrojbe bi iskoristile za odmor, postavljanje teškog naoružanja i određivanje elemenata paljbe. Topnička bi priprema počela oko 19 sati i bila bi u prvome redu usmjerena prema silosu. Nakon toga 1. i 4. bataljun brigade napali bi smjerom Alajbegov Odžak-Kupres, 2. bataljun Goravci-Kupres, i 3. bataljun smjerom Pogana Glavica-Kupres, s tim da bi dijelom snaga osiguravala topništvo i teške strojnice. Peti bataljun ostao bi kao pričuva na Velikom Stožeru sa stožerom brigade. Predloženo je također da *izmorena i oslabljena* II. proleterska brigada zauzme Mali Stožer i vrhove Kupreških vrata, a zatim da s Male Plazenice minobacačima tuče Čardačicu kako bi olakšala zauzimanje I. krajiškoj brigadi, i nakon toga da paljbu usmjeri na Kupres. Prema tom prijedlogu, Čardačicu bi napadala dva bataljuna I. krajiške brigade kojima bi se pridružio i 2. bataljun III. sandžačke brigade. Na Čardačici bi zatim ostao jedan bataljun Krajiške brigade kao pričuva i davao bi paljbenu potporu snagama u napadu na grad. Također, suzbio bi eventualni protunapad iz Kupresa. Grad bi napala ostala dva bataljuna. Predloženo je da te snage ranije po danu ovladaju Zloselima i da polazni smjer bude kota 1243-Čardačica. Stožer je brigade, precjenjujući važnost Čardačice, istaknuo *da se Kupres ne može zauzeti što se neće ovladati i Črdačicom.*

Kolona I. krajiške udarne brigade na hodnji prema Kupresu. *Krenula je 5. kolovoza iz doline Sanice, preko Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamoča do Blagaja na Kupreškom polju kamo je stigla 12. kolovoza 1942. Bila je to tada najbolje naoružana partizanska postrojba, brojna i s iskusnim vojnicima. "Među proleterima se 12. i 13. avgusta uveliko govorilo o dolasku Prve krajiške brigade", napisao je Lj. Anđelić. "Broj njenih boraca, njena snaga i njeno naoružanje desetostruko su uveličani. Govorilo se o silnoj vojsci koja uzima gradove kao od šale." (Anđelić, 1963., str. 55.)*

Onaj ko ima Črdačicu imaće i Kupres. Deseta hercegovačka brigada napadala bi na Kupres smjerom Zlosela-Čevići-Olovo-Mrtvica.[23]

Dok su se delegati VS i zapovjedništva partizanskih brigada međusobno optuživali za neuspjeh i predlagali planove za novi pokušaj, na područje Blagaja stigla je I. krajiška udarna brigada.[24]

23 *Zbornik*, IV/35, dok.br. 76.

24 *Milorad Gončin-Stevo Raus*, Prva krajiška proleterska udarna brigada, Beograd 1981, str. 40-41. *Kosta Zrilić*, Krajišnici pred bunkerima - 1. krajiška udarna brigada, Beograd 1969, str. 41-42.

Poglavlje VIII.

Pripreme i napad na Kupres 13. i 14. kolovoza 1942.

Oslobođena iluzija kako će partizani nakon poraza odustati, posada je Kupresa očekivala novi napad. Potvrda je bio dolazak nove jače partizanske skupine s istoka. Osim toga, stalno partizansko djelovanje na području I. operativne zone nije dopuštalo pukovniku Šimiću da pojača kuprešku posadu na račun sigurnosti okolnih mjesta, u prvome redu Bugojna i Donjeg Vakufa. Jedino pojačanje koje je tih dana stiglo u Bugojno bila je 5. satnija 14. pješačke pukovnije.[1] Satnija je bila u sastavu snaga koje su 12. kolovoza očistile cestu Bugojno-Kupres. Domobransku satniju i nekoliko ustaša na motorkotačima pukovnik Šimić je zadržao u Kupresu, a ostale je snage vratio u Bugojno zbog bojazni za sigurnost tog mjesta.[2] S novim pojačanjima posada je Kupresa narasla na oko 1500 ljudi.[3]

1 Partizanska povijest pripisuje tu satniju 15. pješačkoj pukovniji iako je stožer II. proleterske brigade naveo njezin točan broj. Kako je u Bugojnu bila polubojna 1. bojne 15. pješačke pukovnije, moguće je da je brzopleto zaključeno kako je ta satnija prešla s dijelovima Crne legije iz Bugojna u Kupres. No, brojka govori da je riječ o satniji koja ustrojbeno pripada 2. bojni pješačkih pukovnija. Sudjelovanje satnije u borbama za Kupres potvrđuje Izvješće stožera 14. pješačke pukovnije od 26.VIII.1942. (poslano zapovjedništvu 6. pješačke divizije) o izgubljenoj opremi i oružju II. bojne u Livnu, u borbama 4. i 5. kolovoza i 5. satnije te bojne u borbama u Kupresu 13. i 14. VIII.1942., Zapovjedništvo 6. pješačke divizije, Op. broj 2409/taj. od 30.VIII.1942. *HDA. Zbornik*, IV/35, dok.br. 79. *Leković*, 1965, str. 438. *Vjestnik Ministarstva hrvatskog domobranstva*, osobni 1943/2. str. 42.

2 Domobranska satnija imala je 10. lipnja 1942. u svojem sastavu 96 domobrana i četiri časnika. Zapovjednik satnije bio je natporučnik Slavko Smolčić. S obzirom na stalni angažman i probleme s momčadi, u kolovozu iste godine satnija je mogla imati samo manje ljudi, a nikako više. Bojna relacija 2. bojne 14. pješačke pukovnije za mjesece lipanj-srpanj 1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2044/taj. od 8.VIII.1942. *HDA*.

3 Mjesečno izvješće Velike župe Pliva i Rama za srpanj i kolovoz 1942., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178.

Zarobljeni partizani dali su pukovniku Šimiću približne podatke o broju partizanskih snaga oko Kupresa. Potvrdili su spremnost napadača da po svaku cijenu zauzme Kupres.[4] Seoske straže i milicija koje su držale postave u selima oko grada pokazujući veliku žilavost u obrani, nisu izdržale prvi kružni napad. Pod jakim pritiskom povukle su se u grad, iako su kod Alajbegova Odžaka i Begova Sela uspjele usporiti napad, a u crkvi na Suhom Polju su se čak i održale odakle su vatrom u leđa X. hercegovačkoj i bataljunu III. sandžačke brigade onemogućili da sudjeluju u borbama za grad. Prodor dijela napadača u grad prijetio je odsjecanjem dijelova milicije što je omogućavalo da se oni okruže i dio po dio uništavaju.

Razmotrivši posljedice napada, pukovnik je Šimić odlučio da sve branitelje povuče u grad, uključujući i posadu crkve na Suhom Polju, te da obranu organizira izravno na rubnim gradskim kućama i dominantnim visovima na sjevernoj i zapadnoj strani Kupresa. Nije imalo smisla braniti sela jer se pokazalo da brojno stanje posade ne jamči uspješnu obranu, a napadaču je stiglo veliko pojačanje. Budući da je u gradu bilo dosta tvrdo zidanih objekata i nalazio se na prometnici prema Bugojnu kojom je mogla doći pomoć, logično je bilo da se obrana organizira u samom Kupresu. Tijekom dana milicija je ipak boravila u selima zbog zaštite imovine koju je dijelom prebacivala u grad i zbog onemogućavanja prilaza partizanima koji tako nisu mogli zauzeti bolje postave za početak napada. Partizani nisu zamijetili da se milicija navečer povlači u grad.

Pristigli domobrani iz 14. pukovnije razmješteni su na Malom Stožeru. Lijevo od njih postave je držala satnija Crne legije. Obje su satnije bile zaštitnica prometnice prema Bugojnu. Osim njih, stalni postavi oko grada bili su na Maloj Plazenici i Čardačici, a Pogana se Glavica držala samo tijekom dana.[5]

Posada se u gradu razmjestila po rubnim kućama stvarajući kružnu obranu, a zidani su objekti pretvoreni u otporne točke. Pričuva je bila razmještena u sjevernom dijelu grada. Jedino oklopno vozilo držano je u pričuvi kako bi interveniralo na ugroženim smjerovima. Na muslimanskom groblju na južnom dijelu grada, uz prometnicu prema Livnu, bio je vod gorskih topova 75 mm IX. topničkoga di-

---

Leković je, pozivajući se na taj dokument poslan Općem vojničkom povjereniku NDH kod "Supersloda", povećao posadu na 1800 ljudi, što su poslije preuzimali "objektivniji" partizanski povjesničari. Objavljeni prijepis ima i naznaku kome je sve dostavljen dokument, i tu nije naveden hrvatski povjerenik kod Talijana. Štoviše, Leković je sam, doduše netočno, ustvrdio da posada nije pojačana ali nije obrazložio "višak" od 300 ljudi. *Leković*, 1965, str. 463.

4 Vjerojatna je pretpostavka da je pukovnik Šimić doznao za dolazak I. krajiške brigade od zarobljenika i doušnika iz Donjeg Malovana (četnika), *Zbornik*, IV/6, dok.br. 161. *Dedijer*, I, 1945., str. 237.

5 *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 2409/Taj. od 30.VIII.1942. *HDA*. Stožer II. proleterske brigade u izvješću od 17.VIII.1942. ustašku satniju naziva omladinskom (novačkom), *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79.

viziona. Minobacači (2-3) su postavljeni iza zgrade silosa, a najmanje jedan bio je na Velikim Vratima.[6] Okupljanje partizana za napad pokušalo se usporiti djelovanjem zrakoplova 2. zrakoplovne luke Rajlovac.[7]

Brojno hrvatsko i muslimansko pučanstvo koje je pred partizanima izbjeglo u grad noseći sa sobom svu imovinu i vodeći stoku, zakrčilo je gradić od oko 160 kuća. Uz mještane Kupresa i posadu, gradić se povećao na oko 11 tisuća ljudi. Osim što je otežavala obranu grada, velika koncentracija pučanstva pogoršavala je higijenske i zdravstvene prilike jer je, u slučaju duže opsade grada, postojala opasnost od pojave zaraznih bolesti i epidemija. Napokon, toliko je mnoštvo ljudi bilo pogodno za širenje panike, što je moglo biti pogubno za obranu grada. Ipak, pučanstvo je u gradu svojom nazočnošću upozoravalo posadu Kupresa da si ne može dopustiti neuspjeh u obrani, a to je osobito motiviralo pripadnike milicijske skupine i naoružane mještane.

Zrakoplov Potez 25 na improviziranom aerodromu kraj Kupresa. *Bio je to jedan od zrakoplova što ih je general Lukić potkraj srpnja odredio za potporu postrojbama pukovnika Šimića. U pozadini, desno od zrakoplova, je silos. (Snimio Ivan Softa)*

6 Broj teškog naoružanja (topništvo i oklopništvo) posade Kupresa partizanski povjesničari različito tretiraju. Prema Hotićevu mišljenju, u gradu su bili bitnica (4 topa) gorskih topova 75 mm i oklopno vozilo. Isto je ponovio u drugom izdanju Vojne enciklopedije. Morača je držao da je u gradu veća količina topništva i oklopništva od broja navedenog u zapovijedi za napad Operativnog stožera kupreških snaga. Leković spominje topnički vod i minobacače (bez broja) *iza kamenih temelja crkve u izgradnji*. Pajević uzima kao istinit podatak iz zapovijedi za napad, 2 topa, 2 minobacača i 1 oklopno vozilo. Janković citira Lekovića, a Urošević piše o topničkoj bitnici i oklopnom vozilu. *Hotić*, 1953, str. 72. *Morača*, 1957, str. 222. *Leković*, 1965, str. 438, 468. *Miloš Pajević*, Artiljerija u NOR, Beograd, 1970. str. 36. *Janković*, 1975, str. 104. *Urošević*, 1979, str. 102. *Zbornik*, II/5, dok.br. 101. i IV/35, dok.br. 79.

7 *Leković*, 1965, str. 463.

* * *

Dobivši obavijesti o neuspjelu napadu na Kupres, Tito je odlučio da se, uz sudjelovanje I. krajiške brigade, sutradan navečer opet napadne. Iz izvješća je mogao zaključiti da je za neuspjeh najviše kriva loša suradnja među postrojbama i da se boljom organizacijom može postići uspjeh. Imenovao je člana Vrhovnog stožera, Savu Orovića, bivšeg pješačkog pukovnika jugoslavenske vojske, zapovjednikom Operativnog stožera kupreških snaga. Njegove su zadaće bile upravljati napadom i koordinirati među brigadama.[8] Načelnik Vrhovnog stožera upućen je u Blagaj, zapadnoj skupini. Prepustivši Operativnom stožeru detaljnu razradu plana napada, Tito je ukratko odredio da se prema Bugojnu postavi osiguranje jačine dva bataljuna, da tri bataljuna II. proleterske napadnu iz smjera Velikih i Malih Vrata, a da I. krajiška i X. hercegovačka napadnu Kupres sa zapadne i jugozapadne strane. Četvrta crnogorska morala je napasti istim smjerom kao 11. kolovoza. Htijući izbjeći nova neugodna iznenađenja, Tito je zapovijedio da se 13. kolovoza razvije jaka izvidnička služba i da se sve postrojbe približe gradu što je više moguće. U slučaju da se zadaća ne obavi tijekom noći, napad se morao produžiti i tijekom dana, držanjem dominantnih točaka i blokadom grada. Budući da je IV. crnogorska brigada optužena za neuspjeh napada, Tito je držao da nju posebno mora potaknuti *jer moramo uništiti ovo ustaško gnezdo. Zato se ponovni* ***otsudni*** *napad mora pravilno postaviti pred borce i pred starešine.* Brigadi je poslano pojačanje od jedne desetine s teškim minobacačem iz sastava I. proleterske brigade. Radi vezivanja hrvatskih snaga u Bugojnu i odvraćanja pozornosti od Kupresa u skorom napadu, pomoćnik načelnika VS zapovijedio je stožeru V. crnogorske brigade da 13. kolovoza snažno demonstrativno napadne Gornji Vakuf.[9]

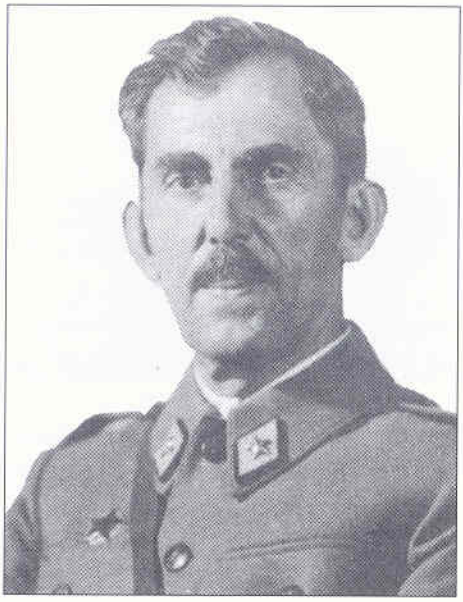

Savo Orović. *Ostat će, prvenstveno, upamćen kao autor velike zbirke ratnih fotografija, od kojih neke imaju antologijsku vrijednost.*

8 Tako se dogodilo da su zapovjednici obiju strana, hrvatskih u Kupresu i partizanskih oko Kupresa, bili časnici bivše Kraljevske jugoslavenske vojske koji su istodobno promaknuti u čin pukovnika. *Službeni vojni list*, 1940, 49, str. 1666.

Na osnovi zapažanja o razmještaju dijelova obrane Kupresa tijekom prijašnjeg napada i Titove zapovijedi, Operativni je stožer izradio zapovijed za ponovni napad. Pretpostavljena jačina posade Kupresa bile su tri satnije ustaša i oko 200 milicionera. Tim je snagama dodana 5. satnija 14. pješačke pukovnije čiji je dolazak primijećen 12. kolovoza.[10]

Prosudba jačine hrvatskih snaga u Kupresu nije bila točna. Zasnivala se na stanju nakon povlačenja bojne Crne legije iz Šujice 1./2. kolovoza, i sastavu posade mjesta. Mišljenje pomoćnika načelnika VS Pavla Ilića, prema kojem posada Kupresa ima oko 1200 ljudi, nije uzeto u obzir. Na isti je način tretirano pretjerano izvješće Sretena Žujovića, koji je ocijenio da su hrvatske snage angažirane u pothvatu prema Blagaju 5. kolovoza imale oko tisuću ljudi. Tri satnije Crne legije koje su pristigle u Kupres u razdoblju od 5. do 7. kolovoza nisu primijećene, jer su nakon borbi za Blagaj II. proleterska brigada i dijelovi III. krajiškog odreda odbačeni iz bliže okolice grada, te više nisu mogli motriti prometnicu Bugojno-Kupres.

Za napad su odredene sve postrojbe koje su sudjelovale u prijašnjem napadu, pojačane I. krajiškom brigadom. Zadaće su im bile:

- Tri bataljuna II. proleterske brigade napadaju Mala i Velika Vrata smjerom Maglaj-Demirovac, a zatim kreću u napad na Kupres spuštajući se uz cestu prema gradu. Jedan bataljun u visini Koprivnice postavlja osiguranje prema Bugojnu.
- Prva krajiška brigada, jačine tri bataljuna i s pratećom četom (jedan protutenkovski top, četiri teška minobacača i šest teških strojnica), s polaznog postava u Rastičevu napada Malu Plazenicu i preko nje sjeverni dio Kupresa. S težištem na južnom krilu, preko Čardačice, napada južni dio Kupresa. Prateća četa granatira Kupres, Čardačicu i postave domobranskog topništva u gradu te daje potporu II. proleterskoj brigadi na Velikim Vratima.
- Četvrta crnogorska brigada, ojačana 2. četom bataljuna "Vojin Zirojević" i jednim protuoklopnim topom, zauzima Mali Stožer i osigurava ga iz smjera Koprivnice. Težište napada (sudjeluju tri bataljuna) je smjer preko sela podno Velikog Stožera na južni i istočni dio Kupresa.
- Deseta hercegovačka brigada, ojačana 2. bataljunom III. sandžačke brigade i jednim protuoklopnim topom, napada jednim bataljunom Zlosela i Olovo i pomaže I. krajiškoj brigadi na Čardačici. Ostala dva bataljuna preko Pogane Glavice uz cestu Šujica-Kupres napadaju južni dio Kupresa.

9 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 12.VIII.1942. stožeru IV. crnogorske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 98. i II/5, dok. br. 100.

10 *Zbornik*, II/5, dok.br. 102.

- Treći krajiški odred (Kupreška četa, četa bataljuna "Pelagić" i Strojički vod) daje vodiče brigadama koje napadaju sa zapadne strane Kupresa, i dvjema četama sudjeluju u napadu bataljuna X. hercegovačke brigade na Zlosela.[11]

Taj je plan napada imao istu osnovnu zamisao kao i prijašnji. Opet je bila riječ o kružnom napadu streljačkim strojem i o potiskivanju neprijatelja prema gradu gdje je trebao biti uništen. Promijenjena je samo podjela uloga, jer je dio zadaće II. proleterske brigade preuzela I. krajiška brigada. Kako se mislilo da je Čardačica ključ obrane Kupresa, tako je Krajiška brigada morala obaviti težišni dio zadaće.

No, tijekom dana su stožer IV. crnogorske brigade i delegat Vrhovnog stožera Ilić uspjeli "uvjeriti" Žujovića da se prihvati njihov prijedlog plana, prema kojem je II. proleterska brigada trebala zauzeti Kupreška vrata i *da obezbijedi pravac prema Bugojnu*. Druga je proleterska prema novom planu morala obaviti samo prvi dio zadaće, bez izravnog napada na grad. Drugi je dio zadaće, napad na grad na njezinu smjeru, preuzela IV. crnogorska brigada.[12]

Zadaća II. proleterske brigade bila je da 1. bataljunom ovlada Malim i Velikim Vratima i poveže se s I. krajiškom brigadom. Treći je bataljun imao zauzeti Mali Stožer i povezati se s IV. crnogorskom brigadom, 2. bataljun trebao je postaviti osiguranje prema Bugojnu u području planine Koprivnice, a 4. bataljun, uz pomoć mještana, zarušiti put na potezu od Velikih Vrata do Koprivnice.[13]

Stožer IV. crnogorske brigade je u zapovijedi za napad svojim bataljunima odredio da 1., 2. i 4. bataljun nakon zauzimanja postava na M. Stožeru krenu *u napad na grad opštim pravcem: M(ali). stožer-džamija u Kupresu, držeći se potoka Mrtvice i čisteći teren na kome se nalaze vodenice*. Napad je trebao početi u 22 sata. Do tada su bataljuni morali ovladati selima u zahvatu brigade i izbiti na crtu serpentina ispod Malog Stožera-područje ispod Velikih Vrata-Alajbegov Odžak. Na

11 *Zbornik*, II/5, dok.br. 101.

12 Partizanska je povijest uglavnom zastupala mišljenje da je zadaća II. proleterskoj brigadi promijenjena zbog prijedloga pomoćnika načelnika VS i stožera IV. crnogorske brigade. Protiv tog zaključka govori obavijest Pavla Ilića od 13. kolovoza upućena Sretenu Žujoviću iz koje se vidi da je stožer IV. crnogorske brigade 12. kolovoza primio pismo od stožera II. proleterske brigade s prijedlogom novog napada. Istodobno je stožer IV. crnogorske brigade napisao izvješće Titu s prijedlogom za novi napad čiji je plan isti (potvrda Pavla Ilića) kao i prijedlog II. proleterske brigade. To može značiti samo to da je stožer II. proleterske brigade iznudio "poštedu" od stožera IV. crnogorske brigade, čemu je pripomogao i Žujović prigovarajući za neuspješan napad 11./12. kolovoza. U povjesnici IV. crnogorske Janković daje naznake da je prigovor Žujovića promijenio plan napada. Obavijest Pavla Ilića-Veljka od 13.VIII.1942. Sretenu Žujoviću-Crnom, *Zbornik*, II/5, dok.br. 102., *Zbornik*, II/5, dok.br. 94. i IV/35, dok.br. 76. *Leković*, 1965, str. 454, 459, 462. *Janković*, 1975, str. 109.

13 *Urošević*, 1979, str. 110.

crti napada *ostavit će sva teška oruđa, kao i bacače, koji će na tom postavu ostati u zasjedi kao uža blokada, sve dok ne dobiju naređenje za njihovo povlačenje od štaba brigade.*

Treći je bataljun imao zadaću da zauzme i blokira sela, a zatim se morao prikupiti (najkasnije do 21 sat) ispred sela Goravaca. S tog je mjesta morao oko 23 sata *jednim snažnim naletom likvidirati silos.* Za tu vrlo tešku zadaću bataljun je imao na raspolaganju top i minobacač. Poslije zauzeća silosa, morao je *ostati u njemu i organizovati njegovu odbranu*, s tim da istodobno *vrši blokadu od druma Kupres-Pogana Glavica i Kupres-Goravci* i odbaci mogući pokušaj proboja opsjednutih snaga iz Kupresa.

Peti je bataljun s 2. četom bataljuna "Vojin Zirojević" trebao ostati kao pričuva na Velikom Stožeru nakon zauzeća Malog Stožera i *jednom četom sa jednim teškim mitraljezom zatvarati pravac Bugojno-V(eliki) Stožer, a patrolama prema Goravcima i Otinovcima likvidirati manje neprijateljske dijelove, koji bi uspjeli pobjeći iz Kupresa u pravcu Stožera.*

Stožer brigade je prihvatio prigovore delegata VS Žujovića, i priznao da postrojba u prijašnjem napadu nije pokazala dostatno inicijative ni obavila zadaću:

U prvom napadu na Kupres II Brigada izvršila je svoj zadatak, uzela Crdačicu, ključ Kupresa, M(ala). i V(elika). Vrata i bila upala u sam Kupres, i samo zahvaljujući kolebljivosti u prvom redu štabova naših bataljona, koji su zaustavili trupu pred gradom, umjesto da je ponesu u grad, naša Brigada nije izvršila svoj zadatak. Zato **naredujemo** *da u ponovnom napadu naše jedinice moraju biti vođene tako da prilikom upada u grad bez zastajkivanja i velikog premišljanja moraju biti energično povedene, ne obzirući se na manje neprijateljske otpore u selima itd., za čiju likvidaciju ostaviti manje djelove, a sa glavninom bataljona ići u grad. Štabovi bataljona moraju imati više inicijative i smelosti u prodorima, ne čekajući na veze lijevo i desno, jer od naše Brigade zavisi, kao što je zavisilo i u prvom napadu, da li će grad jednim brzim naletom biti brzo likvidiran. Mi zadatak možemo i moramo izvršiti, a za ne izvršenje mogu biti odgovorni samo štabovi bataljona... direktan napad na Kupres sa svom silinom mora otpočeti tačno u 23 časa 13. o. m., a to znači - jedinice naše Brigade moraju u 23 časa napasti prve gradske kuće i silos.*[14]

Stožer brigade je, kako bi bio siguran u rad zapovjednika bataljuna, odredio da dozapovjednik brigade Špiro Mugoša osobno zapovijeda borbenom skupinom koja je morala upasti u grad iz smjera Kupreških vrata i Stožera.[15]

14 Zapovijed stožera IV. proleterske brigade od 13.VIII.1942. stožerima bataljuna za napad na Kupres, *Zbornik*, IV/35, dok. br. 77.

15 *Isto.*

U I. krajišku brigadu bile su uprte oči svih ostalih postrojba. Očekivalo se da će upravo ona biti presudna za uspjeh predstojeće borbe.[16] Odjek tih očekivanja vidljiv je u zapovijedi za napad stožera brigade:

Naša I. Krajiška Udarna Brigada koja večeras prvi puta sudjeluje pod komandom člana Vrhovnog Štaba u zajednici sa drugovima Srbijancima, Crnogorcima i Hercegovcima ima pokazati svu svoju hrabrost i sposobnost naglog likvidiranja neprijatelja a svi drugovi partizani moraju biti svijesni da smo mi večeras predstavnici Bos. Krajine i da će se po našem izvršenju zadatka ista cijeniti i da ne smijemo osramotiti sve naše poginule heroje i herojsku borbu Bos. Krajine.[17]

- Prvi je bataljun imao zadaću dvjema četama likvidirati Čardačicu, a jedna je četa trebala neprimjetno ući u grad, zauzeti prve zidane zgrade i dalje prodrijeti u grad s 2. bataljunom. Po zauzimanju Čardačice u grad je trebao upasti i ostatak 1. bataljuna.
- Jedna četa 2. bataljuna morala je očistiti Olovo, a ostale su dvije trebale tiho ući u grad, povezati se s 1. bataljunom i napasti topničke postave.
- Zadaća 3. bataljuna bila je zauzeti Malu Plazenicu i pomoći II. proleterskoj brigadi u napadu na Velika i Mala Vrata. Nakon očekivanog zauzeća Kupresa određen je da zaposjedne Šuljagu i, ojačan protuoklopnim topom, brani prilaz Kupresu.
- Prateća četa morala je davati potporu svojoj i X. hercegovačkoj brigadi u napadu na Čardačicu, Kupres, Malu Plazenicu i crkvu na Suhom polju. Po jednu strojničku desetinu pridodala je 1. i 3. bataljunu.

---

16 Za tu postrojbu Orović će zapisati kako joj *nije bila potrebna nikakva moralna predika, jer to bejaše tako borbena jedinica koja je jedva čekala da nasrne na neprijatelja. Činilo se da ona sama može zauzeti Kupres.* Savo Orović, Ratni dnevnik 1941-1945., Beograd 1972, str. 267.
Slično je mislio i Pavle Ilić koji je u obavijesti Žujoviću o pripremama IV. crnogorske brigade za novi napad izrazio uvjerenje *da ćemo u noćašnjem napadu uspjeti da razbijemo bojazan od bezobzirnog prodiranja u napadu na gradove. U tome će nam pripomoći i silina dejstva I Krajiške, za koju vjerujemo da će ponijeti elan i naših trupa.* Obavijest Pavla Ilića od 13.VIII.1942. S.Žujoviću-Crnom, *Zbornik*, II/5, dok.br. 102.

17 Stožer brigade, u zapovijedi za napad od 13.VIII.1942., piše o važnosti Kupresa: *Kupres je poznat kao ustaško mjesto, opkoljen sa hrvatskim selima iz kojih je regrutovano mnogo ustaških krvoloka koji su poklali mnogo našeg stanovništva i popalili mnoga naša sela. Sam Kupres i poznata Kupreška vrata važna su strategijska tačka za ulaz u Bos. Krajinu, jer tada neprijatelj može vršiti ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju [Glamoč, Livno i t.d.]. Zauzimanjem Kupresa suzbijamo eventualno prodiranje i otvaramo put prema našim snagama prema Bugojnu i preko Srednje Bosne naše povezivanje sa našim snagama u Istočnoj Bosni čime ujedno učvršćujemo našu teritoriju i naše dosadanje uspjehe i proširujemo basu ustanka na veću teritoriju a prisiljavamo neprijatelja na rasturanje njegovih snaga što nama omogućava da oslobadamo naše snage za oslobođenje naših još neoslobođenih djelova naše zemlje.* Faksimil zapovijedi objavljen u *Slobodan Špegar-Špego*, Ilustrovana monografija Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade, Beograd 1986, str. 44.

Brigadi je dopušteno da paljenjem manjih objekata (kokošinjaca, svinjaca i plastova sijena) obilježi smjer prodora, ali je *svako svojevoljno paljenje zgrada osim onih iz kojih se daje otpor i ne mogu se drugčije zauzeti* bilo zabranjeno. Prije samog napada zapovjednik je Operativnog stožera kupreških snaga održao govor postrojenoj brigadi.[18]

Zadaća X. hercegovačke brigade i 2. bataljuna III. sandžačke brigade ostala je ista.

Nije prihvaćen prijedlog stožera IV. crnogorske brigade da napad počne u 18 sati, premda je taj dio njegova plana zavrijedio najviše pozornosti. Pripreme za napad pratilo je užurbano vojno i političko djelovanje. Stožeri II. proleterske i I. krajiške brigade obavili su zajedničko zapovjedno izviđanje s Maglaja. Održani su sastanci u svim brigadama, od najnižih, po partijskim ćelijama, do brigadnih skupova. Osobito je jak političko-psihološki rad bio u IV. crnogorskoj brigadi. Zbog zamjerke delegata VS, stožer je brigade zapovijedio postrojbi da njezini borci prvi uđu u grad.[19]

Početak napada određen je za 21 sat, a dotad su sve postrojbe trebale biti na polaznim postavima. Operativni je stožer zatražio *da rad u početku bude brz i energičan, da se predteren od neprijateljskih redova što pre očisti i odbace ka Kupresu, kada će otpočeti neposredni napad na ovo mesto, za potpuno uništenje neprijatelja.* Istaknuta je potreba održavanja veze između napadača kako bi se izbjegla međusobna paljba *za što koristiti znake raspoznavanja i ugovorene znake.* Selo Rastičevo određeno je kao zbirno mjesto za zarobljenike i civile, muškarce od 16 do 60 godina, a u školi u Novom Selu trebalo je skupiti zarobljeno oružje i ratni plijen. Zapovjedno mjesto Operativnog stožera predviđeno je u Rastičevu, a poslije na smjeru napada I. krajiške brigade.[20]

Omjer snaga prije napada bio je mnogo povoljniji za napadača u odnosu na prijašnji pothvat. Oko Kupresa se prikupilo 16 bataljuna s oko 3000 boraca.[21] Većina ih je pripadala postrojbama solidnog ratnog iskustva i borbene vrijednosti. Dolaskom I. krajiške brigade kvalitativni je omjer u korist napadača izrazito povećan. Može se ustvrditi da je ona bila borbeno najkvalitetnija partizanska postrojba u tom napadu. Najslabiji dio napadača bile su X. hercegovačka brigada i

18 *Orović*, 1972, str. 267. *Špegar-Špego*, 1986, str. 44.

19 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 108. *Janković*, 1975, str. 109. *Milanović-Lune*, 1968, str. 48.

20 *Zbornik*, II/5, dok.br. 101.

21 Leković navodi podatak o 2400 ljudi u napadu, što je poslije preuzeo i Janković. Očito nisu uračunali brojno stanje II. proleterske brigade, što znači da su napad na grad razmatrali odvojeno od cijelog pothvata. Postupajući prema toj besmislenoj logici, trebali su odbiti od brojnog stanja posade Kupresa satniju Crne legije na Kupreškim vratima i satniju domobrana na Malom Stožeru što, naravno, nisu učinili. *Leković*, 1965, str. 458. *Janković*, 1975, str. 108.

postrojbe sastavljene od domaćih mještana, ali su bile i brojčano najslabije, a mještani su imali zadaću vodiča.[22]

Osim brojčane, partizani su imali premoć u oruđima za potporu, premda ne u idealnom školskom omjeru. Imali su dva protuoklopna topa i jedan gorski top 75 mm te veći broj minobacača. Uz znatnu brojčanu i borbenu premoć (i solidnu topničku) napadač je bio u više nego povoljnom položaju.

Prednost kupreških branitelja bila je okolnost da su se branili i da su imali na raspolaganju veću količinu streljiva. Peta satnija 14. pješačke pukovnije, kojom je pojačana kupreška posada, nije imala veliku borbenu vrijednost, kao ni ostale tri satnije 2. bojne što su ih 4./5. kolovoza razbile I. i III. proleterska brigada u borbama za Livno.

Ivica Marušić-Ratko. *Prvi zapovjednik I. krajiške udarne brigade. U borbama za Kupres bio je Hrvat s najvišim položajem na partizanskoj strani.*

* * *

Napad je počeo 13. kolovoza u 21 sat. Postave satnije Crne legije na Kupreškim vratima napali su 1. bataljun II. proleterske brigade i 1. četa 3. bataljuna I. krajiške brigade. Nakon silovite višesatne borbe i žilavog otpora, ustaška je satnija natjerana na povlačenje prema Kupresu gdje se uključila u borbe za grad. Malu Plazenicu zaposjela je 2. četa 3. bataljuna I. krajiške brigade.[23]

Treći bataljun II. proleterske brigade i 1. bataljun IV. crnogorske brigade, ojačan kombiniranom četom 5. bataljuna, napali su Mali Stožer koji je branila 5.

22 U poslijeratnom mitomanskom građenju partizanske povijesti proleterske postrojbe dobivaju istaknuto mjesto. Shvaćene (a to je poslije neuvjerljivo osporavano) kao vojska Komunističke partije, te su postrojbe (bataljuni, brigade, a zatim tri divizije i jedan zbor) predstavljale udarnu silu partizanskog pokreta. U vrijeme borbi za Kupres, zbog prigovora Kominterne, CK KPJ prekida dodjelu naziva "proleterska" brigada, pa je čak privremeno i oduzeto ime III. sandžačkoj i IV. iV. crnogorskoj brigadi. Pridjev "proleterska" poslije je označavao rang borbene vrijednosti partizanskih postrojba. U borbama za Kupres sve su postrojbe osim III. krajiškog odreda bile ili su dobile naziv "proleterska". Nakon rata I. krajiška je proglašena XVI., a X. hercegovačka XVII. proleterskom brigadom.

23 Izvješće stožera I. krajiške brigade od 19.VIII.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 111. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 101 i IV/35, dok.br. 79.

satnija 14. pješačke pukovnije. Nakon kraće borbe, partizani su njime ovladali. Satnija domobrana imala je oko desetak mrtvih. Dvadesetak je domobrana, dok su bježali niz Koprivnicu, zarobila II. proleterska brigada, koja je osiguravala napad prema Bugojnu. Četa 5. bataljuna IV. brigade ostala je na Malom Stožeru, a 1. bataljun je krenuo prema gradu. U odnosu na prijašnji napad, bataljun se pomaknuo više desno, prema lijevom krilu I. krajiške brigade, i spustio između stare i nove ceste. Tako je izbjegao bočnu paljbu posade silosa i prodro u grad bez gubitaka. Tu sreću nisu imali ni 2. ni 4. bataljun. Napredujući prema gradu razvijeni u strijelce, partizani su bili izloženi jakoj bočnoj paljbi koja ih je gotovo prepolovila, no nije ih zaustavila i oni su ušli u grad. Treći je bataljun napao silos i ondje je zaustavljen. Imao je velike gubitke. Stožer je brigade u raščlambi djelovanje bataljuna ocijenio: *Naš III bataljon, koji je dobio zadatak blokiranje silosa, a u krajnjem slučaju njegovu likvidaciju, shvatio je suviše kruto svoj zadatak i jurišao na silos, te otuda dosta veliki gubici, među kojima i ranjeni komandant i komesar bataljona.*[24]

Druga i 3. četa 1. bataljuna I. krajiške brigade napale su Čardačicu, zbacile posadu i zatim prodrle u Kupres gdje su se pridružile 1. četi koja je prije napada neopaženo ušla u grad. U uličnim je borbama bataljun zauzeo džamiju i zapalio nekoliko kuća te se povezao s dijelovima IV. crnogorske brigade. Branitelji Kupresa intervenirali su prema napadaču svom raspoloživom pričuvom i oklopnim vozilom. Prema partizanima usmjeren je i dio topničke paljbe pa je tako zaustavljen prodor. *Neprijatelj je očajnički i snažno intervenisao na naše dijelove koji su upali u grad, i u jednom momentu bornim kolima, artiljerijom i paklenom vatrom iz dijela grada prema silosu uspio da zaustavi naše jedinice pred utvrđenom kasarnom na jednu trećinu varoši,* napisao je stožer IV. crnogorske brigade u izvješću Titu.[25] Bili su to najkritičniji trenutci borbe, jer se napadač izmiješao s braniteljem i mnoštvom izbjeglica. Više se nije znalo tko je tko. ***Borba je bila luda i užasna*** (istaknuo D. M.) *Neprijatelj je uspio (ući) u grad i zapaliti nekoliko kuća. Razvila se je borba prsa u prsa,* pisao je veliki župan Bahrija Kadić Ministarstvu hrvatskog domobranstva pokušavajući opisati borbu. U gradiću zakrčenom civilima i stokom, koji su posadi i oklopnom vozilu ograničavali prostor za manevriranje, u metežu boraca, neboraca i stoke, prevagu je mogao odnijeti samo brojniji i organiziraniji protivnik.[26]

U tim su se trenucima pokazale sve slabosti partizanskog plana napada. Premda su partizani imali dostatno boraca, nije bila određena pričuva koja bi iskoristila uspjeh postignut prodorom u grad. Nije bilo vođe koji bi na poprištu upravljao napadom. Doduše, zamjenik zapovjednika IV. crnogorske brigade, Mugoša, krenuo je koordinirati djelovanje matične brigade u samome gradu, no on je pogi-

24 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 108.
25 *Isto.*
26 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 111. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178. i 190. *Leković*, 1965, str. 475.

nuo pred Kupresom. Hrvatska je pak strana brzo reagirala na novu situaciju. S crte obrane na prilazima gradu, gdje je protivnik zaustavljen, izvučen je dio posade i poslan prema napadaču. Pukovnik je Šimić bio dorastao ulozi zapovjednika obrane grada, kako je zapovjednik 9. pješačke pukovnije zapisao u bojnoj relaciji: *Odbranom Kupresa zapovjedao je Izvanredni opunomoćenik Poglavnika pukovnik g. Šimić sa izvanrednom taktičnošću, osobnim zauzimanjem i hrabrošću, koja je samo njemu prirođena, te i ovom zgodom spasio mjesto Kupres i sve ukupno stanovništvo od propasti.*[27] Bez obzira na hvalospjevni značaj tog zaključka u njemu je bilo dosta istine.

Svi koji su ušli u grad borili su se herojski, ali Kupres nisu mogli zauzeti, zaključio je jedan od članova VS NOP i DVJ. *Štabovi bataljona koji su bili u gradu tvrde da*

27 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

Opis jednog od sudionika borbi za Kupres objavila je i Luburićeva *Drina*. Tekst je potpisao bivši bojnik Crne legije E. Crni, tada navodno zapovjednik 3. satnije I. ustaške bojne: *Jedne noći, bio sam baš nadzorni časnik, pošao sam pregledati postave, i dok sam razgovarao sa zapovjednicima prve i druge satnije ... otvori se sa strane neprijatelja strahovita vatra tako, da je izgledalo, kao da se je sam pakao otvorio i počeo rigati svoju vatru. Kupres je bio osiguran sa sviju strana izuzev linije Muslimansko groblje-cesta Kupres-Šujica. Neprijatelj je prema iskazu zarobljenika brojio oko 8000 ljudi, pod vodstvom Peke Dapčevića. Od naših viših časnika nalazio se je u Kupresu samo pukovnik i kasniji general Franjo Šimić sa 12 domobrana i ustaški bojnik Gude Pogačnik. Nakon vatre, koja je zaglušivala uši srbokomunisti prelaze na juriš i dolazi do borbe prsa o prsa. Izdao sam zapovied, da se rovovi ne smiju napuštati pod cienu života. Vraćajući se iz postava u zapovjedničtvo, baš kad sam prolazio kraj gostionice Herceg, opazim, kako iz potoka izilaze neki oboružani seljaci. Bili su partizani, koji su se probili cestom, koja vodi od Kupreških vrata. Alarmirao sam rezervu i nakon nekih dva sata borbe uništimo tu jedinicu, koja se je preko potoka probijala u Kupres, do zadnjega. Tek tada opazim, da su partizani umišli već dosta duboko u Kupres, pa čak zauzeli kotar kao i kamenitu zgradu nekog Hercega i sav prostor do Muslimanskog groblja. Sakupim osim rezerve svu ostalu momčad kao pisare, telefoniste, ordonanse i napadnem one, kojima je uspjelo uvući se u Kupres. Najveća opasnost prietila je od kotara i Hercegove kuće. Nakon strahovite i najkrvavije borbe, što sam je vidio očistimo sav zauzeti prostor, osim Hercegove kuće. Bacamo iz udaljenosti od 30 koračaja preko 20 bombi, ali bez uspjeha. Tada začujemo iz kuće plač i jauk žena i djece. Pozovemo ih, da izadju i da nećemo pucati na njih. I doista nakon kratkog vremena izadju na jedan pokrajni izlaz žene i djeca. Od njih smo saznali, da se u zgradi nalaze sve viši oficiri i komesari Pekinog štaba i da su partizani u zgradi zaklali 3 milicionera. Dok sam još tako u zaklonu izpitivao te žene, stvori se najednom kraj mene pukovnik Šimić i predloži, da se vrata razbiju vatrom iz brdskog topa. Top bude dovučen i nakon pola sata prelazimo u juriš u zgradu. U samoj zgradi nije više nitko bio živ, na sve strane samo lješevi. Time je Kupres bio očišćen od neprijatelja, ali na postavima je još uviek biesnila borba nesmiljenom žestinom. Dva brdska topa, kojima je zapoviedao poručnik Juraj Perković, pucala su na daljinu od samih 20 metara. Veliki broj Crnogoraca zarobljenika smjestili smo u Silos pod jaku stražu. Najveće borbe odvijaju se na Velikom i Malom Stožeru, Kupreškim vratima i Plazenici, koja je ključ Kupresa. U osvajanju i borbama oko Plazenice osobito se je iztakao nadporučnik Mato Boban sa svojom 2 satnijom... Partizani pokazuju znakove umornosti i mi prelazimo u općeniti protunapad. Partizani se počnu povlačiti, da konačno predju u otvoreni i bezglavi bieg. Kupres je oslobodjen i neprijatelj uz strahovite gubitke natjeran u bieg". E. Crni*, Naši "crnci", *Drina*, Godina V, Madrid, lipanj 1955, br. 4-7, str. 167-168.

Oklopno vozilo kupreške posade s pripadnicima Crne legije i milicionerima skupine Kupres. *Imalo je važnu ulogu tijekom borbi u Kupresu 13. i 14. kolovoza. Na fotografiji se jasno vidi razlika između vojničara Ustaške vojnice i pripadnika neregularne postrojbe kao što je bila kupreška milicija. Partizanska povijest redovito je izjednačavala njihove borbene vrijednosti. (Snimio Ivan Softa)*

je uzrok našeg neuspjeha nedostatak bombi i neveština u borbi po gradovima. Pored ovog jedan blindirani auto mnogo im je omeo držanje zauzetih postava kao top i bacač koji su tukli sa južne strane.[28] U borbama su pripadnici I. krajiške brigade oštetili oklopno vozilo koje je ipak ostalo u borbi. Položaj napadača naglo je otežan kad se satnija Crne legije, prije zbačena s Velikih Vrata, prikupila i zaposjela rovove na ulazu u grad. Prišla je partizanima s leđa i uhvatila ih u unakrižnu paljbu. Napadač je prodirući u grad zapalio nekoliko zgrada i jedan oveći sjenik koji je sada osvjetljavao područje te pogoršao partizanima ionako težak položaj.[29] Tako ukliješteni, partizani su se počeli izvlačiti. Iz grada se prvi povukao 1. bataljun I. krajiške brigade. Ostatak 4. bataljuna IV. crnogorske izvukao se prema Velikom Stožeru, istim putem kojim je i došao. Ostala dva bataljuna IV. crno-

28 Izvješće pomoćnika načelnika VS od 14. VIII. 1942. vrhovnom zapovjedniku NOP i DVJ, *Zbornik*, II/5, dok.br. 104.

29 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. Sjećanje Ante Hrnjkaša, ratnog pripadnika Milicijske skupine Kupres. B. Lompar, politički komesar jednog od bataljuna IV. crnogorske brigade, zapisao je o paljenju vatri: *Ustaše su palile kuće, stogove sijena i slame, stvorile neku vrstu ognjene barikade, koja im je služila za osvjetljavanje šireg kruga oko Kupresa. Blažo Lompar*, Iz borbi za Kupres, *Četvrta proleterska*, Beograd, 1952, str. 90. Tu tvrdnju pobija izvješće stožera IV. crnogorske brigade od 14. VIII. 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 101.

gorske slijedili su primjer Krajišnika i povukli se prema Čardačici s koje ih je osiguravao dio I. krajiške brigade.[30] U Kupresu je ostala desetina IV. crnogorske brigade koja se, odsječena od ostalih dijelova napadača, utvrdila u kući J. Hercega.[31] U povlačenju prema polaznim postavima pripadnici IV. crnogorske brigade prošli su pokraj dijelova II. proleterske brigade čiji su ih pripadnici "prekoravali" krivećí ih za neuspjeh. Zbog izrazitog antagonizma između Srbijanaca i Crnogoraca, stožer je Crnogorske brigade morao intervenirati da spriječi teže posljedice.[32]

Na ostalim prilazima Kupresu borba je također bila žestoka. Dvije čete 2. bataljuna I. krajiške brigade napredovale su kroz nebranjeno selo Olovo i uputile se prema muslimanskom groblju kako bi neutralizirale topništvo. Treća četa štitila je zaleđe bataljuna. Ispred kuće (trgovine) Jandre Rebrine bataljun je zaustavljen snažnom paljbom branitelja. Dio bataljuna došao je gotovo do postava topništva koje je na partizane otvorilo izravnu paljbu. U krvavim borbama gubici bataljuna bili su 12 mrtvih i 33 ranjena borca, no zadaću nije uspio obaviti.[33]

Pred topničke postave izbili su i 2. bataljun X. hercegovačke i 2. bataljun III. sandžačke brigade. Ta su dva bataljuna došli na Poganu Glavicu gdje je bila minobacačka desetina I. proleterske brigade. S te su uzvisine bataljuni krenuli prema gradu pod topničkom i streljačkom paljbom. Hercegovački je bataljun zaustavljen pred gradom, a 2. bataljun Sandžačke brigade dospio je do prvih kuća grada i zaustavljen je pred topništvom. U svanuće je odstupio preko brisanog područja pod silovitom paljbom branitelja.[34]

---

30 B. Lompar opisuje svoje viđenje borbi u gradu: *Mi i Krajišnici smo zauzeli čitav grad, osim nekoliko kamenih i tvrdih zgrada, među kojima i silos, koji je branila jedna ustaška bojna. Naš napad je bio snažan, on je pokolebao i razjedinio neprijateljsku odbranu, ali nijesmo uspjeli da je do kraja slomimo. Izvršili smo bezbroj juriša na razne strane grada, utrošili svu municiju koju smo sa sobom donijeli ili oteli od neprijatelja, izbacili sve ručne bombe, ali utvrđeni grad nijesmo mogli zauzeti. Žestina borbe se nije smanjila skoro cijele noći. Zbog vrlo jake vatre, u kojoj su se određenije čule samo eksplozije granata i ručnih bombi, zbog lupe borenih kola, koja je neprijatelj upotrebio u borbi, sulude ustaške vriske i leleka žena i djece, što se odbijalo o Stožer i druga okolna brda, Kupres je ove stravične noći izgledao kao neki ogromni ponor u kome se sve lomi i huči. Ujutru, kad smo napuštali ovo razbojište, slika je bila još jezivija, jer je Kupres bio obavijen u dim od baruta, popaljenih kuća i prašine, ulica izrovanih i pokrivenih ustaškim leševima u crnim uniformama. Nas je obuzimala neodoljiva želja da ga poslije svega toga zapalimo, ali nam je izričito bilo zabranjeno da išta palimo.* (istaknuo D.M.) *Lompar*, 1952, str. 91. Komentar nije potreban.

31 Anđelić je ustvrdio da se je u kući utvrdio zamjenik zapovjednika brigade Mugoša s kuririma iz stožera IV. crnogorske brigade, što Leković i Janković, držim s pravom, nisu prihvatili. *Anđelić*, 1963, str. 77-81.

32 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 108 i IV/7, dok.br. 190.

33 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 111. Po povjesnici I. krajiške brigade taj odsjek branile su "žute ustaše", to jest 1. satnija XVII. ustaške bojne, *Gončin-Rauš*, 1981, str. 44.

34 Josif Strunjoš, politički komesar jedne od četa 2. bataljuna III. sandžačke brigade, ovako opisuje borbe za Kupres: *Žešće i krvavije vatre nisam doživeo u toku celog rata. Bilo je kriza, poraza, odstu-*

Vlado Šegrt, zapovjednik X. hercegovačke brigade

U povlačenju je napadač na okolnim selima iskalio bijes zbog neuspjeha, o čemu je stožer III. krajiškog odreda izvijestio Operativni stožer za Bosansku krajinu:

Rano u zoru sve jedinice koje su napadale odstupile su na položaje iznad Zlosela. Prilikom povlačenja Zloselo je spaljeno i rekvirirano veliki broj stoke, žita kao i ostalog materijala. Zapaljen je i uništen parni mlin u Zloselu. Paljenje Zlosela izvršeno je po naredbi Vrhovnog štaba, pošto su seljaci ovoga sela aktivno učestvovali u odbrani Kupresa i što se iz sela regrutovao najveći broj zlikovaca koji već godinu dana pljačkaju, kolju i pale po našim selima.[35]

Tijekom noćnih borbi, posada je u Bugojnu bila u punoj pripravnosti, a ujutro je svim raspoloživim snagama krenula u pomoć Kupresu *jer se vode ogorčene borbe.* U području Koprivnice pomoć je naišla na zasjedu 2. bataljuna II. proleterske brigade koju nije uspjela probiti pa se neobavljena posla povukla u Bugojno.[36]

Svjetlo dana pokazalo je u svojoj grozoti rezultate noćne borbe. Svuda naokolo oko grada i u gradu ležali su lješevi pobunjenika pomiješani sa lješevima domobrana i milicionara. Pored ljudskih lješeva ležali su lješevi konja, goveda i ovaca. Okolna sela plamtjela su u plamenu, opisao je jutro 14. kolovoza veliki župan Kadić.[37] Ono nije donijelo odmor posadi Kupresa, premda nije progonila napadače. Grad je na

---

panja, bežanja. Ali onakve strave i pakla kao pred Kupresom nikad nije bilo. Čak ni u tragičnim danima na Sutjesci. Naročito u onim časovima kad smo izbili pred ustaške rovove bio je pravi pakao... Sve je oko nas gorelo i sevalo kao u kakvom paklenom požaru. Nevidena strava i jeza i za najhrabrije. Kad se počela ukazivati zora moralo se misliti na povlačenje... Trebalo je odstupiti i izdržati vatru. Odstupalo se kroz žita, preko ravnog polja. Najpre se samo puzilo. A to je bilo užasno teško. Mnogi su borci bacali rančeve i šinjele. I ostajali samo sa oružjem. U želji da predu to dugačko, nesrećno, jezivo kupreško polje, i da se iz njega izvuku. Jovan Radovanović, Rodendan na Drini, Beograd, 1969, str. 57-58.

35 Petnaestodnevno izvješće stožera III. krajiškog odreda od 18.VIII.1942. OS za Bosansku krajinu, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 109.
Stožer X. hercegovačke brigade u izvješću VS od 17.VIII.1942. navodi da je Zlosela i crkvu na Suhom Polju zapalio 1. bataljun X. hercegovačke brigade, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 109.
Poslije rata je ondašnji zapovjednik X. hercegovačke brigade V. Šegrt promijenio iskaz o paljenju Zlosela i pripisao ga kupreškim seljacima-Srbima. *Šegrt*, 1964, str.185-186.

36 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Uroševič*, 1979, str.111.

37 *Zbornik*, IV/7, dok. br. 178.

smjeru prodora jako stradao, gubici su bili veliki, a u jednu tvrdo zidanu zgradu zabarikadirala se manja skupina partizana, odsječena od svoje glavnine. Prva briga pukovnika Šimića bila je da se uništi ta izolirana skupina. Pokušaj zauzimanja zgrade pješačkim napadom nije uspio, a prouzročio je veće gubitke. Ne htijući više izlagati ljude pogibelji, pukovnik je Šimić zapovijedio da se dovuče top. Tada je partizanski otpor brzo slomljen.[38]

Budući da se pomoć iz Bugojna nije uspjela probiti u Kupres, bilo je naznaka da će partizani ponovno, bez obzira na velike gubitke, pokušati napasti grad. U takvoj je situaciji posada mogla samo čekati na potez partizana i sanirati posljedice, bilo da je riječ o popravku postava ili o uklanjanju leševa ljudi i stoke. Zahtjeve za pomoć iz opsjednutog grada zapovjednik III. domobranskog zbora proslijedio je Glavnom stožeru. Izvijestio je da je *pukovnik Šimić kod Kupresa ugrožen od nadmoćnijeg neprijatelja* s kojim vodi ogorčene borbe i da je situacija teška.[39] S obzirom da je napadač bio u okolici grada i na dominantnim visovima Kupreških vrata, pukovnik je Šimić odlučio da se obrana organizira na posljednjoj crti na rubovima Kupresa, i da se Čardačica drži samo danju.

Napadač je u borbama za Kupres pretrpio velike gubitke. Četvrta crnogorska brigada imala je 64 poginulih i 51 ranjenog borca, I. krajiška 21 poginulog i 74 ranjena, X. hercegovačka brigada dva poginula i šestoricu ranjenih, 2. bataljun III. sandžačke brigade 10 poginulih i 10 ranjenih, a III. krajiški odred jednog mrtvog. Ukupno 97 mrtvih i 136 ranjenih.[40] Ni gubici kupreške posade nisu bili mali. Poginulo je 20 ustaša i 13 milicionera, a ranjeno je 50 ustaša, 20 milicionera, dvojica domobrana i dvojica oružnika. Među poginulima bio je zapovjednik milicijske skupine Kupres pričuvni domobranski natporučnik Adalbert Mikolji. Na Malom Stožeru poginulo je nekoliko domobrana, nekolicina je zarobljena, a među stanovništvom je bilo 10 poginulih, 19 ranjenih i 12 nestalih osoba.[41]

* * *

Već u prvim satima nakon povlačenja partizani su počeli pripremati novi napad. Zapovijed je izdao delegat VS Sreten Žujović tražeći da se postrojbe okupe na polaznim postavima i da se u sumrak ponovno napadne Kupres. Žujović je

38 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

39 *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 227. od 15.VIII.1942. *HDA.*

40 U predgovoru svoje "ratne reportaže" Lj. Anđelić je o katastrofi IV. crnogorske zapisao: *U Kupresu sam dvaput bio svjedok jedne nevidene ljudske drame u koju se bez povratka utopio cvijet crnogorske omladine. U noći 13. i 14. avgusta našao sam se između Alajbegova Odžaka i kupreške džamije odakle sam vidio veliku pogibiju drugova četvrtog i drugog bataljona četvrte proleterske brigade i doživio s onima, koji su nekim čudom ostali živi, sav užas te noći*, Anđelić, 1963, str. 9.

41 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 167., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. i IV/35, dok.br. 79.

prosudio da je hrvatska strana u borbama pretrpjela goleme gubitke i da je ostala bez topničkog streljiva. Budući da posada ujutro nije progonila napadača zbog gašenja požara i likvidacije zabarikadiranog napadača u Hercegovoj kući, Žujović je zaključio kako je branitelj bitno oslabljen te da se može ponovnim napadom uništiti. Pomoćnik načelnika VS Pavle Ilić i stožer IV. crnogorske nisu se usudili osporiti sumnjivi zaključak nego su samo predložili da u napadu sudjeluju i tri bataljuna I. proleterske brigade uz pomoć oklopnog vozila zarobljenog u Livnu.[42]

Stožer IV. crnogorske brigade imao je velikih teškoća da stekne uvid u pravo stanje svoje postrojbe. Ni do podneva 14. kolovoza prosudba gubitaka nije bila konačna i tek je trebalo okupiti razbijenu brigadu. Najveće su teškoće bile s 2. i 4. bataljunom čiji su se ljudi razišli prenoseći brojne ranjenike jer se domaće srpsko stanovništvo zaduženo za prijenos ranjenika razbježalo na sve strane.[43] Nekoliko sati poslije stožer brigade bio je obaviješten o posljedicama napada. O nekakvoj borbenoj spremnosti za novi napad nije moglo biti ni govora, jer se brigada nije uspjela ni okupiti. Delegatu VS poslana je obavijest da je brigada kao borbena postrojba razbijena i da ne može sudjelovati u napadu:

Druže Crni, naša brigada u toku noćašnjeg napada imala je teške gubitke: oko 100 mrtvih i ranjenih. Ovo još nisu tačni podaci. Među mrtvima i ranjenima nalazi se veliki broj drugova iz komandnog kadra. Naša dva bataljona - Drugi i Četvrti - razbijeni su i nesposobni za ma kakvu akciju, kako usljed velikih gubitaka u ljudstvu tako i u komandnom kadru. Pored toga partizani iz ova dva bataljona nisu još ni okupljeni jer su se razišli noseći veliki broj ranjenika... Slažem se s tvojim naređenjem o večerašnjem napadu na Kupres, jer je neprijatelj večeras zaista najslabiji - usljed gubitaka, demoralizacije, utroška municije itd. Ali, s obzirom na cjelokupno stanje u brigadi, mi u večerašnjem napadu možemo pripomoći samo to, što ćemo obezbjeđivati Veliki i Mali stožer, i vršiti demonstracije prema gradu.[44]

Uz obavijest kako ne može ispuniti novu zapovijed, stožer brigade držao je nužnim dati prijedloge *s obzirom na iskustva iz noćašnjeg napada.* Zaključeno je da napad na istočnu stranu grada kojom je dominirao utvrđeni silos ne može biti uspješan ni s pridodanim potpornim oruđima. Samo je napad preko Čardačice i Ve-

42 *Zbornik*, II/5, dok.br. 104.

43 Iz naputka načelnika VS od 18. kolovoza stožeru IV. crnogorske brigade, vidi se da su pojedinci *nagovarali seljake da ne nose ranjenike* te im je dopustio da prema njima postupe *kako treba. Zbornik*, II/5, dok. br. 115. Usp. *Anđelić*, 1963, str. 69-70.
Opisujući raspoloženje domaćeg srpskog pučanstva Lopičić je za 15. kolovoz zapisao u svoj dnevnik: *Mještani su se mnogo razočarali i sada tvrde da se grad ne može osvojiti, pošto ga brani zloglasna Francetićeva crna legija, dobro poznata po svojim zločinima u ovom kraju. Lopičić*, I, 1961, str. 282.

44 Izvješće stožera IV. crnogorske brigade i pomoćnika načelnika VS od 14.VIII.1942. Sretenu Žujoviću-Crnom, *Zbornik*, IV/6, dok. br. 101.

likih Vrata prema gradu mogao uspjeti. Paljenje kuća u gradu povećalo je ionako velike gubitke pa je preporučeno da se taj štetni postupak izbjegava. Znajući da su i ostale postrojbe u borbama pretrpjele velike gubitke i da su preumorne, stožer je predložio da u napadu sudjeluju najmanje tri bataljuna I. proleterske brigade ojačane oklopnim vozilom, koje bi kao svježe snage *u jednom brzom naletu dotukle već demoralisanog neprijatelja.*[45] Stožer IV. crnogorske nije pravodobno obavijestio Žujovića kako postrojba ne može sudjelovati u napadu. Stoga je stožer II. proleterske brigade izvijestio VS da *se napad nije mogao odložiti pošto je izvještaj od štaba IV brigade stigao dockan da bi se napad mogao odložiti.*[46]

Žurno organiziran napad nije imao izgleda, pogotovo ne tako brzo nakon poraza. Optimizam i pouzdanje imao je, čini se, samo delegat VS, a borci najveći gubitnici bili su posve suprotnoga mišljenja. Ozbiljnijeg napada nije ni bilo, jer je svaka od postrojba koje su sudjelovale čekala da susjed počne prvi. Tijek napada koji je kupreška posada brzo odbila opisao je stožer II. proleterske brigade:

Mi smo I Bataljon pojačali sa delovima IV Bataljona i Kupreške čete. Napad je zakazan tačno u 20 časova kada su sve jedinice poslale naše artiljeriske i bacačke vatre uz vatru svih automatskih oruđa i pušaka izvršile juriš sa najbliže mogućih položaja pri samom gradu. Ovog dana jedinice Krajiške brigade po zauzimanju Čardačice bez borbe jer se neprijatelj sa te strane odlučio samo na borbu iz prvih utvrđenih kuća, čekale su da neka druga jedinica izvrši juriš pa bi i oni krenuli napred. Naš I Bataljon prišavši blizu grada prije 20 časova od strane Begova Sela čekao je da padne Čardačica, ali kako i poslije 20 časova borba nije (se) čula sve do 21 čas, naš I bataljon krenuo je puzeći bliže prema kućama Kupresa. Neprijatelj je primetio pokret našeg Bataljona i pustio ga blizu oko 30 metara i otvorio uragansku vatru sa tri strane. Tom prilikom ranjeno je 8 drugova, od kojih su dva teže ranjena a jedan ranama podlegao. Puškaranje se čulo tu i tamo, ali juriša na grad nije bilo te se je naš I Bataljon morao povući, jer je neprijatelj izvršio juriš.[47]

Treća je postrojba u napadu, X. hercegovačka, nastupala istim smjerom kao i u prijašnja dva napada, pa je njezin 1. bataljun došao pred grad, ali *kako te noći nije bilo upada u grad* tako bataljun nije imao *mogućnosti da prodre u grad*, pravdao je svoju inertnost stožer brigade u izvješću Vrhovnom stožeru. Ni 2. bataljun brigade s dijelom bataljuna "Pelagić" III. krajiškog odreda nije došao u dodir s braniteljima Kupresa *zbog prekasnog izlaska na položaje za napad* i zbog toga što neke postrojbe nisu stigle na vrijeme. Stožeri obiju brigada, II. proleterske i X. hercegovačke, nisu pokazali nimalo suosjećajnosti za tragediju suboraca iz IV. crnogorske brigade, zamjerajući joj što nije sudjelovala u napadu.[48]

45 *Isto.*
46 *Zbornik*, IV/35, dok. br. 79.
47 *Isto.*

Povlačenjem partizana ujutro 15. kolovoza prestao je intenzivni, petodnevni pritisak na Kupres. Prema jačini posljednjeg napada koji je brzo odbijen, pukovnik je Šimić zaključio da je glavna opasnost prošla, neprijatelj je poražen i povlači se od grada. Jače partizanske snage ostale su samo na Kupreškim vratima. Još tijekom napada u Bugojnu su skupljene sve raspoložive snage ustaša i domobrana u jačini dviju satnija. Vođene bojnikom Bobanom krenule su u Kupres. Probivši kod Koprivnice obranu II. proleterske brigade, prodrle su u grad poslije podne 15. kolovoza. Radnici iz Bugojna brzo su popravili i osposobili prometnicu pa je počeo prijevoz hrane i streljiva u Kupres. Vijesti o silini borbi kod Kupresa dovele su tamo i pukovnika Francetića koji je iz Sarajeva doletio zrakoplovom. Nakon obilaska svojih "crnaca" i postava u Kupresu i Bugojnu Francetić se istoga dana vratio u Sarajevo.[49]

Katolička crkva u Suhom Polju, spaljena ujutro 14. kolovoza 1942. tijekom odstupanja partizanskih snaga poraženih u napadu na Kupres. *Paljenje crkve i okolnih sela pripisali su sebi stoženi X. hercegovačke brigade i III. krajiškog odreda. Premda se u nekoliko prijašnjih napada u crkvu sklanjalo pučanstvo okolnih sela, i sama je crkva pretvarana u otpornu točku, u noći 13./14. kolovoza u njoj nije bilo kupreške milicije. (Snimio Ivan Softa)*

48 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 106. i 109. *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79.

49 Nekoliko dana kasnije pukovnik Jure Francetić predao je dužnosti zapovjednika I. ustaškog stajaćeg zdruga i imenovan zapovjednikom svih stajaćih zdrugova Ustaške vojnice. Novim zapov-

Napadač je odstupio prema polaznim položajima. Druga proleterska brigada povukla se na područje Blagaja, IV. crnogorska u Vukovsko, a X. hercegovačka brigada i bataljun III. sandžačke prema Šujici. Prva krajiška brigada preuzela je zadaću zaprečavanja prema Blagaju te je zaposjela postave Bilog Potoka kod Zlosela. Istog se dana sukobila s izvidničkom ophodnjom iz Kupresa koju je pukovnik Šimić poslao da utvrdi koliko su se partizani povukli od grada.[50]

* * *

Dva ponovljena napada, uz onaj 11. kolovoza, još su jače istaknuli slabosti partizana u napadima na dobro branjena i utvrđena mjesta. Bojna Crne legije potvrdila je da ima sve značajke elitne postrojbe, sposobne izdržati i u teškim trenutcima, kao što su bili oni nakon prodora dijelova I. krajiške i IV. crnogorske brigade u sam grad. Zadržavši borbeni poredak, bojna je bila čvrsti oslonac kupreškoj miliciji, koja je noću 13./14. kolovoza bila gotovo ravnopravan partner Francetićevim "crncima". Ne prepuštajući se panici, a ona je nedvojbeno prijetila kad je napadač prodro u grad, branitelji na ostalim dijelovima crte nisu napuštali borbene postave i tako su onemogućili napadaču veći prodor. Zahvaljujući toj okolnosti, zapovjednik obrane Kupresa mogao je intervencijom pričuve prebroditi najkritičniji trenutak obrane, a zatim ravnomjerno izvući dio ljudstva s drugih postava te njima izbaciti napadača. Braniteljima se može zamjeriti nebudnost i slaba nazočnost na nekim dijelovima crte obrane, što je četa I. krajiške brigade iskoristila i nesmetano ušla u grad.

U napadu 13. kolovoza partizani su napravili nekoliko pogrešaka. Još prije napada Sreten Žujović (i stožer II. proleterske brigade) narušio je crtu zapovijedanja što ju je odredio Tito i to je dovelo do ignoriranja zapovijedi Operativnog stožera kupreških snaga. Osobna gledišta pojedinaca tako su utjecala na promjenu plana napada za kojeg je vrhovni zapovjednik odredio Savu Orovića da ga izvede.

Novi je plan napada bio znatno lošiji od starog.[51] Prema planu Operativnog stožera grad je trebalo napasti 13 bataljuna, a tri su trebala osiguravati napad pre-

jednikom zdruga imenovan je pukovnik Ivo Stipković. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Vjestnik* MINORS, 1943. str. 610.

50 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 111.

51 Promjena plana napada samo je dodatno istaknula loše strane plana Operativnog stožera kupreških snaga "skinuvši" snage II. proleterske brigade sa smjera s kojeg je možda bio moguć uspjeh. Tijekom rada na monografiji M. Leković je 1964. razgovarao s Pavlom Ilićem koji je o planu napada na Kupres izjavio: *Smatram da je plan napada na Kupres bio vrlo slab i da snage nije trebalo tako rasporediti da napadaju sa svih strana. Ja sam predlagao da se glavni napad izvrši preko Plazenice i Čardačice jer sam bio ubeđen da će tim pravcem naše snage uspeti da prodru u grad i da ovladaju njime. Po mom predlogu trebalo je naše snage ovako rasporediti: izvesnim delovima zatvoriti komunikaciju Kupres-Bugojno u rejonu Velikih i Malih Vrata; glavninu orijentisati u napad preko Plazenice i Čar-*

ma Bugojnu. Novim je planom samo deset bataljuna predviđeno za napad, a za osiguranje čak šest (četiri iz II. proleterske i po jedna iz IV. crnogorske i I. krajiške brigade). Novi plan nije predvidio zamjenu za tri bataljuna II. proleterske brigade koji su trebali napasti od Kupreških vrata. Tako je II. proleterska brigada dobila traženu poštedu, ali je zato plan napada izgubio težište. Izostao je pritisak iz relativno pogodnog smjera pa je, umjesto četiri bataljuna, njime napao samo jedan bataljun IV. crnogorske brigade. Posljedice su osjetili pripadnici I. krajiške i IV. crnogorske brigade. Njih je satnija ustaša, zbačena s Velikih Vrata, uhvatila u unakrižnu paljbu, što je bilo moguće jer je nije progonila II. proleterska brigada. Prijedlog IV. crnogorske da napad počne ranije nije prihvaćen premda bi time bili omogućeni bolji polazni postavi jer se sela nisu branila. Najveća se slabost pokazala u najkritičnijem trenutku borbe, prodoru u grad. Premda su ušli u grad, partizani nisu proširili taj uspjeh, u prvome redu zbog pomanjkanja ljudi i loše topničke potpore. Ljudi nije bilo jer ih plan napada nije predvidio, premda su imali dovoljno vojnika i za osiguranje i za taktičku pričuvu. Tako je trenutak odluke prevagnuo u korist branitelja koji je uspio ponovno uspostaviti probijenu crtu obrane i protunapadom prema mjestu prodora potisnuti partizanske snage iz grada. Kružni napad ravnomjernog pritiska na cijeli grad, bez određivanja težišta napada i pričuve za produbljivanje postignutog uspjeha, očito nije bio pobjedničko rješenje. Besmisleno je bilo odrediti da desetak bataljuna ima približno ravnomjerno raspoređenu zonu napada na Kupres, umjesto da se racionaliziraju napadne snage i veže paljba branitelja. Osobito je za napad bio nepovoljan dio južno od ceste Kupres-Zlosela do silosa zbog ravnice koja se mogla pokrivati zaprečnom paljbom što se i dogodilo, a ondje su napadala četiri bataljuna. U nešto su boljem položaju bila tri bataljuna IV. crnogorske brigade koja su napadala zapadni dio grada, sjeverozapadno od ceste za Bugojno do silosa, dok su samo dva

---

dačice, manjim delovima demonstrirati sa drugih pravaca a jaču rezervu ostaviti u rejonu Crnog vrha. Pošto grad bude zauzet, ustaše će se zadržati u silosu i rovovima oko njega, odakle će biti prinuđene da se izvlače preko Stožera ka Bugojnu. Tada bi na njih prešla u napad naša rezerva i uništila ih. Moj predlog, međutim, nije bio usvojen. Prihvaćen je Arsin predlog o koncentričnom napadu koji - kao što je poznato - nije dao rezultata. Leković, 1965, str. 478.

U dostupnoj arhivskoj građi nema potvrde za Ilićevu tvrdnju, no prebacivanje neuspjeha na načelnika VS Arsu Jovanovića ne može se prihvatiti. Plan je napada izraden na Titov prijedlog, što potvrđuje njegova zapovijed stožeru IV. crnogorske brigade. Načelnik VS prenio je tu zapovijed (vjerojatno je da je Jovanović osobno predao zapovijed za napad ujutro 13. kolovoza stožeru IV. crnogorske i Pavlu Iliću, dakle Titovu zapovijed, a ne Jovanovićevu, što bi se moglo zaključiti iz Ilićeva pisma Žujoviću istoga dana). Čak i ako se prihvati mogućnost da je postojao plan što ga je izradio Jovanović, napad je ipak izveden prema reduciranom planu koji je potpisao pukovnik Savo Orović. Za neuspjeh, uz sve slabosti plana, ne može biti odgovoran Arso Jovanović. Ilićevo traženje "krivca" za neuspjeh može se usporediti s Hotićevom neosnovanom "političkom" optužbom Jovanovića za neuspjeh kod Bugojna. *Zbornik*, II/5, dok. br. 98, 102. (Vidi bilj. 12 na str. 122.)

bataljuna I. krajiške brigade napala iz najpovoljnijeg smjera Mala Plazenica-Čardačica. Izviđanje je (ako ga je uopće bilo) bilo nedopustivo loše. Ostale su greške u biti iste kao one u prijašnjim napadima. Nije bilo suradnje i povezanosti među napadačkim postrojbama. Primjer loše koordinacije je Pogana Glavica. Ondje je bila minobacačka desetina I. proleterske brigade dodijeljena IV. crnogorskoj. Napala su ga u streljačkom stroju dva bataljuna (2. bataljun X. hercegovačke i 2. bataljun III. sandžačke brigade) izgubivši upravo ono što se nije smjelo gubiti - vrijeme. Nije bilo jedinstvenog zapovijedanja niti je na vrijeme uočen najpovoljniji smjer za napad. Napad je izveden u jednom postroju jačine običnog streljačkog stroja, tako da je pritisak na grad gotovo sa svih strana bio isti. Ni ovaj put nije ostavljena pričuva koja bi iskoristila postignuti uspjeh premda je na raspolaganju bila glavnina II. proleterske brigade.

Također, nisu iskorištene mogućnosti topništva. Nisu određeni ciljevi (zone paljbe) u samome gradu, osobito na mjestima gdje je trebalo prodrijeti pješaštvo, a to je bila posljedica plana napada bez težišta. Zatim su se nizali drugi nedostaci. Nakon prodora u grad nije prenesena paljba (u mogućoj mjeri) u dubinu branitelja kako bi se njegove snage prikovale za zemlju ili skloništa i tako onemogućio protuudar. Paljbeni sustav branitelja uopće nije bio narušen niti je njegovo topništvo neutralizirano. Umjesto svega toga, potporna su oruđa napadača ostala na sigurnoj udaljenosti, pa je njihov (ne)učinak naveo zapovjednika 9. pješačke pukovnije da napomene *da su partizani u ovoj borbi upotrijebili bacače i topove.*[52]

Osobna gledišta delegata VS i pojedinih zapovjednika (Žujović i stožer II. proleterske brigade) neopravdano su utjecala na promjenu zapovijedi što ju je Tito izdao Operativnom stožeru kupreških snaga i to je proizvelo neracionalno korištenje ljudi. Žujovićeva je politička dužnost imala veću težinu od Orovićeve vojničke dužnosti.[53]

---

52 U napadu na silos 3. bataljun IV. crnogorske brigade ojačan je gorskim topom 75 mm i minobacačem, koji su ostavljeni na paljbenom postavu iza bataljuna, umjesto da je top privučen bliže silosu i iskorišten za izravno ciljanje u puškarnice silosa, što je bio jedini način da se nešto postigne. *Pajević*, 1970, str. 36-37. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

53 Savo Orović, osporeni zapovjednik Operativnog stožera kupreških snaga, u svom dnevniku koji je zapravo povjesnica II. svjetskog rata i iz kojeg je teško razlučiti što je nastalo tijekom rata, a što naknadno, kao uzroke neuspjeha napada navodi: *1) Nedostatak artiljerije i flaša sa benzinom za uništenje jakih otpora i uništenje tenkova i oklopnih automobila; 2) Nedostatak jedinstva komandovanja i akcije; 3) Neodržavanje veze; 4) Slab uticaj viših starešina na tok borbe (komandant IV brigade na V(elikom). Stožeru, a I krajiške u selu Suhova; 5) Nesmešnost pojedinih brigada u vođenju borbe noću i u naseljenim mestima. Četvrta brigada nasrnula neobazrivo te pretrpela osetne gubitke, pa odmah odstupila i prouzrokovala neuspeh; 6) Protivtenkovski topovi i bacači nisu iskorišćeni za neposredno dejstvo već ostali u pozadini odakle nisu mogli ništa pomoći; 7) I, najglavnije, neprijatelj je bio vrlo jak i gotov da se bori na smrt i život. Bilo je preko hiljadu krvoločnih ustaša, koji se nikako ne predaju, jer zna-*

Stožer IV. crnogorske brigade u izvješću od 18. kolovoza VS NOP i DVJ navodi razloge neuspjeha: *grad nije napadnut osnovnim pravcem Čardačica-V.Vrata, u cilju likvidiranja gornjeg djela grada i izolacije dejstva silosa*, zbog velikih gubitaka na prilazu gradu nastalih *zbog uzimanja nepravilnog poretka (streljački stroj)*, zbog nedostatka pričuve kojom bi se popunili gubici i iskoristio uspjeh postignut prodorom u grad.[54]

Na sjednici CK KPJ. održanoj u Glamoču 21. i 22. kolovoza 1942., škrtim je zabilješkama zaključeno da su neuspjeh prouzročili *propušten momenat*, nedostatak koordinacije, *nesnalaženja ljudi* te jačina posade i utvrđenja hrvatske strane koja ga je uporno branila. Za neuspjeh napada i tragediju IV. crnogorske brigade nitko nije odgovarao.[55]

ju da će kao takvi biti streljani;u dobrim zaklonima 2-3 topa i dosta bacača. Osim toga bila je jedna četa domobrana i nešto milicionera. Orović, 1972, str. 267-268.

54 *Zbornik*, IV/6, dok. br. 108.

55 Zapisnik sa sjednice CK KPJ od 21./22.VIII.1942. *Izvori*, serija A, sv. II, knjiga 6. dok.br. 137.

Poglavlje IX.

Zbivanja od 15. do 20. kolovoza 1942.

Kad je stiglo pojačanje iz Bugojna, pukovnik je Šimić počeo preustroj snaga i zaposjedanje postava što ih je prije bio prisiljen napustiti. Premda je napadač odstupio od Kupresa, njegove su se jake snage još zadržavale u blizini zatvarajući smjerove prema Blagaju, Rami i Livnu. Budući da partizanski pokreti nisu bili poznati, pogotovu one skupine u Blagaju koja je mogla, osim Kupresa, ponovno ugroziti Bugojno, činilo se najvjerojatnijim da će partizanska skupina krenuti prema Mrkonjić Gradu. Tomu su išle u prilog dojave kako se oko Ključa prikupljaju partizanske snage istih namjera. S obzirom da se situacija s raspoloživim snagama na području operativne zone nije nimalo promijenila, a GS domobranstva davao je nadu da bi uskoro mogla stići pojačanja, i dalje je bilo važno dobiti na vremenu. Štoviše, do dolaska novih pojačanja trebalo je vezati partizanske snage na područjima gdje jesu. Zato je pukovnik Šimić odlučio upotrijebiti varku kako se dio posade Kupresa namjerava predati, i poslao je doušnika partizanskom Vrhovnom stožeru. Očekujući nova pojačanja kojima se morao osigurati smještaj, počeo je 19. kolovoza premještati civile u Bugojno.[1]

Prosudivši da borbe za Kupres ne mogu donijeti željeni rezultat,[2] Tito je odustao od napada i odlučio dio postrojba preusmjeriti prema drugim mjestima.[3]

1 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 226. od 14.VIII.1942. i broj 228. od 16.VIII.1942. *HDA*.

2 Vijest o neuspjehu kod Kupresa donio je 15. kolovoza u VS Sreten Žujović, a Dedijer je zapisao u svoj dnevnik: *Ni novi napad na Kupres nije uspeo. Pet puta smo ga napadali. Grad leži usred ravnog polja, a sve su kuće od kamena - utvrđene. Pravilno treba osmotriti ovu bitku. Tu je neprijatelj skupio svoje najbolje snage iz čitave Bosne i pokušao da se probije ka Duvnu i Livnu. Mi smo ga suzbili i stalnim napadima na Kupres prikovali smo te njegove snage, tako da nije mogao da vrši ofanzivu na drugom mestu. U Kupresu su Pavelićeve najodabranije snage. Bore se na život i smrt. Idu stojeći i pucaju iz puško-mitraljeza... Ako padne Kupres, onda partizani mogu da sednu u voz pa pravo u Zagreb* - rekao

Nakon borbi oko Livna, Kupresa i Imotskog, partizanske brigade učvršćuju zauzeta područja. Valjalo je iskoristiti postignute uspjehe. Zato je Tito zapovijedio stožeru IV. operativne zone da se na području Tomislavgrada i Livna postroje Duvanjski i Livanjski partizanski bataljun. Bataljune "Starac Vujadin" i "Gavrilo Princip" podredio je stožeru V. krajiškog odreda i tako riješio njihovu dvojbenu podređenost stožeru IV. operativne zone Hrvatske.[4]

Odustajanjem od Kupresa, I. krajiška i II. proleterska brigada usmjerene su prema Mrkonjić Gradu. Podredivši ih Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, Tito je preporučio da se zbog iscrpljenosti Proleterskoj brigadi ne daju težišne zadaće nego da se ona iskoristi politički i promidžbeno. U prijedlogu nacrta napada na Mrkonjić Grad, Tito je Kosti Nađu preporučio žurnost, da se spriječi prikupljanje hrvatskih postrojba na smjeru Kupres-Livno. To bi, naime, moglo ugroziti skupljanje ljetine s kraških polja jugozapadne Bosne.[5]

Zbog izvlačenja dviju brigada iz kupreškog područja, Tito je zapovijedio Operativnom stožeru za Bosansku krajinu da glavninu III. krajiškog odreda žurno prebaci *u predeo Novo Selo - Blagaj, odakle će presecati komunikaciju Bugojno-Kupreš, vršiti ispade prema Kuprešu i organizovati izvlačenje žita iz Kupreškog polja.* Djelovanje prema Kupresu bila je težišna zadaća odreda, a za djelovanje na prometnicama oko Donjeg Vakufa i Jajca trebalo je ostaviti manje snage. Stožer III. odreda upozoren je da ni *po koju cenu ne sme dozvoliti da ustaše iz Kupreša vrše ispade u okolna sela, niti prodor u pravcu s(ela). Šujice.* Na kupreškom području

---

je jedan zarobljeni ustaša. Nije mnogo preterao. Ako uništimo Francetićevu "Crnu legiju" pola posla je gotovo s Pavelićevom vojskom. Dedijer, I, 1945, str. 255-256.

3 Navodno je nakon prijedloga nekih članova VS, koji su mislili da I. proleterska brigada može zauzeti Kupres, načelnik stožera brigade izradio plan napada. U njemu su trebala sudjelovati četiri bataljuna I. proleterske i sedam ostalih brigada. Napad nije izveden jer je Tito prihvatio mišljenje stožera brigade da se raspoloživim sredstvima Kupres ne može zauzeti. *Vuksanović*, 1981, str. 122.

4 Zapovijed vrhovnog zapovjednika od 19.VIII.1942. stožeru IV. operativne zone, *Zbornik*, II/5, dok.br. 118.

5 U zapovijedi I.,II. i III. proleterskoj brigadi od 30.VII.1942. Tito upozorava na vojno-gospodarsku važnost područja: *Na ovoj teritoriji mi imamo uslova da povežemo sve partizanske snage u Bosanskoj Krajini, Dalmaciji, Lici i Hercegovini i da rasplamsamo partizansku borbu u delu Bosne između Vrbasa i reke Bosne. Na ovoj teritoriji postoje uslovi da se rasplamti narodni ustanak samo ako naše proleterske snage budu pravilno radile, to jest razvile pravilan politički rad. Uslovi za ishranu na ovoj teritoriji postoje jer se u našem dohvatu nalazi žitnica u dolini r.Vrbasa, Bosne, Save i ovih bogatih kraških polja - Duvno, Livno, Kupres... Pored ovoga mi moramo stvoriti hleba dalmatinskim partizanima gde se partizanski pokret sve jače razvija. Zbornik*, II/5, dok. br. 54.
Zapovjednik III. domobranskog zbora bio je svjestan partizanskih "gospodarskih" namjera pa je u redovitom izvješću GS izrazio bojazan *da će partizani opljačkati ove najplodnije krajeve zapadne Bosne, pokraj inače teškog stanja u pogledu prehrane. Dnevno izvješće GS MINDOM* broj 219. od 7.VIII.1942. (Prilog). *HDA.*

odred je morao postrojiti Kupreški bataljun u čijem bi sastavu bili ljudi iz srpskih kupreških sela. Znajući koliko je stožer odreda nepokretan, Tito je zapovijedio Operativnom stožeru za Bosansku krajinu da novu zadaću čvrsto *postavi pred Štab Odreda, ukazujući mu da se samo tim dejstvom štiti predeo Janja, za čija su se oni sela vezali.*[6]

Nastojeći učvrstiti zauzeta područja, Vrhovni je stožer NOP i DVJ poduzimao niz mjera. Kupres, kao most za dolinu Vrbasa, ostao je trn u oku i sprečavao zaokruženje osvojenih područja. Zato je načelnik VS 17. kolovoza u pismu stožeru V. crnogorske brigade istaknuo:

Predeo Kupresa mi ne nameravamo ispraznити. To bi bilo i vojnički i politički neispravno. Tu ostaju naše jake snage koje će uznemiravati neprijatelja u Kupresu, a u pogodnom momentu napasti i likvidirati to ustaško gnezdo... mi uopšte ne nameravamo napustiti ovu prostoriju nego je baš zadržati i organizovati. Tu se nalaze rezerve ljudstva koje treba uvesti u naše jedinice.[7]

Josip Broz Tito s Arsom Jovanovićem, Aleksandrom Rankovićem i Pavlom Ilićem-Veljkom

6 Naputak vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 16. VIII. 1942. Operativnom stožeru NOP i DVJ za Bosansku krajinu, *Zbornik*, II/5, dok. br. 108. Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 16. VIII. 1942. stožeru III. krajiškog odreda, *Zbornik*, II/5, dok. br. 109.

7 Naputak načelnika VS NOP i DVJ od 17. VIII. 1942. stožeru V. crnogorske brigade, *Zbornik*, II/5, dok. br. 111.

Vrhovni je zapovjednik NOP i DVJ ipak privremeno odgodio planirano kretanje I. krajiške i II. proleterske brigade prema Mrkonjić Gradu. Naime, III. krajiški odred se nije bio prikupio u području Blagaja, a 16. kolovoza Tito je dobio obavijest *da bi se neki muslimani iz Kupreša predali. Oni su slali neke labave delegate*, pisao je Tito stožerima I. krajiške i II. proleterske brigade navodeći razlog odgode već izdane zapovijedi. Sumnjao je u iskrenost namjera o predaji, no odlučio je izvesti manji pothvat prema Kupresu. Kako je dio muslimanskoga pučanstva u dolini Vrbasa i Livnu bio vidno naklonjen partizanima, slično je očekivao i od kupreških Muslimana. Budući da su postrojbe koje su napadale Kupres držale kako je u borbama poginulo nekoliko stotina "ustaša", prijedlog za izlazak Muslimana iz grada činio se, uz svu sumnju, vrijednim rizika. Tito je zapovijedio stožerima obiju brigada da noću 19. kolovoza u 21 sat *izvedu jedan demonstrativan napad, te da vidimo da li će neki izaći.*[8]

U pothvatu je s I. krajiškom i II. proleterskom trebala sudjelovati i IV. crnogorska brigada. Uzimajući u obzir da se ta postrojba nije oporavila nakon preživljene katastrofe, načelnik VS umirio je stožer brigade navodeći da je riječ o *demonstraciji lakim djelovima*:

Vi znate da su neki muslimani iz Kupreša preko svog delegata potražili od nas uslove za njihovu predaju. Tih muslimana ima navodno oko 700. Mi smo im zagarantovali život pod uslovom da napadnu ustaše, unište topove, tenkove i automatska oruđa. U ovom cilju noću 19./20. naše jedinice, pa i vaša brigada, izvršiće ***lakim djelovima*** *demonstrativni napad u 21. čas. Pri tome napadu muslimani bi trebali da izađu. Tom prilikom muslimani će imati znak: "Alah je s nama", a partizani treba da odgovore: "Alah je veliki". Predavanje tih ustaša mnogo bi značilo za dalje vođenje naše borbe. Tako bi se počeo ljuljati temelj i Pavelićevim ustašama. Parlamentar koji je bio kod nas donijeće odgovor od tih muslimana iz Kupreša kod vas. U slučaju da su ti muslimani povoljno odgovorili, onda i toj demonstraciji treba pridati veću važnost, samo pazite da ne bude gubitaka.*[9]

Držeći predaju muslimana malo vjerojatnom zbog pojačanja posade Kupresa koje je, dojavila je II. proleterska brigada, bilo oko tri satnije, načelnik VS upozo-

8 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 17.VIII.1942. stožerima I. krajiške i II. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5,dok.br. 114.
Ponudu o predaji dijela kupreških muslimana donio je musliman iz jednog od kupreških sela. Rekao je da je razlog predaje ogorčenje na Francetića *zato što je primio 48 četnika i dao im automatsko oružje*. Isti je musliman došao od Tita tražiti jamstvo za sigurnost muslimana, što mu je obećano uz obvezu da ubiju pukovnika Francetića. Upravo razlog predaje upućuje na varku jer Francetić tada nije bio u Kupresu. *Dedijer*, I, 1945, str. 286. Kupreški Hrvati nejasno se sjećaju te varke koja se u dostupnoj dokumentaciji oružanih snaga NDH uopće ne spominje.

9 Naputak načelnika VS NOP i DVJ od 18.VIII.1942. stožeru IV. crnogorske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 115.

rio je stožer brigade da se mora spriječiti prodor prema Šujici te da organizira izvlačenje ljetine iz Kupreškog polja. Također, stožer je obaviješten o novoj zadaći obrane prema Šujici.[10]

VS je primio pozitivan odgovor "muslimanske skupine" iz Kupresa 19. kolovoza prijepodne i proslijedio ga brigadama određenima za napad:

Ustaše će izaći prema Vratima. Muslimani su kod topa, bacača i teškog topa. Mi ćemo što više zla učiniti unutra. Od Pogane Glavice otvorite najjaču vatru. Nemojte tući top, jer se kod njega nalazi velika količina municije. Topom tucite donji deo grada. Mi ćemo izaći 19 u 21 čas, a znaci raspoznavanja neka budu "Alah je s nama" - reći će ustaše i muslimani, a vi ćete odgovoriti "Alah je veliki".[11]

Brigadama je zapovjeđeno da učine sve da se *muslimanska grupa prihvati a po mogućstvu, ako se pokaže slaba vatra i otpor, pokuša i likvidirati ostatak posade Kupresa.* Demonstrativni napad se morao izvesti oprezno, a ako bi uvjeti bili povoljni, trebalo je pokušati zauzeti Kupres. Zadaće brigada bile su:

- Druga proleterska brigada zauzima Mala i Velika Vrata i Malu Plazenicu; ako bi otpor bio jak treba samo da *priveže snage na tim položajima.*
- Prva krajiška brigada zauzima Čardačicu; u slučaju povoljnih uvjeta za upad u grad, *a to će biti slaba vatra, slab otpor, otsustvo artiljeriske vatre i vatre bacača, onda neka privuče i protivkolske topove (barem jedan) kojima će tući eventualno kuće u koje bi se zabarikadirali ostaci ustaša.*
- Četvrta crnogorska brigada glavninom snaga zauzima Poganu Glavicu i minobacačkom paljbom mora *tući donji deo grada i otvoriti jaku vatru automatskog i pešadijskog naoružanja. Slabe snage uputiti u sela ispod Velikog i Malog Stožera koje će vršiti demonstrativne vatrene prepade.*

Tito je posebice istaknuo *više nego ikada potrebno je da komandni kadar bude u čvrščoj vezi sa svojim jedinicama kako bi mogao osetiti da li i kad treba vršiti napad ili povući svoje trupe da ne trpe uzaludne gubitke.* Znajući koliki bi politički uspjeh imalo razdvajanje *muslimanskih ustaša od ustaša katolika,* Tito je zahtijevao *tome podesite sve svoje postupke.* Prebjege je trebalo potom razoružati, prevesti u Blagaj i politički obraditi.[12]

U dogovoreno su vrijeme tri brigade oprezno počele demonstrativni napad. Na ugovoreni je poziv posada Kupresa odgovorila ubojitom paljbom, a na Malim je Vratima dio ustaša u protunapadu iznenadio 3. četu 4. bataljuna II. proleterske brigade. U borbi su poginula dvojica partizana, i jedan je bio ranjen. Hrvatska je strana imala jednog ranjenog. Na drugim dijelovima crte, borba je bila jača samo

10 *Isto.*

11 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 19.VIII.1942. stožerima II. i IV. proleterske i I. krajiške brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 121.

12 *Isto.*

kod groblja na Čardačici gdje je ranjen jedan partizan iz sastava I. krajiške brigade. Četvrta crnogorska brigada nije imala gubitaka.[13]

Tim napadom manjeg opsega završene su borbe za Kupres, za većinu sudionika možda najteže na njihovu borbenom putu.[14] Najveći je gubitnik bila IV. crnogorska brigada koja je s Kupresa "ponijela" čak i kletvu kao sjećanje na veliki poraz 13./14. kolovoza. Postrojba je zbog gubitaka ostala na odmoru na kupreškom području preuzevši zadaću koju je dotad imala II. proleterska brigada. Do kraja kolovoza brigada je imala nekoliko manjih sukoba s posadom Kupresa. U jednom od njih, 29./30. kolovoza, jača je skupina posade prodrla do Blagaja, gdje je zapalila selo i rastjerala stanovništvo, koje je to zamjerilo brigadi. U izvješću Vrhovnom stožeru od 1. rujna, stožer brigade piše o situaciji u postrojbi:

Psihološki naši vojnici se slabo osjećaju na ovom terenu i želja je sviju, iako mi ne damo toj želji da dođe do izražaja, da se povuku sa ovog terena, te i da se odvoje od Kupresa. To je logično, kada se uzme u obzir karakter i mentalitet Crnogoraca, kojima pred očima stalno stoje njihovi skoro najbolji drugovi koje su izgubili kod Kupresa.

Naše je mišljenje da bi našu Brigadu trebalo prebaciti sa ovog terena, dati joj neki lakši zadatak, gdje bi imala uspjeha, jer svakako četiri neuspješne operacije imale su, ipak, i pored našeg političkog rada, izvjesnih posljedica na oduševljenje naših boraca.[15]

* * *

Zbog njezina straha od Kupresa, stožer II. proleterske divizije nije odredio IV. crnogorsku brigadu za napad na Kupres 28. prosinca 1942. Određene su II. proleterska i II. dalmatinska brigada. Napad nije uspio, a stožer je divizije komentirao: *Prilikom ovog napada na Kupres, primjećeno je kolebanje kod ljudstva II Proleterske brigade od bojazni velikih gubitaka s obzirom na ranije neuspjehe ove brigade i ostalih jedinica pri napadu na Kupres, o čemu svjedoči i izvještaj Štaba II Proleterske brigade ...*[16]

13 *Leković*, 1965, str. 483., *Janković*, 1975, str. 115., *Urošević*, 1979, str. 115., *Gončin-Rauš*, 1981, str. 48-49.

14 U borbama za Kupres od 28. srpnja do 20. kolovoza poginulo je na obje strane (uključujući i civilno stanovništvo Kupresa i okolnih sela) oko 211, a ranjeno je 428 ljudi. Partizanski gubici bili su 135 mrtvih i 224 ranjena, a gubitci branitelja 54 mrtva i 185 ranjenih boraca. Civilno je stanovništvo imalo 22 mrtva i 19 ranjenih. Zbog nedostatka podataka te brojke valja držati samo približnima, nikako točnima.

15 Izvješće stožera IV. crnogorske brigade od 1.IX.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/7, dok.br. 2.

16 Izvješće stožera II. proleterske divizije od 3.I.1943. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/9, dok.br. 18.

Poglavlje X.

Borbe za Mrkonjić Grad

Vrhovni je stožer konačno odustao od Kupresa i 22. kolovoza uputio I. krajišku i II. proletersku brigadu prema Mrkonjić Gradu, u skladu sa zapovijedi od 19. kolovoza. Brigade su morale zauzeti gradić i neutralizirati vrlo jak četnički pokret na tom području. U zadaći je trebala sudjelovati i III. sandžačka brigada. Trima brigadama potporu bi davale lokalne partizanske postrojbe, II. krajiška brigada i dijelovi III. krajiškog odreda. Sve su postrojbe podređene zapovjedništvu Operativnog stožera za Bosansku krajinu koji je određen da vodi operacije.[1]

Vrhovni je zapovjednik bio siguran da će lako zauzeti Mrkonjić Grad, jer je od obavještajnog časnika III. krajiškog odreda dobio podatke o situaciji u gradu, slaboj borbenoj spremnosti domobranske posade, i dobrohotnom odnosu lokalnih četnika prema partizanima, koji je bio izravna posljedica uspjeha proleterskih brigada. Vjerovao je da će dio tih četnika mobilizirati u brigade.[2]

U Mrkonjić Gradu su bile 1. bojna 9. pješačke pukovnije s oko 450 domobrana i oružnička postaja s devet oružnika. Bojna je imala u naoružanju osam teških i 10 lakih strojnica, pet minobacača i protuoklopni top 37 mm. U okolici grada bili su dijelovi četničkog odreda Drenovića kojima je zapovjednik domobranske bojne vjerovao.

Prva krajiška i II. proleterska brigada izbile su 23. kolovoza na šire područje grada. Četnici su ih zamijetili i obavijestili domobransku posadu da su *primjećene .. velike grupe oko 2.500 partizana kod Šipova, a njihove prethodnice nalaze se* na

1 Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 19.VIII.1942. stožerima I. krajiške i II. proleterske brigade, *Zbornik*, II/5, dok.br. 122.

2 Izvješće stožera III. krajiškog odreda od 15.VIII.1942.VS NOP i DVJ, *Zbornik*, IV/6, dok.br. 102.

Sinjakovcu južno od Varcar Vakufa.[3] Znajući od doušnika brojno stanje posade i njezinu borbenu spremnost, stožeri brigada odlučili su odmah napasti, računajući na iznenađenje. Nisu gubili vrijeme da se povežu s Operativnim stožerom za Bosansku krajinu niti su čekali dolazak III. sandžačke brigade. Osnovali su zajednički Operativni stožer i izradili plan napada. U skladu s Titovom preporukom određeno je da glavninu zadaće obavi I. krajiška brigada:

- Jedna četa 2. bataljuna mora presjeći prometnicu Mrkonjić Grad-Sitnica, a ostale dvije napadaju Rogolje radi njihova odsjecanja od grada. Jedna četa ostaje na Rogoljama, a druga sudjeluje u napadu na grad.
- Druga i 3. četa 1. bataljuna napadaju grad uz prometnicu Mrkonjić Grad-Banja Luka, a 1. četa sa četom 3. bataljuna napada lijevo od brda Orugla.
- Dvije čete 3. bataljuna sprečavaju moguću pomoć četnika iz Šipova, a treća napada zajedno s 1. četom 1. bataljuna.
- Prateća četa pojačava dijelove brigade koji napadaju.

Druga proleterska brigada morala je osiguravati napad ili, ako bi bilo potrebno, sudjelovati u njemu. Prvi je bataljun trebao zauzeti brdo Oruglo i zadržati dio snaga na njemu, a drugim dijelom pojačati blokadu grada. Drugi bataljun osiguravao bi put Mrkonjić Grad-Jajce. Treći je bataljun imao zadaću na Magaljdolu osiguravati napad iz smjera Jajca, a 4. bataljun morao je zarušiti prometnicu Mrkonjić Grad-Crna Rijeka-Banja Luka.[4]

Napad je počeo 24. kolovoza u 1.45 sati. Slabo branjeni grad je zauzet nakon dvosatnog puškaranja. Većina je posade zarobljena, a smjerom prema Bočcu izvuklo se 124 domobrana i četvorica časnika. Stožer 9. pješačke pukovnije okrivio je za gubitak grada četnike-suborce:

Da je došlo do tako brzog pada Varcar Vakufa leži krivnja na četnicima grupe Drenović, koji su trebali držati položaje ispred položaja naše vojske i primiti prvi borbu. Međutim pola četnika grupe Drenović priključilo se partizanima i dovela partizane u sam grad iza položaja i u leđa našim domobranima, a druga polovina četnika sa samim Drenovićem povukla se već dan ranije i tokom noći prema Banja Luci. Kod toga je palo partizanima u ruke skoro sve tvorivo, teško naoružanje, streljivo i hrana I. bojne 9. p(ješačke). p(ukovnije). osim onog što su domobrani koji su se povukli prema sjeveru sobom ponijeli.[5]

* * *

3 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

4 Zapovijed Operativnog stožera I. krajiške i II. proleterske brigade od 23.VIII.1942. za napad na Mrkonjić Grad, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 81.

5 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190.

Napadač nije imao gubitaka. Ranjena su trojica domobrana.[6]

S borbama za Mrkonjić Grad završena su dvomjesečna napadna djelovanja partizanskih proleterskih i udarnih brigada. Tijekom njih slomljene su vojna i politička vlast NDH na području Prozorske kotline, kraških dinarskih polja i dijela Bosanske krajine. Buduće planove VS NOP i DVJ za osvajanje Jajca spriječit će, privremeno, napadi njemačkih borbenih skupina "Putlitz" i "Vedel" iz smjera Banje Luke.

6 Izvješće stožera 1. krajiške brigade od 28.VIII.1942. VS NOP i DVJ o zauzimanju Mrkonjić Grada, *Zbornik*, IV/35, dok.br. 83. Izvješće vodnog oružničkog zapovjedništva Jajce od 28. VIII.1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 168., *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178. i 180.

Poglavlje XI.

Vojne i političke prilike potkraj ljeta 1942.

Događaji ljeta 1942. najviše su utjecali na položaj pučanstva, Hrvata, Muslimana i Srba. Tmurno raspoloženje hrvatskoga puka na području južno od demarkacijske crte slikovito je opisao u jednom od izvješća zapovjednik 6. oružničke pukovnije:

Raspoloženje hrvatskog dijela naroda, katoličkog i muslimanskog u odnosu na državu i njene predstavnike nije nepovoljno, ali nije ni na onoj visini na kojoj bi moglo i trebalo biti, jer su prilike koje utiču na držanje građana ostale i dalje nepromjenjene... Među pravim Hrvatima osjeća se kolebljivost, neodlučnost, strah i nespokojstvo koje se svakim danom sve više ispoljava. Raspoloženje naroda je odraz onih teških prilika pod kojima živi pučanstvo na cijelom području pukovnije, bile one privrednog ili sigurnosnog značaja i pogubno utiču na duh, moral i odpornost narodnih masa. Osobna i imovinska dobra građana stalno su ugrožena i predmet su napada bilo komunističkih, četničkih ili savezničkih vojnih snaga kada poduzimaju akcije na zemljištu. Svakodnevni napadi i uništavanje narodnih dobara stvara kod građana uvjerenje da je država nemoćna da im pruži zaštitu i time gube povjerenje u njenu snagu i solidnost. Glad i teško ekonomsko stanje stvara još veće nespokojstvo, nemir i bojazan podkopavajući u srži odpornost svakog pojedinca. Sve ove nedaće većim dijelom snose široke seljačke mase čiji se položaj svakim danom sve više pogoršava. Sasma je jasno da sve ovo ima jakog odraza i može se reći, presudno je u pogledu držanja građana i njihovog raspoloženja prema državi i njenom Vrhovništvu.[1]

Situacija je na području 5. oružničke pukovnije bila još teža zbog opsega borbenih djelovanja zaraćenih strana. Kaotično stanje izazvano djelovanjem ustanika, nemogućnost učinkovite zaštite imovine i osobne sigurnosti, zatim napadi na predstavnike vlasti, prepadi na prometnicama, dugotrajnost rata, sve je to razara-

1 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 143.

juće djelovalo na raspoloženje hrvatskog pučanstva stvarajući plodno tlo za partizansku promidžbu.[2] Na talijanskom okupacijskom području situacija je bila najteža. Pučanstvo nije imalo pouzdanja u talijansku vojsku koja je, više nego očito, uvijek davala prednost pravoslavnom pučanstvu. Dolaskom proleterskih brigada stvari su postale još gore. Dio je stanovništva (Glamoč i Livno) pobjegao pred partizanima iz svojih domova strahujući za goli život. Znajući kako dolazi u sredinu koja nije sklona partizanskom pokretu partizanski je vrhovni zapovjednik, tijekom hodnje Udarne skupine brigada, nekoliko puta podređenima izdavao zapovijedi kojima je određivao način ponašanja prema stanovništvu područja kojim se kretala skupina. Većina je nesrpskog stanovništva bila protiv ustaničkog pokreta, a podjela ustanika na partizane i četnike nije ništa mijenjala u odnosu stanovništva spram njih. Bile su tu samo nijanse u razlikovanju istog neprijatelja, koji je imao isti (negativan) odnos prema novouspostavljenoj hrvatskoj državi. U etnički miješanim područjima (područja Livna, Glamoča, Kupresa, Bugojna i Jajca) živjelo je više Srba i ona su bila u sukobima od prvih dana rata zbog jakog ustaničkog pokreta. Stanovništvo krajeva koji su bili u zaleđu i gdje su prevladavali Hrvati i Muslimani dotad gotovo da nije imalo prilike vidjeti i doživjeti borbe.

Odnos je partizana prema domicilnom stanovništvu bio vrlo taktičan jer ih se pučanstvo bojalo, a valjalo je paziti da se od njega ne stvori neprijatelj.[3] Za razliku od domaćih partizana, u proleterskim je brigadama bilo dovoljno obrazovanih političkih agitatora koji su, osim nadarenosti za promidžbu, imali i organizacijskih sposobnosti.[4] Dobro razumijevajući da pisana riječ u zaostalim i neobrazovanim masama teško može postići uspjeh, komunistički su agitatori organizirali brojne promidžbeno-političke skupove na kojima je *stavljeno...u izgled...pučanstvu brzo zauzimanje Prozora, Gornjeg Vakufa, Bugojna, Kupresa, Tomislavgrada, Livna, Glamoča i Varcar Vakufa*. Na tim su skupovima oni *predočavali zauzimanje cjelokupnog područja N.D.H. kroz mjesec dana vojne djelatnosti*.[5] Postignuti vojnički us-

2 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 157.

3 *Vodio sam računa o strahu koji je zavladao kod stanovništva zbog same naše pojave, i koji je dobrim delom doprineo da se učvrsti uverenje, naročito kod seljaka, o tome da partizani kolju, "čupaju noseve", ruše domove, jednom rečju – uništavaju sve pred sobom. Eto, zašto se mnogima moraju progledati kroz prste čak i teže krivice, a kamoli po naredbi kopanje jama i sl. U protivnom, u najkraćem vremenu imali bismo protiv sebe u šumama i brdima hrvatske seljake i muslimane. Uostalom, ako bi streljali svakog onog koji je po naređenju ustaških krvnika kopao jamu, prenosio zaklane Srbe, fašistički pozdravljao i sl. onda bi napravili novu klanicu, samo sa promenjenim ulogama*, pisao je Titu 15. kolovoza 1942. A. Ranković koji je sudski "uredovao" po Livnu. *Zbornik*, II/5, dok.br. 105.

4 To je morao potvrditi i D. Jevđević potkraj travnja u izvješću D. Mihailoviću: *Narod je patrijarhalan i nacionalan do srži. Komunisti koji su imali inteligentnije vodstvo i školovanije agitatore preveli su ga žedna preko vode u partizane pod firmom narodne vojske* (misli se na dobrovoljačke postrojbe, D.M.) *čuvajući se da mu nameću zvezde i druge komunističke ambleme. Zbornik*, XIV/1, dok. br. 77.

5 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178.

pjesi dali su krila partizanskim agitatorima, pa je hrvatsko redarstvo zabrinuto izvješćivalo da je *čak izvjestan dio pučanstva bio uz njih i potajno ih potpomagao.*[6]

Tito je razumijevao važnost prvog dojma što ga ostavljaju partizani pri susretu s pučanstvom već i zbog toga što su partizanski postupci bili jedan od odgovora na političku propagandu NDH. No, njegove su se zapovijedi u tom smislu često kršile, najviše pljačkaškim ispadima. Zbog toga je strijeljano nekoliko pripadnika iz različitih postrojba (Konjic, Blagaj), a dojmovi su se nastojali popraviti čestim pokušajima da se djelomice nadoknadi počinjena šteta. To osobito vrijedi za područje Livna, Tomislavgrada i Prozora.

Na livanjskom području je bila razmjerno jaka organizacija domaćih komunista i dalmatinskih partizana. Njihove političke nazore nisu prihvaćali neki

Pred oluju. Središte Kupresa. (Snimio Ivan Softa)

6 Prosudujući prema izvješćima hrvatskog oružništva, osobito je jaka bila promidžba IV. crnogorske brigade o čemu je Zapovjedništvo oružničkog krila Travnik 22. srpnja 1942. izvijestilo zapovjedništvo 5. oružničke pukovnije: *4. partizanska brigada ra(z)bila je i ubacila među pučanstvom, naročito među našim slojevima naroda, svoju jaku promičbu... Promičbu su širili na sve moguće načine, navodeći: da se bore za "slobodu naroda", da je njihov cilj srušiti kapitalizam, a podpomoći siromašnom seljaku i radniku, da siromašni svieť oni potpomažu, te su čak izvjestan dio opljačkanih namirnica djelili siromašnim seljacima, da je njhova pobjeda sigurna i da će ona uslijediti najdalje u roku od 5 mjeseci, upućivali su narod da ne bježi i da ih se ne boji, jer da oni narodu donose slobodu. Zbornik*, IV/6, dok.br. 150.

članovi Vrhovnog stožera držeći da su i kod drugova Dalmatinaca izražene *lijeve i sektaške greške.*[7] Pokrajinskom je komitetu za Dalmaciju zamjereno što nije uspostavio suradnju s predstavnicima građanskih stranaka nego ih je pokušavao *gurnuti na pozicije okupatora i tako lakše raskrinkati u masama* držeći se stajališta kako se nikome ne smije dopustiti *da u današnjoj borbi ostane neutralan.* Bilo je to stajalište CK KPH koje se dosljedno provodilo, a CK KPJ proglasio ga je zastarjelim i politički štetnim.[8] Ranković je spriječio stožer IV. operativne zone da osnuje terensku sudsku komisiju za neka "ustaška sela" na području Livna i Glamoča. Ipak, u Livnu je održano najveće suđenje zarobljenim pripadnicima Ustaške vojnice i pokreta u sklopu pohoda udarne skupine brigada. Tijekom suđenja oko 500 je ljudi bilo pod istragom, a nakon njega strijeljano ih je 120. Titova je zapovijed spasila od smrti zapovjednika posade Livna, bojnika Križanca. *Pošteđen je jer nije pružio ogorčeni otpor i jer moglo bi biti od domobranskih oficira i dijela građanstva rđavo primljeno njegovo streljanje*".[9]

Na području Kupresa partizanska politička "elastičnost" nije došla do izražaja. Zbog zemljopisnog položaja hrvatskih sela i povlačenja pučanstva u grad, nije bilo moguće komunističko političko djelovanje i promidžba. To su osobito iskoristili kupreški Srbi, proglašavajući cijelo hrvatsko pučanstvo zločincima i koljačima.[10]

* * *

Raspoloženje je u hrvatskim oružanim snagama u mnogočemu bilo nalik raspoloženju pučanstva. Malobrojno je oružništvo razvučeno po širokom području gdje takoreći nigdje nije moglo obavljati zadaće bez pomoći ostalih oružanih postrojba, a na području pod talijanskom kontrolom preostalo mu je samo da nemoćno utvrdi protuhrvatske postupke talijanske oružane sile.

Domobranstvo je bilo u najtežem položaju. Kako je najvećim dijelom razbacano po postavima da štiti prometnice i veća naseljena mjesta, tako se nije mogla provoditi izobrazba *stege i osvještenje vojničkog znanja i Hrvatske svijesti*, zaključuje

7 *Zbornik*, II/5, dok.br. 105.

8 *Isto.* Politodjel I. proleterske brigade u izvješću CK KPJ od 15./16. VIII. 1942. izražava isto mišljenje kao Ranković te ocjenjuje da PK KPH za Dalmaciju radi prema krilatici *ko nije s nama, taj je protiv nas. Izvori*, A, II, 6, dok.br. 117.

9 *Zbornik*, II/5, dok.br. 105. Obavijest Milovana Đilasa od 10. VIII. 1942. Aleksandru Rankoviću, *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 100.

10 *Zbornik*, II/5, dok.br. 33. *Stilinović*, 1965, str. 449, 451-453.
O tomu je Lopičić zapisao: *...isto kao i sinoć čuh jezive izjave seljaka, o spaljivanju živih, o masovnom ubijanju i bacanju u jame Srba nještana, njihove djece, žena i starih... I ovde čusmo još jezivije priče o zvj erstvima ustaša, koje, osobito žene, uz plač i jecaj ponavljaju riječima - Moja rano ljuta.* Lopičić, 1961, str. 279-280, 283.

zapovjednik I. operativne zone za podređene postrojbe.[11] Loše naoružani i opremljeni ljudi obavljali su obrambene zadaće i to uglavnom stražarske, što je negativno utjecalo na njihovo raspoloženje i borbenu spremnost, stvarajući opći osjećaj frustriranosti i nezadovoljstva. Dio domobrana pričuvnika bio je pod oružjem znatno duže od dopuštenog zakonskog roka i to je dodatno umanjivalo motiviranost za obavljanje zadaća. Slično je bilo i s domobranima kojima je prošao redoviti rok službe, a nisu dobili zamjenu. Problem prekoračenja roka službe opterećivao je osobito seljake, kojih je u domobranstvu bilo najviše, pogotovo u doba poljskih radova. Na kraju, nejednake plaće i prehrana u usporedbi s Ustaškom vojnicom bili su stalni izvor nezadovoljstva među svim domobranima, od vojnika do časnika. Naravno, takvo se domobranstvo *koje je već jedanput bacalo oružje* i preživjelo *jedno rasulo države* nije moglo uspješno suprotstaviti gerilskom načinu ratovanja, držao je zapovjednik 9. pješačke pukovnije. Na području I. operativne zone III. domobranskog zbora ta je pukovnija polovicom ljeta uspijevala parirati napadima III. krajiškog odreda, a dijelom snagama pod zapovjedništvom pukovnika Šimića sudjeluje u pothvatima na širem području Jajca i Mrkonjić Grada. Dolazak proleterskih brigada, njihova brojčana premoć i nova borbena taktika bile su prejak protivnik za pukovniju, njoj podređenu 2. bojnu 14. pješačke pukovnije i milicijske postrojbe.[12]

Domobranstvo, koje je činilo glavninu obrambenih snaga Konjica, Livna i Mrkonjić Grada, uglavnom je bilo inferiorno proleterskim brigadama, što i nije čudno jer je redovito bilo u nepovoljnijem položaju.[13] Domobranska bojna 7. pješačke pukovnije u Konjicu, sastavljena većinom od pričuvnika dobi iznad četrdeset godina, nije se mogla mjeriti s najkvalitetnijom partizanskom postrojbom. Slično je bilo i u Livnu, gdje je skupina vojnika livanjske posade bila u dosluhu s partizanima te je njezina uloga u borbama za Livno ostala nejasnom.[14]

---

11 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

12 *Zbornik*, IV/6, dok.br. 179, 180 i 190.

13 Poznata je tvrdnja partizanskih povjesničara kako domobranstvo gotovo da i nije imalo borbenu vrijednost. Partizanski (poslije i JNA) general Peko Dapčević držao je da su domobranske postrojbe bile: *bez oslonca na ustaške ili njemačke trupe stalan i lak plijen trupa Narodnooslobodilačke vojske (bilo je domobrana koji su i po više od tri puta sa celom opremom zarobljeni u toku rata).* Peko Dapčević, Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR, Beograd 1961, str. 11.
Tvrdnje su generala Dapčevića i ostalih partizanskih (JNA) pisaca, s obzirom na njihov način pristupa problemu povijesti rata 1941.-1945. i obrade borbene vrijednosti "neprijatelja", naprosto proizvoljne ocjene (koje i nisu mogle biti drukčije). Uostalom, rat 1941.-1945. još nije znanstveno obrađen.

14 U izvješću od 22.VIII.1942. Općem vojničkom povjereniku NDH kod "Supersloda" zapovjednik 6. pješačke divizije je napisao da je 2. bojna 14. pješačke pukovnije *od svog odlaska iz Bileće u veljači prošla .. daleki put borbi preko Varcar Vakufa, Bugojna, Kupresa i Livna, a veći dio njene momčadi bio je na vježbi preko 6 mjeseci i čekao je zamjenu. Zamjena od 300 pričuvnika stigla je iz Varaždina već po padu Livna - kasno. Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 2320/taj. *HDA.*

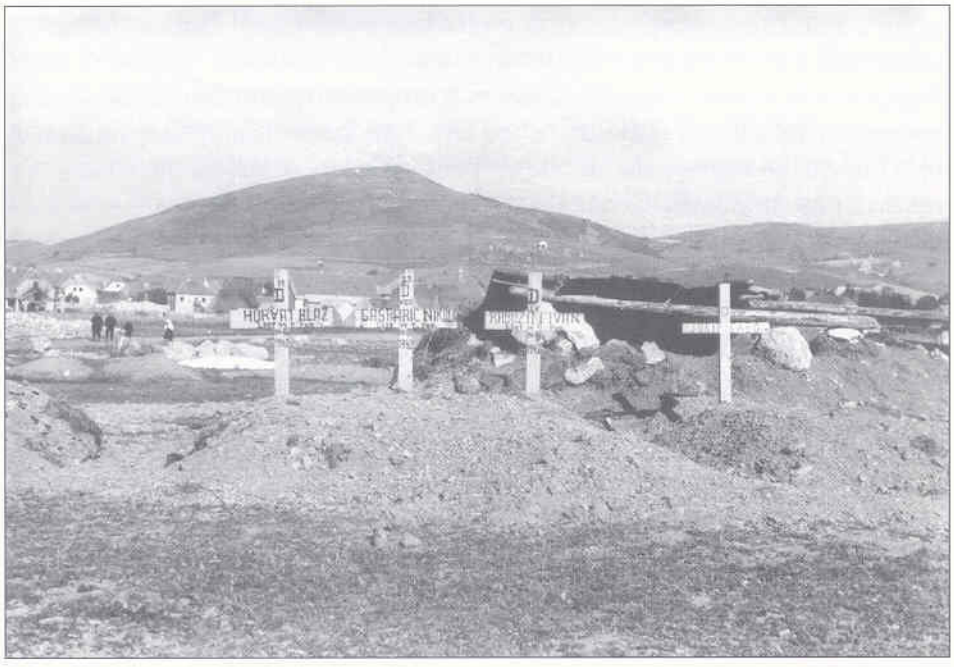

Grobovi domobrana 5. satnije 14. pješačke pukovnije. *Fotografija je i slikovni dokaz da je 13./14. kolovoza 1942. postave na Malom Stožeru branila 5. satnija 14. pješačke pukovnije, a ne 5. satnija 15. pješačke pukovnije, kako je nekoliko desetljeća tvrdila "partizanska povijest". Iznad grobova uzdiže se Čardačica (it 1300), uzvisina koju su partizanski dužnosnici držali ključem za osvajanje Kupresa. Premda su je u napadima redovito uzimali, pokazalo se da taj ključ ne otvara vrata pobjede. (Snimio Ivan Softa)*

Bojna u Mrkonjić Gradu, ionako male borbene vrijednosti, skupo je platila svoju neopreznost i preveliko povjerenje u četnike-suborce.[15] Najveći je uspjeh domobranstva postignut u borbama za Bugojno i Oborke kada je polubojna 15. pješačke pukovnije *nadvisila i oduvala... s komunikacije Travnik-D. Vakuf* 3. bataljun II. proleterske brigade.[16]

Polovicom ljeta 1942. Ustaška je vojnica tek postajala masovnijom. Na području južno od demarkacijske crte (srednja i jugozapadna Bosna) uopće nije bilo ustaških bojni iz 1941. godine. Povlačenjem talijanskih postrojba nakon Zagrebačkog sporazuma, počeo je ustroj pripremnih bojni. Dvije stajaće djelatne bojne, XVII. i XX., bile su neiskusne i bez osobite borbene vrijednosti. Poslije odlaska Talijana neke su satnije XVII. i XX. bojne premještene iz Bugojna i Travnika u Prozor, Tomislavgrad, Kupres i Livno. Tako su dolazile u istu situaciju kao domobranstvo jer su, izolirane, bile laki plijen brojčano jačim i borbeno iskusnijim

15 *Zbornik*, II/5, dok.br. 60. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 39, 61, 102 i 159.
16 *Zbornik*, II/5, dok.br. 32. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

partizanskim brigadama.[17] Ustaška je vojnica poražena u borbama za Prozor (tri satnije novaka od kojih jedna Crne legije) i na Klenku (jedna satnija Crne legije).[18] Posve je drukčije bilo s iskusnim i jačim skupinama ustaša iz sastava Crne legije. Na bojište je pristiglo nekoliko satnija te postrojbe i njihovom je zaslugom spriječeno zauzeće Donjeg Vakufa, Bugojna i Kupresa. U neuspješnom pothvatu od 28. srpnja do 2. kolovoza, dvije su se satnije ojačane skupinom kupreške milicije (oko 400 ljudi) održale uz cestu Tomislavgrad-Šujica-Borova Glava između dviju proleterskih brigada i jednog samostalnog bataljuna (oko 1700 ljudi). Bio je to velik pothvat na njihovu ratnome putu, postignut kombinacijom iznimne hrabrosti, drskosti, čimbenikom iznenađenja i lošom prosudbom.

Međusobni je odnos domobranstva i Ustaške vojnice ovisio o "težini" njihova časničkog zbora. Zapovjednik 6. pješačke divizije pukovnik Pacak (kao, uostalom, i pukovnik Francetić) imao je velikih poteškoća s ustaškim natporučnikom Buntićem kad se trebala organizirati obrana oko Studenih Vrela.[19] Okolnost da su "stranačka vojska", te odvojeni od sustava zapovijedanja u domobranstvu, išla je na ruku ustaškim časnicima i oni su je iskorištavali. Čini se da u ljeto 1942. samo pukovnik Šimić nije imao takvih problema. Poglavnik ga je izravno imenovao svojim opunomoćenikom, a njegove su časničke kvalitete već bile poznate na tom području, jer je do svibnja 1942. zapovijedao 9. pješačkom pukovnijom.[20]

Nedostatak domobranskih i ustaških postrojba doveo je do stvaranja milicijskih skupina čija je zadaća bila zaštititi seosko stanovništvo i njegovu imovinu.

---

17 "*Ustaše su bili zakleti neprijatelji Narodnooslobodilačke vojske, i, mada su po organizaciji i disciplini više ličili na rulju nego na vojsku, u sukobima sa NOV borili su se do kraja, jer su bili svjesni da će za mnogobrojne počinjene zločine odgovarati pred narodnim sudom*", jedna je od ocjena Ustaške vojnice istaknutog partizanskog povjesničara. *Morača*, 1956, str. 64. Težina te ocjene usporediva je s ocjenom generala Dapčevića za domobranstvo. No ova ocjena jasno daje stav "partizanske povijesti" prema pripadnicima Ustaške vojnice. Svi su oni zločinci. "Partizanska povijest" pedeset godina je to uporno "dokazivala."

18 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 2320/taj. od 22.VIII.1942. *HDA.*

19 Nakon povlačenja 1. satnije III. ustaške obrambene bojne iz Posušja u Mostar, i premještanja u Imotski, zapovjednik je satnije natporučnk Buntić i dalje inzistirao na povratku u Jasenovac. Zato je zapovjednik 6. pješačke divizije zatražio od pukovnika Francetića da se očituje o statusu te satnije. Francetić je zapovijedio da satnija ostane u Imotskom i da se zapovjednik satnije podredi zapovjedništvu ustaškog poručnika iz I. stajaćeg zdruga. Zapovjedništvo 6. pješačke divizije prenijelo je poruku pukovnika Francetića natporučniku Buntiću da će ga on, ako napusti Imotski *osobno sačekati na kolodvoru u Sarajevu i uhititi.* Obavijest zapovjednika 6. pješačke divizije od 19.VIII.1942. ustaškom natporučniku Buntiću, *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije* Op.broj 2277/I *HDA.*

20 Iz malobrojnih dostupnih dokumenata ne može se stvoriti prava slika o odnosu između pukovnika Šimića i pukovnika Francetića. No, postignuti zajednički uspjesi u borbama za dolinu Vrbasa i Kupres svjedoče u najmanju ruku o korektnom odnosu.

Pukovnik Franjo Šimić i bojnik Rafael Boban u vrijeme dok su još bili bliski suradnici. *Godinu poslije od te je suradnje malo ostalo. Na lakom tenku PzKw 1, njemačke izrade, dvanaestogodišnji Suljo Ejendić, najmladi ustaša Crne legije. (Snimio Ivan Softa)*

Premda ponegdje vrlo brojne, te su skupine bile slabo naoružane i ustrojene, vođene malim brojem časnika. Većina tih skupina uspješno se nosila s lokalnim ustanicima, no dolazak proleterskih brigada pokazao je svu njihovu slabost. Osim milicijske skupine Kupres, sve su te postrojbe razbijene ili razoružane. Ocjenjujući borbenu vrijednost milicije u Ljubuškom, zapovjednik je 6. pješačke divizije ustvrdio da je ona *vrlo slaba* i da *ima sve manjke ovakvih postrojbi, t.j. nedostatak stege, samovolju i uzkupnog osjećaja - svaki hoće da se bori kod svog doma.*[21] Ta ocjena se mogla prihvatiti kao točna za većinu milicijskih skupina.

* * *

U ljeto 1942. vojna je suradnja talijanske II. "armate" i oružanih snaga NDH dospjela na najnižu razinu od travnja 1941. Talijani su shvatili da su reokupacijom dijela NDH u jesen 1941. precijenili svoje mogućnosti te da ne mogu smiriti ustanike niti se politički-teritorijalno proširiti na račun hrvatske države. Svojim su povlačenjem iz III. i dijela II. zone ostavili oružanim snagama NDH veliko

21 *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. br. 2320/taj. od 22. VIII. 1942. *HDA. Zbornik*, IV/7, dok.br. 180 i 190.

nezaposjednuto područje jer najčešće nisu čekali dolazak hrvatskih snaga ili dobrovoljačke protukomunističke milicije, kako su nazivali četnike. NDH je djelomice riješila problem četnika sklapanjem sporazuma s onim postrojbama koje nisu imale oslonac na Srbiju i Crnu Goru, no u ispražnjena su područja prodrle postrojbe NOP i DVJ pod zapovjedništvom Vrhovnog stožera.

Talijanska je politika represivnim mjerama na pripojenom i nadziranom hrvatskom području prouzročila masovni odlazak Hrvata u partizane. Tijekom srpnja i kolovoza II. je "armata" pokazala svoje pravo lice i odbila pomoći oružanim snagama NDH da se sanira situacija kojoj je uvelike pridonijela. Također, talijanska je zrakoplovna pomoć češće štetila nego koristila. Tek kad su partizani ugrozili njihova uporišta, Talijani su poduzeli manje pothvate koji nisu, zapravo, ništa bitno promijenili.

Talijanski su postupci bili u skladu sa strateškim stajalištem zapovjedništva II. armije od 5. kolovoza 1942. kojim su na Balkanu rangirane opasnosti i smetnje za talijanske interese. Nijemci su bili na prvom, NDH na drugom, a komunisti tek na trećemu mjestu.[22]

S druge strane, Nijemci su pomogli NDH u njezinu odnosu spram najvećeg političkog protivnika - Italije. No, kad je riječ o zbivanjima na operativnom području III. domobranskog zbora, to je bilo sve što su učinili. Potkraj srpnja i početkom kolovoza izostala je njemačka pomoć oko Sarajeva dok je još postojala mogućnost da se nešto konkretno postigne protiv Udarne skupine brigada NOP i DVJ. Isto tako, Nijemci nisu dopustili da hrvatske snage pod njihovim zapovjedništvom budu pridodane Glavnom stožeru Ministarstva hrvatskog domobranstva, odnosno zapovjedništvu III. domobranskog zbora, jer su im bile potrebne u pothvatima čišćenja područja važnih za njemačko ratno gospodarstvo.

Tako je, kao talijanska, izostala i njemačka vojna pomoć, premda iz posve drugih razloga. U oba je slučaja vojno-političko vrhovništvo NDH moralo platiti cijenu svog postojanja.

* * *

Položaj srpskog pučanstva poboljšao se nakon korekcije službene politike NDH u proljeće 1942. Ipak, u I. operativnoj zoni III. domobranskog zbora, te su se promjene najmanje osjetile upravo na kupreškom području. Samo je stanovništvo sela Gornjeg i Donjeg Malovana uz prometnicu Kupres-Šujica bilo u snošljivim odnosima s vojno-političkim vlastima NDH.[23] Iz drugih sela, udalje-

22 *Brčić*, 1984, str. 84.

23 Konkretni podaci o tim odnosima nedostaju, a partizanska ih je povijest samo iznimno spominjala. Čini se da je pomirljiva politika imala najviše uspjeha u istočnoj Bosni nakon što je u travnju

nih od prometnice, regrutirani su ne samo partizani nego i četnici "Gvozdenog" bataljuna koji tada još nisu slijedili primjer skupina Drenović i Đelmo.

U proljeće i ljeto 1942. četničke su se postrojbe oko Glamoča i Mrkonjić Grada žestoko borile protiv partizana III. i V. krajiškog odreda. Dolaskom proleterskih brigada situacija se mijenja u korist partizana te je spriječeno povezivanje četničkih postrojba Glavnog stožera bosanskih četničkih odreda s Dinarskom četničkom divizijom. Neke su četničke postrojbe taktizirale i pokušavale izbjeći borbu s partizanima. Nudile su suradnju tvrdeći da se, zbog interesa naroda za koji se bore, može prijeći preko političkih razlika. U okolici Bugojna četnički je Zijametski bataljun Đorđa Đelma obećao pomoć partizanima, uistinu im je pomagao, a poslije je ušao u sastav V. crnogorske brigade. Kod Kupresa su se pripadnici četničkog "Gvozdenog" bataljuna borili u sastavu II. proleterske brigade i III. krajiškog odreda. Partizanski uspjesi oko Livna i Ključa, a zatim i Mrkonjić Grada, još su više poljuljali redove četničkih postrojba. Dio je četnika prešao u partizanske postrojbe, što je i inače bila česta pojava među srpskim pučanstvom koje se obično priklanjalo jačoj strani. Kad su I. krajiška i II. proleterska brigada upućene prema Mrkonjić Gradu, Tito je upozorio stožere postrojba da prelaze preko četničkog područja i tražio da četnike ili neutraliziraju ili pridobe *u naše redove.*[24] Ponovljeno je stajalište iz naputka, nekoliko dana prije upućenog Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, u kojem je odbio pregovore s lokalnim četničkim vođama sugerirajući povezivanje s *četničkim masama koje se kolebaju* i njihovo pridobivanje za NOP. Ne htijući brzopleto odlučivati o tom važnom pitanju, tražio je da se izbjegne isključivost i da se ne inzistira na izravnom prelasku četnika u partizanske postrojbe nego da se *stvaraju dobrovoljački odredi sa svojim srpskim nacionalnim obeležjima, ali da se potčinjavaju našoj komandi Partizanske i dobrovoljačke vojske i prekinu svaku vezu sa izdajničkim četničkim vođama.*[25] Stradanja

1942. poglavnik Pavelić propisao odredbe za postupak prigodom pothvata za čišćenje pobunjeničkih područja. Tim se odredbama postrojbama domobranstva i Ustaške vojnice zabranjivalo skupljanje i prijevoz zaplijenjenih materijalnih dobara. U pothvatima su morale biti obzirne prema ženama i djeci i ostaviti ih na miru u njihovim domovima. Isto je vrijedilo za muškarce koji se zateknu kod kuće bez oružja i koji ne pružaju otpor. Zabranjeno je samovoljno ubijati, pljačkati, krasti i sl., a počinitelje je čekao ratni sud. Ustaško se vodstvo trudilo održati obećanja pa je u istočnoj Bosni od proljeća do kraja 1942. vladao mir bez većih samovoljnih ispada. To su strogo poštivali pukovnik Stipković i (u nešto manjoj mjeri) prije njega dopukovnik Francetić. U zapadnim je krajevima BiH situacija bila teža zbog rasplamsalih borbi. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 135. *Dedijer*, I, 1945, str. 236-237. *Rasim Hurem*, Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942, Sarajevo 1972, str. 209-211.

24 Politički je komesar I. krajiške brigade Milinko Kušić u izvješću CK KPJ od 10.IX.1942. glede "privlačenja" četnika upozorio kako se u postrojbe primaju četnički velikosrpski elementi koje *brigada nije u stanju da stavi* te da zbog slabog partijsko-političkog rada prijeti opasnost da se *otupi borbena oštrica prema četnicima. Izvori*, A, II, 7, dok. br. 35.

stanovništva u selima Urije i Glavice išla su u prilog partizanima. Četnici odreda "Kočić" u protestnom su pismu od 13. kolovoza prešli preko toga držeći da su zločin počinili pojedinci.[26]

Lokalne su se partizanske snage, podređene Operativnom stožeru za Bosansku krajinu, borile protiv četnika i povremeno napadale željezničku prugu Jajce--Donji Vakuf-Bugojno.

Pripadnici bataljuna "Vojin Zirojević" uglavnom su "operirali" na prijevojima Borova Glava i Privala. Pljačkali su manje skupine putnika te povremeno puškarali s ophodnjama oružništva i milicije. Tek će dolaskom proleterskih brigada (oslanjajući se na njih) uistinu borbeno djelovati. Ostale postrojbe IV. operativne zone Hrvatske koje su bile na Dinari, premda slabo naoružane i opremljene, uspijevale su se održati unatoč talijanskim potjerama. A bezobzirni su postupci Talijana prema hrvatskom pučanstvu neprestance povećavali njihove redove.

Stožer IV. zone imao je velikih poteškoća s bataljunom "Starac Vujadin" iz donjeg Livanjskog polja zbog izraženog nacionalnog antagonizma. Držalo se da u tom bataljunu, kojeg su činili isključivo Srbi, postoje jaki četnički elementi koje podržava i zapovjednik bataljuna. Antagonizam je prekinuo Tito podredivši bataljun izravno stožeru V. krajiškog odreda.

Četvrta je operativna zona poslužila kao baza za popunu prorijeđenih proleterskih i udarnih brigada te za postrojavanje prvih dalmatinskih brigada. Na području Tomislavgrada pokušava se također postrojiti bataljun, no kako nije bilo odziva, stožer je zone poslao nekoliko desetaka Hrvata iz Dalmacije, nadajući se da će oni privući lokalne Hrvate.[27]

* * *

Tijekom pohoda Udarne skupine proleterskih brigada izišli su na vidjelo svi njezini unutarnji problemi. Ona uopće nije bila toliko čvrsta i "monolitna" kako se predstavljala pučanstvu i lokalnim partizanskim skupinama. Opterećivale su je pljačkaške navike koje je vodstvo pokušavalo iskorijeniti zapovijedima i drastičnim mjerama strijeljanja pojedinaca. U Konjicu je gotovo došlo do oružanog sukoba između crnogorskih i srbijanskih bataljuna I. proleterske brigade nakon što su strijeljana dvojica Crnogoraca.[28] U drugoj su polovici kolovoza Politodjeli I. i

25 Naputak vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 12.VIII.1942. OS za Bosansku krajinu, *Zbornik*, II/5, dok.br. 91.

26 *Zbornik*, II/5, dok.br. 114. *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178 i 180. *Leković*, 1965, str. 223, 503-513.

27 Izvješće stožera IV. operativne zone od 20.VIII.1942. GS Hrvatske, *NOB u Dalmaciji*, 3, dok.br. 56. *Zbornik*, II/5, dok.br. 113. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 135 i 139.

28 Strijeljanje je Crnogoraca uzrokovalo *neraspoloženje* koje se iz crnogorskih bataljuna I. proleterske brigade proširilo *po liniji žalbe* Crnogorcima do stožera IV. crnogorske brigade i načelnika VS.

IV. proleterske brigade tvrdili da je pljačka iskorijenjena u njihovim postrojbama. Drugu je proletersku brigadu Milovan Đilas potkraj srpnja proglasio pljačkaškom postrojbom, a stožer brigade optužio da dopušta pljačku.[29]

Velik su problem bila i dezerterstva iz postrojba. Počela su odmah nakon polaska brigada sa Zelengore, a kulminirala masovnim bijegom boraca III. sandžačke brigade. Bila je to posljedica stalnih borbi i nerazumijevanja namjera VS NOP i DVJ. Tijekom pohoda I. proleterska brigada pokazala se najboljom u Udarnoj skupini, osobito njezin 1. (crnogorski) bataljun. Jedinu je grešku napravio na Suhovrhu kod Šujice i ona ga je stajala nekoliko mrtvih i ranjenih. Treća sandžačka brigada koja je napredovala u koloni s I. brigadom u načelu je korektno obavljala postavljene zadaće, ne računajući dezerterstvo kod Malovana početkom kolovoza. Sjeverna je kolona, II. i IV. proleterska brigada, u borbama imala znatno manji uspjeh čemu je pripomoglo loše vodstvo članova VS odnosno CK KPJ.[30]

* * *

Područje u koje su stigle proleterske brigade razlikovalo se po nacionalnom sastavu od mjesta do mjesta. Hrvatsko i muslimansko stanovništvo prevladavalo je na području zapadno od Neretve. Ustanički je pokret u tom razdoblju gotovo svugdje nalazio pristaše u srpskom pučanstvu. No, bio je zahvaćen unutarnjom podjelom ustanika na četnike i partizane. Ta podjela zapravo i nije završena pa je na nekim područjima bilo teško razlikovati jedne od drugih. Često je ona samo odražavala trenutačne odnose snaga političkih protivnika, partizana i četnika.

Prednost partizana bila je jasna hijerarhija, za razliku od četničkih postrojba koje su imale različita zapovjedna središta.

Zbog povlačenja talijanske vojske iz III. zone i korekcije službene politike vrhovništva NDH prema Srbima, došlo je do kontakta između četničkih skupina i hrvatskih vlasti. Dio njih priznao je hrvatsku vlast i s njima su potpisani ugovori. Najvažnija od tih skupina bila je ona Uroša Drenovića na području Bosanske krajine. Oko Bugojna nalazila se skupina Đorđa Đelma i ona je također usposta-

Izvješće S. Žujovića od 16. VIII. 1942. o situaciji u 1. crnogorskom bataljunu I. proleterske brigade, *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 117. Prilog br. 1.

29 Izvješće Politodjela IV. proleterske brigade od 23. i 24. VIII. 1942. CK KPJ, *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 144 i 147. Izvješće Politodjela I. proleterske brigade od 15./16. VIII. 1942. CK KPJ, *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 117. *Izvori*, A, II, 6, dok.br. 57. Usp. *Urošević*, 1988, str. 100-109 i *Boško Đuričković*, Sjećanja, razmišljanja, reagiranja, Beograd, 1990, str. 218-219.

30 Potkraj osamdesetih, s dovoljne vremenske distance, Koča Popović ocijenio je vojne sposobnosti političkih dužnosnika KP. Po njegovom mišljenju, Ranković se nije miješao u vojne poslove za razliku od Đilasa koji se miješao premda nije imao smisla za vojsku. Žujović je imao vojničkih (zapovjednih) sposobnosti. Načelnik VS Jovanović nije bio stručan za partizanski način ratovanja. *Aleksandar Nenedović*, Razgovori s Kočom, Zagreb 1989, str. 67-70.

vila suradnju s hrvatskim vlastima. Neprijateljstvo prema NDH, a deklarativno i prema partizanima, zadržao je samo vojno-četnički "Gvozdeni" bataljun, sastavljen od bivših pripadnika III. krajiškog odreda. Suradnja četnika s hrvatskim vlastima objeručke je dočekana i iskorištena u partizanskoj promidžbi pa su četnici prozvani "srpskim ustašama". Koketiranje četnika i hrvatskih vlasti pozorno je pratilo i prosudivalo pravoslavno stanovništvo, pogotovu iz mjesta koja su stradala u prvim mjesecima NDH. U tim je mjestima stanovništvo bilo podijeljeno različitom vjerom i nacionalnom pripadnošću u dva oštro suprotstavljena tabora. Područje Kupresa nije bilo u tome nikakav izuzetak, naprotiv, etnička granica gotovo da nigdje nije bila tako jasno povučena.

O suradnji hrvatskih vojno-političkih vlasti s četničkim pokretom nijedna strana nije imala iluzija. Bilo je posve očito kako je suradnja rezultat danog trenutka zbog novog odnosa snaga i da je njezina budućnost više nego upitna. No obje su strane morale platiti cijenu suradnje.[31] Novu su situaciju dobro iskoristili neki četnički odredi da se logistički "oslone" na hrvatsku vlast.[32] *Može se reći da je i ova suradnja sa četnicima imala štetna utjecaja na raspoloženje Hrvatskog naroda, (a*

Na postavima. Čarkari Crne legije u široj okolici Kupresa. (Snimio Ivan Softa)

31 *Jozo Tomasevich*, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945, Zagreb 1979, str. 206.

32 Zapisnik sa sjednice četničkih odreda s područja doline Vrbasa od 7.VII.1942., *Zbornik*, XIV/1, dok. br. 100.

naročito onog diela našeg naroda koji je živo izmiešan sa pravoslavnim pučanstvom koje se je svesrdno bacilo u naručje pobunjenika.)... Jasno je bilo: pravoslavni dio pučanstva gledao je samo priliku da zada opasan i smrtan udarac Hrvatskoj vlasti. Da, volio bi taj dio pučanstva ma čiju vlast nego li Hrvatsku. Iz takve zatrovane sredine vrbovani su borci komunizma i četničko-srpskog šovinizma. Uglavnom i četnici i komunisti su imali isti cilj, ali različit put: oboriti Hrvatsku vlast i uspostaviti srpsku samovolju, razložno je opisao situaciju na području svoje župe veliki župan Kadić raščlanjujući odnose pravoslavnog pučanstva i hrvatske civilne vlasti.[33]

Dolazak proleterskih brigada znatno je promijenio odnos snaga u partizansku korist. Njihovo je kretanje pratila intenzivna promidžba koju civilne vlasti nisu uspijevale prekinuti. Ugroženo odasvud, na području gdje se nije znalo što donosi dan, a što noć, obično je pučanstvo oprezno balansiralo između sviju strana. I upravo je to bio pokazatelj, s jedne strane nemoći hrvatske oružane sile i, s druge strane, odnosa snaga na terenu.

* * *

Katastrofalnu politiku koja se provodila u istočnoj Hercegovini i u Crnoj Gori kao tzv. crveni teror[34], vrhovništvo je KPJ dobro raščlanilo i izvuklo pouke.[35] Bez obzira na nemala narušavanja zapovijedi i naputaka o postupcima prema stanovništvu područja kroz koja su prolazile proleterske brigade, odnos je prema pučanstvu bio manje-više korektan. To najbolje potvrđuju postupci prema seoskoj miliciji. Ako nije pružala otpor, čak joj je ostavljeno oružje za "obranu", a slično se postupalo i prema domobranstvu.[36] Partizani su najviše dobili prom-

33 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178.

34 "Crveni teror" ili "lijeva skretanja" neki su od naziva za politiku KPJ u zimu i u proljeće 1941./42. a posljedice su bile masovna ubojstva i pljačke imovine vojno-političkih protivika i onih "koji su to mogli postati." Crveni teror bio je izrazit u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori te je uzrokovao politički poraz komunista, raspad većine partizanskih postrojba i prijelaz njihovih pripadnika u četnike. Više o tome u *Rasim Hurem*, Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942., Sarajevo, 1972. *Mišo Leković*, Mere CK KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ i Sednica CK KPJ na Zelengori 19. juna 1942. *Prilozi izučavanja delovanja rukovodstva NOP*, Beograd, 1989. *Branko Petranović*, O levim skretanjima KPJ krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984. str. 427-489.

35 Poznati četnički vođa Dobrosav Jevđević pisao je polovicom srpnja 1942. bojniku Petru Baćoviću o novoj partizanskoj taktici. Zaključuje da su partizani u promidžbi počeli rabiti elemente četništva te da u tom *smislu dela i gro komunističkih snaga, koga smo potisnuli iz Hercegovine, koji broji 3.500 ljudi većinom Srbijanaca, te koji je zauzeo Ramu, Prozor i Bugojno i preko Glamoča nadire Kninu. Dok propagandu ovih u istočnoj Bosni radi Beogradske blizine možemo uspešno suzbijati, ova akcija u zapadnoj Bosni vrlo je opasna, jer je narod neobavešten, a partizani nu dolaze direktno posle ustaške vladavine. Zbornik*, XIV/1, dok.br. 130.

36 *Zbornik*, II/5, dok.br. 3., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op.broj 1770/taj od 5.VII.1942. *HDA*.

jenom politike NDH prema četnicima jer novu politiku nije odobravalo ni hrvatsko ni muslimansko pučanstvo. To je osobito dolazilo do izražaja u miješanim područjima kao što su bili Jajce, Mrkonjić Grad, Glamoč, Kupres i Livno. Dugogodišnji ponižavajući položaj Hrvata i ostalog nesrpskog stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, a zatim stradanje dijela srpskog (pravoslavnog) pučanstva nakon proglašenja NDH zbog nezrele Pavelićeve politike, proizveli su sumnjičavost i netrpeljivost koje se nisu mogle lako prevladati.[37]

Srpsko je pučanstvo Kupresa dobro primilo dolazak Vrhovnog stožera i proleterskih brigada. Također, bio je poznat dotadašnji učinak proleterskih brigada koji im se činio impresivnim. U tim prvim kontaktima, viđenje situacije očima kupreških Srba brzo je postalo i viđenje novopridošlih partizana iste vjere. Druga strana, zbog naklonjenosti ustaškom pokretu i zastupljenosti u OS NDH, nije ni imala priliku nešto reći.[38] Uostalom, postupak kupreških Srba prema svojim susjedima nesrbima nije bio ništa novo. Na isti su način neki bugojanski Srbi opisivali posadu Bugojna.[39] Dozapovjednik II. proleterske brigade Miodrag Milovanović-Lune piše u promidžbenom članku za list postrojbe:

Kad smo došli u sela, ljudi, žene i djeca, sve je izlazilo da nas vidi. Narod ne veruje svojim očima da je doživeo da vidi vojsku iz Srbije, koja će ih braniti od ustaša... Roditeljska briga naroda i bratsko staranje drugova o nama proleterima stvorili su između nas i njih veliku ljubav, koju ne može niko nikad ugasiti... Nije bilo teško jurišati na pakleno zlikovačko gnezdo Kupres, jer smo znali da srca ovog naroda kucaju za nas... Tu smo se prvi put sreli sa junačkim krajiškim partizanima... i kroz prasak eksplozija gajilo se borbeno bratstvo krajiških partizana i proletera iz Srbije... to su dve brigade - jedna iz Srbije, druga iz Krajine, koje su svoj prvi susret zabeležile krvlju najboljih boraca.[40]

---

37 Ustaški zločini su bili, i još su omiljena tema istraživanja partizanske i novije srpske povijesti, no rezultati tih istraživanja čekaju znanstvenu reinterpretaciju. S druge strane, zločini prema hrvatskom i ostalom nesrpskom pučanstvu tek čekaju znanstvenu obradu. Tu se u prvome redu misli na partizanske i četničke zločine u prvim mjesecima ustanka kada su često bili u takvom odnosu da se nije mogla povući crta razdjelnica između njih. Zajedničko im je bilo da su ih počinili Srbi koji su tada činili golemu većinu ustaničke mase. Mnoštvo radova o ustaškom pokretu umnogome je upitno jer nije obrađena unutarnjo-politička situacija u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, što je osnovni preduvjet za objektivno viđenje geneze ustaškog pokreta i rata 1941-1945. Motrište problema ustaškog pokreta s točke jugoslavenstva, kakvo je isključivo i bilo do prije nekoliko godina, u mnogočemu je neprihvatljivo sa stajališta hrvatske povijesti.

38 Prosuđujući naklonosti kupreških Srba, partizanski dužnosnici nisu bili jedinstveni. Jedni su ih držali partizanski, a drugi četnički orijentiranima. Usp. *Zbornik*, II/5, dok. br. 34. i IV/7, dok. br. 2.

39 *Bili su si stavili u zadatak osvojiti Bugojno i opljačkati ga, te poubijati ugledne Hrvate. Njihovu srdžbu prema Bugojnu potakli su okolni Srbi, koji su predstavili Bugojno kao kolijevku ustaške misli. I zaista, da im je uspjelo osvojiti Bugojno njegova bi sudbina bila grozna*, pisao je veliki župan župe Pliva i Rama, *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178.

40 Članak je preneseni iz lista II. proleterske brigade *Bez predaha. Miodrag Milovanović-Lune*, Dnevnik, Titovo Užice 1979, str. 274-275.

Sredoje Urošević, zapovjednik 2. bataljuna II. proleterske brigade i Miodrag Milovanović-Lune, zamjenik zapovjednika iste brigade u jesen 1943.

Kako su na području kupreške visoravni Hrvati i Muslimani bili isključivo na "protivničkoj" strani, sve je išlo u prilog kupreškim Srbima.[41] Nesnošljivost je bila toliko jaka da je kriterij za određivanje neprijatelja bio nacionalna, to jest vjerska pripadnost, bez obzira je li bila riječ o vojnicima ili o civilima.[42]

Proleterske brigade donijele su oblik promidžbe dotad nepoznat na tim područjima. Riječ je bila o tzv. "vjerskim referentima".[43] Pop Vlado Zečević, hije-

41 S područja općine Kupres jedini je prvoborac (po pričanju Kuprešana), Hrvat, bio istaknuti borac I. proleterske brigade Ante Raštegorac, nakon rata proglašen narodnim herojem.

42 Jedan takav primjer spominje J. Lopičić: *Dugo sam razgovarao sa starim Nikom Turalijom, koji je kao trgovac, goneći svinje iz Kupresa u Livno, bio zarobljen i sada se ovdje nalazi. Mještani ga nerado (svi su Srbi) gledaju jer je Hrvat, a svi ga znaju kao poštenog čovjeka*, Lopičić, 1961, str. 293. Usp. Izvješće oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 6. kolovoza 1942., *Zbornik*, IV/6, dok.br. 157.

43 Zvanje vjerski referent, kako su nazivani svećenici, samo po sebi nespojivo s klasno-antireligijskim obilježjem proleterskih brigada, ustanovljeno je 23. lipnja 1942. To su bili svećenici na razini zapovjedništava brigada, odnosno bataljuna, zaduženi za poslove skrbi i promidžbu partizanskog pokreta. Zapovijed vrhovnog zapovjednika NOP i DVJ od 23.VI.1942. o ustanovljenju zvanja vjerskih referenata, *Zbornik*, II/4, dok.br.193.
U svibnju 1942. nekoliko je crnogorskih svećenika, pripadnika partizanskog pokreta, ekskomunicirano *iz razloga što komunisti rade protiv vjere, a tko je protiv vjere ne može obavljati svećeničko zvanje*. Bilten Višeg zapovjedništva oružanih snaga "Slovenija-Dalmacija" od 10.V.1942., *Zbornik*, XIII/2, dok.br. 49.

rarhijski najviši među njima, bio je u prvoj skupini iz sastava VS koja je došla na kupreško područje. Njegova pojava s proleterima izazvala je pravu buru oduševljenja među stanovništvom, o čemu je izvijestio Tita: *Ja imam mnogo posla... imaću da krstim preko stotinu dece, a neke i da venčam, a ako ostanem ovde do nedelje služiću i službu. Utisci su jaki; otišao sam ... do crkve i starci nam prilaze, rukuju se i plaču od radosti, bili su izgubili nadu da će više ikada videti sveštenika i da će se u njihovoj crkvi služiti služba.*[44] Znajući koliko mogu koristiti nedovoljno učvršćenom partizanskom pokretu, Tito je isticao potrebu da vjerski referenti budu s postrojbama, a time i među pučanstvom.[45] Osim u matičnim postrojbama, vjerski su referenti "opsluživali" i druge partizanske postrojbe koje nisu imale svog dužnosnika. Jednu je takvu uslugu obavio vjerski referent I. proleterske brigade Blažo Marković u III. krajiškom odredu: *Narod je njegov dolazak primio sa velikim zadovoljstvom i njegovo prisustvo kao partizanskog sveštenika i propagatora naše Narodno-oslobodilačke borbe od velikog je značaja na ovom sektoru*, prosuđivao je stožer III. krajiškog odreda.[46]

U izvješću Kominterni od 11.VIII.1942. vrhovni zapovjednik NOP i DVJ je slično zaključio da vjerski referenti *izazivaju kod stanovništva ogromnu pažnju zato što su ustaše, a naročito četnici vodili propagandu da mi uništavamo religiju, crkvu i sveštenike.*[47]

Bilo je to plodno tlo za partizansku promidžbu među srpskim pučanstvom, glavnim izvorom popune postrojba. Odnos je prema lokalnim četnicima (čiji utjecaj nije valjalo podcijeniti) bio vrlo tolerantan, jer je "dobar" odnos prema njima i neprijateljski prema "ustašama" predstavljao ključ uspjeha među pučanstvom. To je dovelo do sudjelovanja četnika "Gvozdenog" bataljuna u napadima II. proleterske brigade na hrvatska uporišta oko Kupresa. Političko neslaganje zaboravljeno u napadu na istog neprijatelja.

Uz izraženo "srbovanje", glavni je adut partizanskog pokreta u promidžbi među srpskim pučanstvom bio odnos prema ustašama. Poistovjećivanje ustaša u političkom i u vojničkom smislu redovito su prakticirali partizanski političari. Partizanski su vojnici, pak vodili računa o sastavu protivnika i razlikovali miliciju od

44 Izvješće vjerskog referenta pri VS NOP i DVJ od 17.VII.1942., *Zbornik*, II/5, dok.br. 33.

45 *Zbornik*, II/5, dok.br. 75.
Uloga vjerskih referenata još je uvijek obavijena "velom tame". Nešto o njihovim prvim koracima kod *Stanko Mladenović*, Pop Vlada Zečević, Beograd, 1975. str. 207-209.

46 *Zbornik*, IV/6, dok. br, 109. Neki vjerski referenti nisu doslovno shvaćali svoju "zadaću", o čemu govori pokušaj referenta II. proleterske brigade da u Mrkonjić Gradu osnuje odbor bratstva sv. Save, što Vrhovni stožer nije odobrio. Protiv toga je bio i pop Vlada Zečević, prema kojem su ta bratstva u staroj Jugoslaviji bila legla velikosrpstva. Izvješće popa Vlade Zečevića od 2.IX.1942. VS NOP i DVJ, *Zbornik*, II/6, dok.br. 7.

47 *Josip Broz Tito*, Sabrana djela, sv. 11, str. 178.

Ustaške vojnice, kao protivnika osjetno manje borbene vrijednosti.[48] Nemilosrdan postupak prema ustašama koje su partizani nakon zarobljavanja uglavnom ubijali, izrazito je negativno utjecao na borbeni duh domobranstva, čije su pripadnike poslije određena vremena (ako nije bilo pritužbi) puštali na slobodu *sa podukom da se više ne javljaju u Hrvatsku vojsku.*[49] Glavni "javni" protivnik su ustaše. Vidljivo je to u Naredbi Vrhovnog zapovjednika o izboru, strukturi i zadacima narodno-oslobodilačkih odbora, gdje su *narodni neprijatelji*, čija imovina podliježe zaplijeni podijeljeni u dvije skupine. Prvoj su pripadali *sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači.* U drugoj su skupini bili svi ostali koji su služili i pomagali okupatorima, bez obzira na vojno-političku pripadnost.[50]

Ustaše su bili dnevno-politički, a četnici strateški suparnik i tako se vodila dnevna politika. Komunistički čelnici nisu sumnjali u vojnički poraz Nijemaca i Talijana, a jer su ustaše bili njihovi saveznici, ni njihov poraz nije bio upitan pa su si komunisti dopuštali ležerniji pristup. S druge pak strane četnici su, zbog veza s Britancima i zbog činjenice da su "vojska u domovini" jugoslavenske izbjegličke vlade, bili izravni suparnik za vojno-političku prevlast nakon rata.

Komunisti i partizanske postrojbe koje su vodili bili su jedina "nepriznata" strana na ratištu. Sve su ostale bile legitimne, bilo za saveznika bilo za fašiste i naciste. Upravo je početkom rujna između vlade Sovjetskog saveza i izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije dogovoreno da se jugoslavensko poslanstvo u Moskvi podigne na razinu veleposlanstva. Zato je vrhovni zapovjednik NOP i DVJ zatražio od Kominterne da "bolje" obavijesti sovjetsku vladu o događajima na terenu.[51]

Vojničke je pobjede partizana u stopu pratio njihov politički uspjeh. U vrlo kratkom vremenu pretvorili su se od gubitnika u prihvatljivog političkoga čimbenika. Za razliku od svih ostalih zaraćenih strana, mogli su i igrali su na višenacionalnu kartu, premda je pokret zbog nacionalnog sastava partizanskih postrojba u tom razdoblju, još ostao u prvome redu "srpska stvar". Koristeći i kombini-

48 Poistovjećivanje ustaša u vojnom i političkom smislu poslije prihvaćaju i pisci partizanske povijesti. Činili su to svjesno, jer se time povećavala "kvaliteta" protivnika (pa su uspjesi partizana izgledali još veći). Naime, općenito se držalo da su ustaše borbeno najvrijedniji dio ORS NDH. Primjer Kupresa pokazuje borbenu vrijednost posade na osnovi zadaća što ih je određivao pukovnik Šimić. Ustaše i domobrani dobili su glavne zadaće, za razliku od milicije.

49 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 180.

50 *Zbornik*, II/6, dok.br. 3.

51 U telegramu od 9.IX.1942. Izvršnom komitetu Komunističke internacionale, Tito je izvijestio da je taj akt ostavio na *sve rodoljube u Jugoslaviji, a naročito u redovima naše vojske, težak utisak...Time se naša narodnooslobodilačka borba veoma otežava. Svi kolebljivi elementi i otvoreni neprijatelji naše borbe smatraju da to nije priznanje naše narodne borbe od strane sovjetske vlade, već da je to priznanje politike jugoslovenske vlade u Londonu. Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knjiga 1, dok. br. 125.

rajući različita sredstva promidžbe i prisile, komunisti su se uspjeli na širem području nametnuti kao prihvatljiva opcija. Tomu je, naravno, u prilog išla isključivost drugih. Nasuprot protivnicima, oni su nakon "lijevih skretanja" pokazali veliku sposobnost prilagodbe i učenja na vlastitim greškama. Bilo im je jasno da moraju proširiti osnovicu pokreta, jer osloncem samo na komunističku bazu uspjeh ne može biti postignut. Zato su ublažene komunističke značajke pokreta i borbe.[52]

Proleterske su brigade na novom području kvalitativno pojačale lokalne partizane. Od puškaranja iz grmlja i prepada na manje skupine protivničkih vojnika prešli su na koordinirane vojne napade na utvrđene gradove.[53] Utjecaj četnika je osjetno smanjen, partizanima su se počeli pridruživati Muslimani i bosanskohercegovački Hrvati. Najveći je uspjeh postignut upravo u mobilizaciji. Prednjačila je Dalmacija iz koje je do kraja 1942. partizanima prišlo nekoliko tisuća ljudi.

52 *Leković*, 1989, str. 94-125.

53 Učinak proleterskih brigada ostavio je dubok dojam na lokalne partizane. Izvješćujući stožer IV. operativne zone Hrvatske o borbama za Livno gdje je još ostala utvrđena kuća liječnika Mitrovića, obavještajni časnik zone nije sumnjao da će je i zauzeti jer *proleteri su nadljudi i otpor će biti likvidiran. NOB u Dalmaciji*, 3, dok.br. 27., Usp. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 39.

Poglavlje XII.

Važnost i posljedice borbi u ljeto 1942.

Događaji u ljeto 1942. na dinarsko-krškim područjima Bosne i Hercegovine spadaju u najvažnija vojno-politička zbivanja tijekom rata 1941-1945. Višemjesečna nastojanja političkog vrhovništva NDH da se smanji nazočnost Talijana na području države dovela su do potpisivanja sporazuma u Zagrebu 19. lipnja 1942. Taj je sporazum za hrvatsku stranu bio veliki politički i promidžbeni uspjeh. Vjerovalo se da je počeo izlazak iz talijanske političke sfere.

Za talijansku 2. "armatu", čiji je zapovjednik general Roatta bio potpisnik Sporazuma, on je značio izvlačenje iscrpljene i prorijeđene vojske na anektirana područja i smanjenje broja posadnih mjesta u zaleđu obale. Talijani su u III. zoni i dijelu II. zone vojno-političkim vlastima NDH ostavili neugodno nasljedstvo--dobro naoružane četničke postrojbe u obliku "protukomunističke dobrovoljačke milicije". Talijani su ih i dalje nadzirali, a NDH je preuzela talijanske obveze prema njima.[1]

Povlačenje talijanskih postrojba iz III. zone i dijela II. zone često se provodilo bez dogovorene obavijesti mjesec dana unaprijed. Tako se dogodilo da su u neka ispražnjena mjesta ušle partizanske postrojbe, a u drugima su malobrojne hrvatske posade postale lakim plijenom brojnijem napadaču. Uz to, oružane snage NDH nisu ni imale dovoljno postrojba koje bi zaposjele ispražnjena mjesta. Većina je oružanih snaga bila razvučena, osiguravajući veća i manja mjesta te komunikacije. Operativne su postrojbe domobranstva i Ustaške vojnice sudjelovale u sjeverozapadnoj Bosni u operaciji na Kozari.

U kritičnim trenucima u ispražnjeno područje prodrle su četiri proleterske brigade s Vrhovnim stožerom NOP i DVJ. Poraz u istočnoj Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori natjerao ih je na preustroj i promjenu vojno-političkog djelovanja.

1 *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i NDH, Zagreb, 1978, str. 250-251.

Te su postrojbe sada, u roku dva mjeseca, uspjele zaposjesti i učvrstiti se u velikim dinarsko-kraškim poljima Bosne i Hercegovine. Tako se, suprotno očekivanju vlade NDH da će ojačati vlastiti položaj u dinarskim krškim poljima i dolini Vrbasa, tamo stvorila vojna i politička osnovica partizanskog pokreta.[2]

Vrhovništvo NDH pokazalo se nemoćnim da zaustavi prodor partizana i odbije ih. Ni sva politička nastojanja, jer je partizanski upad postao gorući politički problem, nisu donijela ploda. Nije bilo moguće osloboditi snage koje bi zaustavile proleterske brigade. Držeći ključ rješenja u svojim rukama, Nijemci nisu dopustili izvlačenje gorskih zdrugova, a Talijani nisu željeli pomoći, izgovarajući se kako nemaju snaga, što je dijelom bilo i točno. Čak i kad je njihovo zrakoplovstvo "pomagalo", ta je pomoć više štetila nego koristila.

Tako se dogodilo da je sav teret obrane pao na III. domobranski zbor i I. ustaški stajaći djelatni zdrug. General Lukić imao je kao operativnu postrojbu samo polubojnu 15. pješačke pukovnije s 220 vojnika. Bilo je jasno da ona ne može ništa bitno promijeniti u kvalitativnom i kvantitativnom odnosu snaga. Ostalo je na zapovjedniku I. ustaškog stajaćeg zdruga da dovlačenjem pojedinačnih satnija i nepotpunih bojni pokuša spasiti što se uopće može spasiti.

U roku dva mjeseca pala su sva mjesta što su ih partizani napali, osim Donjeg Vakufa, Bugojna i Kupresa. Oni su se održali zahvaljujući nekolicini satnija Crne legije i karizmatičnosti jednog domobranskog i jednog ustaškog pukovnika. U borbama za Bugojno i osobito Kupres, prvi je put bio relativno izjednačeni odnos snaga i u sukobima su proleterske brigade izvukle deblji kraj. Dva najveća ispita borbene vrijednosti nisu položile. Za razliku od Bugojna i Donjeg Vakufa, gdje je jedan od razloga poraza bilo nestručno manevriranje postrojbama, sraz kod Kupresa jest neprijeporan vojnički poraz partizanskih brigada. U tim se borbama jasno vidjelo što su razlozi uspješnosti proleterskih brigada - malobrojnost i razvučenost protivničkih posada. One nisu mogle parirati velikoj prednosti partizana, izboru mjesta i vremena udara. Premda su neka mjesta branile postrojbe jačine bojne, bile su to postrojbe male borbene vrijednosti (u Konjicu i Livnu) ili novačke satnije bez većeg borbenog iskustva (u Prozoru).[3]

Slom vojne i političke vlasti NDH na području I. i II. operativne zone teško je prihvatio zapovjednik III. domobranskog zbora, a nakon pada Jajca u rujnu 1942.

2 *Isto*, str. 251.

3 U partizanskoj povijesti uobičajena je tvrdnja o dobroj naoružanosti i opremljenosti oružanih postrojbi NDH. Naprotiv, često se dogadalo da osim veće količine streljiva, domobranstvo i Ustaška vojnica budu po svom naoružanju inferiorniji, a pogotovu kad je riječ o omjeru automatskog (brzometnog) oružja. I u napadima na Prozor, Konjic i Livno partizani su, uz kvantitativnu i kvalitativnu nadmoć, imali bolji omjer u brzometnom oružju i oruđima za potporu. U napadu na Kupres 14./15. kolovoza, osim omjera topništva, koji je bio izjednačen, bili su nadmoćniji u broju minobacača i teških strojnica.

upozorio je podređene postrojbe oštro kritizirajući nevojničku obranu, koja je za ratni sud.[4]

S druge je strane partizansko vrhovništvo pokazalo veću pragmatičnost. Ono je već potkraj 1941. shvatilo svu neprikladnost partizanskih odreda vezanih za određeno područje, i počelo je ustrojavati brigade. Kao operativno-taktičke postrojbe nevezane za određeno područje, partizanske su brigade imale znatnu prednost. A oružane snage NDH, uglavnom vezane za određeno područje, pokazale su se u svoj svojoj slabosti. Ne treba zaboraviti ni opterećenost odnosom između domobranstva i Ustaške vojnice na štetu prvih, zatim razlike između bivših austrijskih i jugoslavenskih časnika, i zakonski neriješen status domobranskih pričuvnika.

Uz bolju vojničku prilagodbu na terenu, partizani su pokazali i političku taktičnost (elastičnost) prema stanovništvu, koju su smišljeno mijenjali od mjesta do mjesta, ovisno o zastupljenim nacionalnostima. Njihovu su ugledu uvelike pridonijeli sporazumi oružanih snaga NDH s dijelom četničkih postrojba, koje nijedna nacionalna skupina nije odobravala, i čime su obje strane kompromitirane.

Dva mjeseca nakon potpisivanja Zagrebačkog sporazuma i povlačenja Talijana situacija se na području III. i II. zone potpuno promijenila.[5] U Hercegovini

---

4 *Dosadanje obrambene borbe - uz častne iznimke - pokazale su slabu odpornost.*
U roku nekoliko sati padaju čitavi odporni centri: Foča, Livno, Varcar Vakuf i naposljedku Jajce 25.IX...
I ranije su napadane posade brojno nadmoćnim snagama, no neprijatelj je krvavo odbijen. Kao svietli primieri junačke obrane su Višegrad (I/4. p.p. i III. bojkra), Mokro pod Romanijom (konjan. pukovnija), Pale (13. p.p.), Vareš (IV. bojkra i dva sata 7. p.p.), Sokolac na Glasincu Romanijskom (stožerni dielovi 13. p.p.), Gradačac, Rogatica (II/13. p.p. i III. bojkra) Vlasenica (ustaška bojna bez 1 sata).
Sve ove posade izdržale su obkoljavanje i izpadima nanosile teške gubitke odmetnicima, koji su u tom pogledu neobično osjetljivi.
Kao junački primjer obrane iztičem Bugojno (ustaška bojna i 1 ojačani sat 15. p.p. sa 1 haubicom), potom Kupres.
I kod Kupresa i kod Bugojna posada je bila obkoljena sa sviju strana. Napad su vršile sve one partizanske udarne brigade, koje su početkom srpnja prodrle u dolinu Vrbasa i tamo se spojile sa mjestnim kao i dinarskim partizanima.
Poslie dugotrajnih ogorčenih borbi partizani su pretrpjeli znatne gubitke i unatoč što su imali zapovied bez obzira na žrtve zauzeti Bugojno a poslie i Kupres, odjednom su uzmakli.
Da je branilac bio malodušan, oba mjesta bila bi pala...
Hrvatskog domobrana bio to častnik, dočastnik ili momak mora zaboliti i povrieditи njegov ponos kada čuje, da politički komesar talijanskih četnika i posredno svih ostalih u Bosni posprdno ocienjuje domobrane kao malodušnike i plašljivce, puni straha, uviek spremni na bieg ili predaju čak i pred šačicom četnika ili partizana misleći da ih je mnogo. Za ustaše kaže da se dobro bore kada su nadmoćniji.
Pismo hrvatskoga generala kod 718. njemačke pješačke divizije od 1.X.1942., *Zapovjedništvo 6. pješačke divizije*, Op. broj 3051/taj. od 7.X.1942. *HDA.*

5 Nakon izbacivanja Talijana iz rata i raspada 2. "armate", bivši Opći vojnički povjerenik NDH kod "Supersloda" dr. Vjekoslav Vrančić u promidžbenom pamfletu svu krivicu za prodor partizana prema zapadnoj Bosni pripisuje generalu Roatti, optužujući ga da je znao za kretanje partizana *iz*

Pukovnik Šimić s ustaškim časnicima promatra kretanje svojih i protivničkih postrojbâ.
Snimak nastao potkraj srpnja na području između Šujice i Borove Glave. (Snimio Ivan Softa)

Talijani su legalizirali četnike i prepustili im dio područja pa su im, radi njegova povezivanja, još dopustili i pomogli u napadu na Foču 19. kolovoza.[6] U zapadnim

Crne Gore u Hrvatsku te je onda najavio povlačenje talijanskih četa iz III. zone i iz dielova II. zone na samu obalu, pa je ocienivši skore dogadjaje u III. zoni, pristao predati gradjanske ovlasti hrvatskim oblastima, a onda zaista naglo povukao svoje čete, propustio nesmetano partizane u Hrvatsku, da bi konačno time hrvatsku vladu doveo u težak položaj i onemogućio stvarni uspjeh hrvatske vlade kod provedbe Zagrebačkog sporazuma... Generalu je Roatti bilo dobro poznato, da je II. Armata njegove vojske spriečila sustavno svaku organizaciju hrvatske obrane u II. i III. zoni, te da je hrvatska vojska skoro preko godinu dana bila gotovo u cielosti odstranjena iz područja južno od demarkacione crte. Bez obzira na sve to, ili bolje rečeno, baš obzirom na sve to, povlači general Roatta naglo svoje čete iz toga područja na obalu baš u času prodora partizana, a da nije čekao dolazak hrvatskih četa. Tako su spomenute partizanske brigade mogle odmah nakon prodora iz Crne Gore nesmetano zauzeti kotareve Duvno, Livno, a zatim Ključ i Glamoč te se kasnije probiti sve do Bihaća. Partizani su na zaposjednutom području nesmetano mogli organizirati i unovačiti, što milom, što silom, tamošnje pučanstvo, te dovući s cielog Balkana nova pojačanja. Ovaj novi atentat na Nezavisnu Državu Hrvatsku, pripravila je i omogućila talijanska vojska baš u času, kada je zajedničkim naporima hrvatskih i njemačkih četa, a napose naporima crne legije Jure Francetića, bilo uspjelo u proljeću 1942. očistiti od pobunjenika iztočnu Bosnu, te zatvoriti hrvatsku granicu prema Srbiji, preko koje su se do tada partizani prebacivali u Hrvatsku, i da sve to ne bi uspjelo da je Francetić mogao sa svojim crncima zaposjesti crnogorsku granicu u svibnju 1942., kako je to onda hrvatska vlada tražila. Vjekoslav Vrančić, Urota protiv Hrvatske, Zagreb 1943, str. 73-76.

6 Izvješće majora Petra Baćovića i Dobrosava Jevdevića potkraj kolovoza 1942. Draži Mihailoviću, *Zbornik*, XIV/1, dok.br. 161.

dijelovima bilo je još gore. Od Prozora preko Tomislavgrada, Livna i Glamoča do Mrkonjić Grada stvoren je zametak područja koje će do kraja 1942. prerasti u tzv. Bihaćku republiku ili Titovu državu. Preko tog područja čvršće su se povezali krajiški i dalmatinski partizani te je tako ispunjen preduvjet za razbijanje četničkog pokreta na području između Mrkonjić Grada i Banja Luke.

Za povijest antifašističke Hrvatske kolovoz 1942. iznimno je važan. Naime, potkraj mjeseca počela je popuna prorijeđenih proleterskih brigada ljudima iz Dalmacije, od kojih su većina bili Hrvati.[7] Također, počeo je ustroj dalmatinskih udarnih brigada. Do kraja godine bit će ustrojene tri dalmatinske brigade, a V. crnogorska i X. hercegovačka popunjene su početkom studenog s pedeset posto ljudi iz Dalmacije. Upravo je masovni odziv Hrvata u partizanske postrojbe bio najveći udarac državnoj politici NDH, koja je počela Rimskim ugovorima 1941. najviše na štetu pučanstva Dalmacije.[8]

Na područjima koja su partizani zaposjeli, odlazak u partizanske postrojbe domicilnog stanovništva (osim Srba) zamjetniji je kod Muslimana iz Konjica, Prozora i Livna. Veći broj Hrvata odazvao se samo u Livnu. Uz popunu postrojba, partizani su na zaposjednutom području imali uspješnu žetvu ljetine, što je bio dobar gospodarski postupak.

Oružane su snage NDH uspješnom obranom Kupresa i Bugojna sačuvale povoljno uporište za vraćanje dijela izgubljenog područja u rujnu i listopadu iste godine. No bile su to samo taktičke pobjede u strateškom porazu NDH.[9]

7 Prva skupina Dalmatinaca, 197 partizana iz bataljuna "Josip Jurčević", došla je u I. proletersku brigadu potkraj kolovoza. Sljedeće dvije godine u brigadi je uvijek oko 30 posto Dalmatinaca. *Vuksanović*, 1981, str. 123-125.

8 Upravo će ljudi s područja Dalmacije najvećim dijelom na svojim ledima iznijeti teret borbi na Neretvi i Sutjesci, u najkritičnijim danima partizanskog rata. U borbama na Sutjesci, od ukupnog broja poginulih, Hrvata je bilo 34,5 posto. Od njih je velika većina bila iz Dalmacije, regije koja je imala najveće demografske gubitke. *Viktor Kučan*, Sutjeska dolina heroja, Beograd-Tjentište 1978.

9 Eugen-Dido Kvaternik optužio je za taj vojno-politički slom u ljeto 1942. poglavnika Pavelića. Premda Pavelićeva odgovornost kao poglavara države jest najveća, ne slažem se s Kvaternikovim obrazloženjem. Nije točno da su nakon operacije "Kozara" bile slobodne hrvatske snage jačine četiri gorska zdruga i dvadeset ustaških i domobranskih bojni, niti je točno da je na Kozari uništena glavnina Titovih postrojba. Nijemci su već otprije imali planove za uporabu tih hrvatskih postrojba. Kvaternik to ne spominje, kao ni to da su Nijemci zabranili izvlačenje tih snaga za "hrvatske" potrebe. Kvaternikove su tvrdnje (netočan) argument u njegovu obračunu s Pavelićem. Slažem se samo s ocjenom da su partizani *dobili tri sudbonosna mjeseca, da se ponovno reorganiziraju, a N.D.H. izgubila je svoju najvažniju i odlučujuću bitku ljeti 1942. Eugen-Dido Kvaternik*, Sjećanja i zapažanja 1925 – 1945, Zagreb 1995, str. 138-139.

Poglavlje XIII.

Odlikovani za borbe na Kupresu

Borbe za Kupres ostavile su dubok trag među preživjelima i suvremenicima. Jedna je od najvećih pobjeda oružanih snaga NDH brzo opjevana i utkana u narodnu predaju. A ta ju je često iskrivljavala, baš kao i partizanska povijest, naravno, svaka na svoj način.

Na hrvatskoj strani, među onima koji su odlikovani ili promaknuti u borbama za Kupres su:

- **Franjo Šimić**, pukovnik, odlikovan Vojničkim redom željeznog trolista III. stupnja *za osobiti uspjeh u borbama protiv partizana kod Bugojna i Kupresa u ljeto 1942. gdje se je iztakao osobnom hrabrošću i uspješnim vodstvom podređenih mu postrojbi.*[1]
- **Augustin Pogačnik**, pričuvni satnik, odlikovan Vojničkim redom željeznog trolista IV. stupnja s hrastovim grančicama *za hrabro držanje i uspješno vođenje tri sata 10.VIII. 1942. iz Bugojna preko Koprivnice u Kupres, gdje ostaje u borbi pet noći protiv partizana.*[2]
- **Adalbert Mikolji**, pričuvni natporučnik, zapovjednik milicijske skupine Kupres, posmrtno promaknut u čin djelatnog pješačkog satnika s danom 14. kolovoza 1942.[3]
- **Antun Šlat**, djelatni ustaški poručnik, zapovjednik 1. satnije II. bojne prometnih zdrugova, dobio Veliku srebrnu kolajnu poglavnika Ante Pavelića *za osobito hrabro i junačko prednjačenje u svim borbama kod D(onjeg). Vakufa, Bugojna i Kupresa u mjesecu srpnju i kolovozu 1942. g.*[4]

1 *Vjestnik MINORS*, 1943/2, str. 42.
2 *Vjestnik MINORS*, 1943/18, str. 612.
3 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 190. *Vjestnik MINORS*, 1942/35, str. 1026.
4 *Viestnik UV*, 1942/16, str. 407.

- **Jozo Udžonija**, pričuvni domobran 5. satnije 14. pješačke pukovnije, posmrtno dobio Veliku srebrnu kolajnu poglavnika Ante Pavelića *za primjerenu hrabrost u borbi protiv partizana noću između 13. i 14. kolovoza na postavu Mali Stožer kod Kupresa.*[5]

Veliku srebrnu kolajnu poglavnika Ante Pavelića za hrabrost pokazanu u borbama za Kupres dobili su između ostalih:

- **Franjo Pražak, Mehmedalija Čobo, Mehmed Kadić, Mirko Nuić**, svi iz 1. satnije I. ustaške stajaće bojne.[6]
- **Osman Borčak, Salko Agić, Luka Filipović, Petar Kraljević, Pero Kožul, Ante Katičić, Ante Mitrović**, svi iz 3. satnije I. ustaške stajaće bojne.[7]
- **Mijo Grgić**, vojničar 4. strojničke satnije I. bojne II. prometnog zdruga.[8]
- **Stanko Tomić**, ustaša sveučilištarac, *za borbe protiv odmetnika u okolici Kupresa i Bugojna od 1.V.do 20.VIII.1942. godine.*[9]

Partizanska strana pobrinula se da imena njezinih poginulih ostanu upamćena ili na papiru ili uklesana u spomenike. Od oko 140 poginulih na Kupresu, u vremenu od 28. srpnja do 20. kolovoza, trojica su proglašena narodnim herojima (najveće priznanje koje je mogao dati VS NOV i POJ), a jedna je partizanka pohvaljena. Naziv "narodni heroj" dodijeljen je:

- **Špiri Mugoši**, *komandantu jednog bataljona IV NOPU brigade, koji je poginuo junačkom smrću kod Kupresa 15 avgusta. Drug Špiro Mugoša bio je poznat u redovima crnogorskih boraca i čitavog crnogorskog naroda kao neustrašivi borac i vjerni sin svoga naroda, koji je od samog početka prednjačio svojim junaštvom u Narodnooslobodilačkoj borbi.*[10]
- **Simi Šolaji**, *koji je poginuo herojskom smrću kod Kupresa, 15 avgusta o.g. Ime druga Šolaje poznato je u čitavoj Bosni, a naročito u Bosanskoj Krajini. Voljen od čitavog naroda, od svojih boraca, pa čak i od zavedenih četnika, drug Šolaja ne samo da je bio primjer junaštva u borbi protiv svih narodnih izdajica i okupatora već i oličenje poštenja i odanosti svom narodu i njegovoj oslobodilačkoj borbi.*[11]
- **Đuri Petroviću**, *seljaku iz Ljubotinja (Crna Gora) najboljem borcu IV brigade. Kao član KPJ poginuo je herojskom smrću kod Kupresa 15 avgusta o.g.*[12]

---

5 *Vjesnik MINORS*, 1943/2, str. 42.

6 *Vjesnik MINORS*, 1943/18, str. 611. U odličje je "uključen" i udjel u borbama za Kupres u prosincu 1942.

7 *Isto.*

8 *Vjesnik MINORS*, 1943/53, str. 1964.

9 *Viestnik UV*, 1942/16, str.408.

10 *Bilten VS NOP i DVJ*, broj 17-19, *Zbornik*, II, str. 173. Netočni su podatci o nadnevku pogibije i dužnosti što ju je obnašao.

11 *Isto*, str. 174. Nadnevak pogibije nije točan.

12 *Isto.* Nadnevak pogibije nije točan.

Pohvaljena je **Vukosava Mićunović**, vodnik i zamjenik zapovjednika čete u 2. bataljunu 4. crnogorske brigade *koja se istakla u svim borbama, naročito u borbama na Bugojnu i Kupresu.*[13]

Nakon rata, narodnim herojima proglašeni su: **Mato Brguljan, Sekula Popović** i **Jelica Mašković** iz IV. crnogorske brigade i **Dušan Metlić** iz III. krajiškog odreda.

13 *Bilten VS NOV i POJ*, broj 20-22. *Zbornik*,II, str. 220. U istom broju Biltena pohvaljeni su (nema pojedinosti ni obrazloženja) zapovjednici 1. i 3. bataljuna IV. crnogorske brigade te nekoliko boraca i zapovjednika iz 1., 2., 3. i 4. bataljuna II. proleterske brigade. Vjerojatno su i kupreške borbe utjecale na izbor pohvaljenih.

Poglavlje XIV.

Ratni zločini

Politički sustav na području bivše Jugoslavije bavio se ratnim zločinima u ratu 1941.-1945. na način koji je najvećim dijelom neprihvatljiv. To se ponajprije odnosi na stradanja civila i vojske koja su bila izravna posljedica sukoba zaraćenih strana. Odnos prema ratnim zločinima u bivšem je sustavu bio duboko licemjeran i politiziran.

U srpnju i kolovozu 1942. obje su zaraćene strane počinile djela koja imaju značajke ratnog zločina:

- Nakon diverzije proleterskih brigada na željezničku prugu Sarajevo-Mostar, ubijeno je više zarobljenih vojnika oružanih snaga NDH. Kod Hadžića je pronađeno 10 mrtvih ustaša, a u Bradini je strijeljano 9 zarobljenika.[1]
- U Prozoru su nakon 12. srpnja ubijeni neki pripadnici zarobljene posade (broj nepoznat). Na Makljenu su strijeljani šestorica ustaša i jedan domobran.[2]
- U Gornjem Vakufu je, nakon 12. srpnja, IV. crnogorska brigada strijeljala šestoricu zarobljenih ustaša.[3]
- Urije, selo blizu prometnice Bugojno-Donji Vakuf. U borbama za selo (19. srpnja) između Crne legije i II. proleterske brigade, stradalo je stanovništvo. Prema partizanskim izvorima ustaše su ubile 65 muškaraca, žena i djece.[4]
- Gornji Malovan, selo blizu Kupresa. U borbama Crne legije i III. sandžačke brigade ustaše su ubile oko 70 žena, djece i staraca.[5]

---

1 Na postaji Tarčinu je IV. crnogorska brigada 4. srpnja zarobila osmoricu ustaša II. željezničke bojne, te su najvjerojatnije strijeljani kod Hadžića. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 137. i 141. *Leković*, 1965, str. 97. *Dedijer*, I, str. 215. *Marijan Stilinović*, Ratni dnevnik, *RAD JAZU*, br. 341. Zagreb, 1965. str. 445.

2 *Zbornik*, II/5, dok.br. 34, IV/6, dok.br. 152 i IV/7, dok.br. 178.

3 *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178.

4 *Zbornik*, II/5, dok.br. 40. Objavljeni hrvatski dokumenti ne spominju taj zločin.

5 *Zbornik*, II/5, dok.br. 57. Objavljeni hrvatski dokumenti ne spominju taj zločin. Hrvatska narodna predaja u Kupresu govori da se zločin nije dogodio.

- Livno, nakon zauzimanja grada, 7. kolovoza. Osuđeni su na smrt i strijeljani ustaše 2. satnije XX. ustaške bojne i politički vođe lokalnog ustaškog pokreta, ukupno oko 120 ljudi. Ubijeni su pokopani u dvije zajedničke grobnice uz groblje Goricu.[6]
- Glavice, selo kod Bugojna. Dijelovi Crne legije iz posade Bugojna ubili su 11. kolovoza 1942. 76 osoba.[7]
- Hrvatska sela oko Kupresa. U borbama za grad sredinom kolovoza stradao je veći broj civila.[8]

Vojskovoda NDH Slavko Kvaternik, u sjećanjima pisanim tijekom zatočenja nakon rata, spominje da je od njemačkoga generala iz Banja Luke dobio obavijest kako je Crna legija pod Franceticevim vodstvom u proljeće 1942. spalila dva srpska sela čiji su stanovnici navodno surađivali s Nijemcima. Ne može biti riječ o selima Urije i Gornji Malovan jer se razlog spaljivanja i navedeno vrijeme ne slažu s poznatim činjenicama. *Nada Kisić-Kolanović*, Vojskovođa i politika, Zagreb, 1997, str. 227-228.

6 *Zbornik*, II/5, dok.br. 105. i IV/7, dok.br. 179. *Dedijer*, I, Beograd 1945, str. 251. *Brčić-Bogovac*, 1978, str. 236. *Leković*, 1965, str. 386 i 391.

7 Prema izvješću oružničkog krila Jajce od 22. kolovoza, stanovnici sela pobijeni su bez razloga. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 165. Veliki župan Kadić navodi da je zločin počinjen nakon što je na ustaše otvorena paljba iz sela, *Zbornik*, IV/7, dok.br. 178. Upadljivo je da, u nekoliko obrada borbi oko Bugojna, pisci partizanske povijesti ne spominju taj zločin. Zločin je unesen u *Hronologiju oslobodilačkog rata 1941-1945*. Beograd, 1964, str. 319.

8 U napadu 11./12. kolovoza partizani su ubili 12, a odveli sa sobom 16 civila. U napadu 13./14. kolovoza ubijeno je u gradu 10 civila, a 12 ih je zarobljeno. Stožer II. proleterske brigade izvijestio je 17. kolovoza da je u prijašnjim borbama brigada strijeljala 50 ustaša i milicionera, a na osnovi hrvatskih izvora vidi se da su u brojku uključeni i civili. *Zbornik*, IV/6, dok.br. 161. i 167. *Zbornik*, IV/35, dok.br. 79.

Poglavlje XV.

Partizanska povijest o borbama u ljeto 1942. na području I. i II. operativne zone III. domobranskog zbora

Pohod proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, kako su nazvali događaj pisci partizanske povijesti, razmjerno se često obrađivao, bilo kao cjelina, bilo kao dio. Gotovo su sve interpretacije prožete iskrivljenim poimanjem dobra i zla na način kako je to bilo uobičajeno u bivšoj SFRJ, te su dobar primjer povijesti pisane po mjeri pobjednika. To ne čudi ako se uzme u obzir da su gotovo svi autori bili sudionicima događaja te su samim time opterećeni izrazitom subjektivnošću i bez nužnog historiografskog obrazovanja.

Ekskluzivno pravo pisanja suvremene ratne povijesti imale su "povijesne ustanove" bivše JNA, Vojnoistorijski institut i Narodna armija. Oni su rezultate svojih istraživanja tiskali u golemim nakladama, u izdanjima posvećenim ratnoj prošlosti "naših naroda".

Također, postalo je gotovo nepisano pravilo da svako mjesto objavi povjesnicu prošlog rata, što su poticale lokalne organizacije SUBNOR-a, kako se ne bi zaboravio doprinos u stvaranju ravnopravne i bratske zajednice naroda. Ta izdanja u načelu imaju vrlo nisku razinu znanstvene obrade. Njihove je rezultate nerežimska historiografija, koja je davno to područje prepustila "tvornici vojne povijesti" iz Beograda, ako ne ignorirala, onda barem previđala, kao i širi krug čitateljstva.

Početkom pedesetih godina partizanski su povjesničari počeli obrađivati pojedine događaje iz razdoblja pohoda skupine proleterskih brigada s tromeđe Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Do raspada SFRJ ti su događaji razmjerno često obrađivani, ali uglavnom djelomično. Sam je pohod detaljno obrađen u monografijama Pere Morače iz 1956. i Miše Lekovića iz 1965. U monografijama pro-

leterskih i udarnih brigada (I.,II.,III. i IV. proleterske i I. krajiške) obrađeni su dijelovi borbi u kojima su sudjelovali pripadnici tih postrojba. Izrade monografija pratili su zbornici sjećanja pripadnika i ratni dnevnici istaknutijih partizanskih dužnosnika. Istodobno sa "znanstvenom obradom" objavljivala se arhivska građa koja se odnosila na događaje pa je tako većina objavljena već u pedesetim godinama.

Spomenica IV. crnogorske brigade (tekstovi Boška Đuričkovića i Blaže Lompara) i radovi Mesuda Hotića u *Vojnoistorijskom glasniku* predstavljaju početak obrade događaja iz ljeta 1942. Postavljen je obrazac koji se, s malo iznimaka, zadržao do kraja osamdesetih. Od tog šarenila viđenja, događaja i podataka odstupa monografija Miše Lekovića *Ofanziva proleterskih brigada u zapadnu Bosnu u leto 1942.*

To djelo i danas ima uporabnu vrijednost, a razmjerno je korektna obrada događaja i postupaka svih suprotstavljenih strana. Može se reći da je Leković jedini autor koji je izradio razmjerno kvalitetnu raščlambu protivnikovih dokumenata. Slaba strana monografije jest obrada onih događanja koja nisu završila pobjedom napadača, tj. partizana, a to su borbe za Kupres i Bugojno. Iz raščlambe njegova prikaza tih borbi vidljivo je da nije postigao razinu obrade jednaku onoj u drugim dijelovima monografije. Mislim u prvome redu na prešućivanje (može se nazvati i neizjašnjavanje) jačine hrvatskih snaga u borbama za Bugojno koja je prema prijašnjoj, a i kasnijoj historiografiji procijenjena na oko 2000 ljudi iako je stvarna brojka bila upola manja. To primjećuje i autor.[1] Neobjektivna obrada borbi za Bugojno nekako i prolazi kada se raščlanjuje izvan konteksta ostalih događaja, no promatrajući ukupnost zbivanja vidljiva je besmislenost njegovih tvrdnji. Glede borbi za Kupres autoru se može predbaciti da je krivotvorio brojno stanje posade, pogotovo prije napada 13. kolovoza. Uz manje zamjerke zbog pogrešne numeracije nekih hrvatskih postrojba u pojedinim mjestima (to je često posljedica nepreciznosti u izvornim dokumentima OS NDH), rad se može koristiti i danas, bez obzira na obvezatnu dozu politiziranosti (koja je gotovo umjerena) i povremenog nedostatka kritičnosti prema "svojoj strani." S obzirom na vrijeme kada se pojavila, Lekovićeva je monografija bila dobro polazište za buduću obradu pohoda i stvaranje istinitije povijesne slike.

No kako se to nije dogodilo, ova je monografija ostala među nekoliko monografskih djela partizanske povijesti koja se mogu nazvati znanstvenim radovima. Partizanski povjesničari prije i poslije Lekovićeva rada nastavili su raditi po starome bez obzira na to što je većina dokumenata koji se odnose na događaje ob-

1 Usporedi uradke *Hotić*,1954, str. 51-64, *Hotić*,1969, str. 32-43 i *Milorad Radović*, Iskustva iz napada na naseljena mesta u 1942. godini,VIG 1983, XXXIV, 1, str. 158-163

javljena između 1953. i 1956. godine. Nabrajanje tih radova nema smisla, a najveća se zamjerka može uputiti radovima Mesuda Hotića koji je prvi pokušao znanstveno obraditi borbe za Bugojno i Kupres, dakako nekorektno.[2] Nakon njega, Pero Morača otišao je još dalje u svojim znanstvenim ambicijama, obradom napada NOVJ na naseljena mjesta i raščlambom pohoda.[3] Kako je dobrim dijelom rabio interpretacije interpretacija, a ne izvora, tako nam je ostavio djela koja (kad je riječ o borbama u ljeto 1942.) više nisu za uporabu.[4]

Kasniji obrađivači teme u načelu se pozivaju na tu trojicu autora bez ozbiljnijeg pokušaja raščlambe izvornih dokumenata. Naravno, tako su preuzeli i sve slabosti svojih preteča, pretvarajući "suvremenu vojnu povijest" u puko prepričavanje koje uistinu nije zavrijedilo naziv historiografije. To je, zapravo, najveći promašaj partizanske povijesti koja se nije razvila u polemičku i kritičku historiografiju ostavljajući iza sebe barem rasvijetljene pojedine događaje i uporabljive povjesnice ratnih postrojba.

Livanjska legenda, ratna reportaža o borbama za Kupres Ljube Anđelića iz 1963., priča je za sebe. Pisana je "popularno", na osnovi kazivanja kupreških stanovnika i, navodno, na osnovi partizanskih dokumenata objavljenih u *Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda*. Autor, ratni pripadnik IV. crnogorske brigade (sudjelovao je u borbama za Kupres sa sigurne udaljenosti), dobro je proučio "znanstvene" prikaze Hotića i Morače i dodatno ih "umjetnički" obradio. Po izljevima mržnje, nedostatku svake kritičnosti i prozivanju ljudi koji čak i nisu sudjelovali u borbama za Kupres, rad predstavlja primjer najmračnijeg jednoumlja i patološki iskrivljenu predodžbu dobra i zla koja se uistinu rijetko susreće. Autor kao da je podrobno razradio politkomesarski članak generala Blaže Lompara objavljen 1952. u Spomenici IV. crnogorske brigade.

Ostale obrade spadaju u kategoriju "prosječnost" i nisu vrijedne spomena, a kamoli čitanja.

2 U vrijeme pisanja tih uradaka objavljeni su prijepisi izvornih dokumenata.

3 Morača i Hotić, a nešto prije njih i general Lompar, postavili su poslije redovito preuziman zaključak - Kupres nije pao zato što manje brojan **monolitni** napadač ni uz nadljudske napore nije mogao zauzeti mjesto koje je branila brojno jača posada krvoloka. Pojednostavljeno: **Nadljudi** (partizani) **nisu uspjeli pobijediti neljude** (ustaše, miliciju i domobrane).

3 Gotovo trideset godina poslije pukovnik M. Radović obradio je napade na naseljena mjesta u 1942. godini, u najboljoj tradiciji Pere Morače. *Radović*, 1983. str. 158-163.

Epilog

U Kupres, *ustašku tvrđavu i kapiju Zagreba*, kako su ga zvale zaraćene strane, dijelovi I. proleterske i X. krajiške divizije ušli su 4. listopada 1943. Domobranska dobrovoljačka bojna Kupres povukla se bez borbe u Travnik.

Nakon "oslobođenja" grada strijeljana su *iznad sela Kukavice 74 kompromitovana Hrvata iz grada*. Gotovo sve hrvatsko stanovništvo protjerano je iz mjesta 23. listopada 1943.

Prema zapovijedi stožera I. proleterske divizije Kupres je spaljen 11. prosinca 1943. godine.[1]

1 *Lopičić*, II, 1963, str. 127, 132, 137, 138, 165.

Dodatak I.

Crna legija

"Crna legija" je pučki naziv Sarajevske ustaške pukovnije, te I. i V. ustaškoga stajaćeg djelatnog zdruga. Postrojba je, navodno, osnovana 15. rujna 1941. u Sarajevu. Ime je dobila po crnim odorama što su ih nosili njezini pripadnici. Sukno od kojeg su šivane odore bilo je jedino koje se moglo pronaći u Sarajevu, a da kakvoćom odgovara za izradu odora.

Crnu su legiju osnovali ustaše povratnici, satnik Jure Francetić i poručnik Rafael Boban.[1] Prvotno je bila sastavljena od dviju bojni, I. ustaške stajaće djelatne i Pripremne bojne grada Sarajeva, kojima se početkom 1942. pridružila i II. ustaška željeznička bojna.[2]

Do kraja 1941. vodi neprestane borbe protiv ustanika u istočnoj Bosni i sjeverozapadnoj Hercegovini. Sudjelovala je u borbama oko Konjica i Sarajeva. U prosincu sudjeluje u pothvatu na Ozren planinu. Ima uglavnom zadaću interventne postrojbe i s uspjehom obavlja većinu postavljenih joj zadaća.

---

1 Osim Francetića i Bobana, i Bećir Lokmić se spominje kao osnivač Crne legije. U knjizi *HOS 1941-1945*, Buenos Aires, 1985. (str. 31) u odjeljku o Crnoj legiji navedena je tvrdnja da se *začetak ove najslavnije ustaške jedinice nalazi ..u dvjema sarajevskim ustaškim bojnama (800 boraca), pod zapovjedništvom satnika Bećira Lokmića, a da nakon poginuća Bećira Lokmića, Jure Francetić preuzima zapovjedničtvo sarajevskih ustaških bojna, od kojih uz pomoć satnika Rafaela Bobana stvara jaku borbenu jedinicu.* Budući da je Bećir Lokmić poginuo u srpnju 1942. kao časnik u 2. satniji I. ustaške bojne, ta je priča prilično dvojbena.

2 Oružanim snagama NDH najviše se bavio Mladen Colić koji je u prikazima ustaške vojnice Crnu legiju redovito vodio kao posebnu, "specijalnu" postrojbu. Tako je, prema njemu, potkraj 1941. u BiH od ustaških postrojbi bilo pet stajaćih djelatnih bojni (I.,II.,III.,VI. i VIII.) i Crna legija. To se ne može prihvatiti kao točno jer su Crnu legiju potkraj 1941. činile Sarajevska ustaška bojna (I.stajaća djelatna) i Pripremna bojna grada Sarajeva. *Mladen Colić*, Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941. Beograd, 1973, str. 277 i 279. *Isti*, Oružane snage NDH u BiH 1941.godine, *1941. u istoriji naroda BiH*, Sarajevo 1973, str. 507.

U siječnju i veljači 1942. sudjeluje u Romanijskoj i Ozrenskoj operaciji u istočnoj Bosni. Potkraj veljače, ojačana bojnom Vojne krajine, čisti prometnicu od Sokolca prema Han Pijesku, u koji ulazi početkom ožujka.

Prije operacije "Trio" od 31. ožujka do sredine travnja u pohodu je na Drinu, što je njezin najslavniji pothvat. Tada je već narasla na pet bojni ukupne jačine 2200 ustaša. Potkraj travnja sudjeluje u čišćenju rogatičkog područja. Nakon operacije "Trio" dijelom snaga zaposjeda granicu na Drini. Tada je preimenovana u Sarajevski ustaški zdrug (I. stajaći djelatni) i dobiva čvrst ustroj, a operativno područje se poklapa s područjem III. domobranskog zbora. Broji sedam bojni. Polovicom svibnja dio je legije kratko na području Vrgorca i Makarske. U lipnju i srpnju 1942. dijelovi sudjeluju u operaciji na Kozari.

Tijekom prodora proleterskih brigada iz istočne Bosne, dijelovi Legije pokušavaju zaustaviti prodor. Sudjeluju u neuspješnoj obrani Prozora. Zaslugom drugih pridošlih satnija obranjeni su Donji Vakuf i Bugojno. Pukovnik Šimić preuzeo je zapovjedništvo nad dijelom tih satnija te je s njima koncem srpnja u pothvatu prema Livnu. Sredinom kolovoza bojna Crne legije s kupreškom milicijom uspijeva odbiti veliku partizansku navalu na Kupres. Dio je istodobno angažiran u borbama oko Posušja i Imotskog. Novi je zapovjednik pukovnik Ivo Stipković, bivši zapovjednik 1. gorske divizije.

Potkraj kolovoza 1942. na područje Kupresa i Bugojna prebačeno je nekoliko postrojbi Ustaške vojnice, s kojima je pukovnik Šimić u rujnu zauzeo Šujicu i Tomislavgrad i očistio prometnicu do Imotskog. Nova pojačanja, koja su potkraj rujna i početkom listopada stigla u Kupres i Imotski, pod zapovjedništvom pukovnika Francetića sudjeluju u pothvatu "Dinara" kojim je zauzeto Livno.

Potkraj listopada od novopridošlih ustaških bojni i dijelova I. ustaškog zdruga na prostoru Bugojna, Kupresa, Tomislavgrada, Livna, Imotskog ustrojen je V. ustaški stajaći djelatni zdrug, "Bobanova" Crna legija.

Poslije izdvajanja dijela za ustroj V. stajaćeg zdruga operativno područje I. zdruga ostaje istočna i dio središnje Bosne. Ima osam bojni, a gorska je bitnica operativno podređena V. zdrugu. Do konca 1942. čisti Romaniju i Podromaniju. Sudjeluje u pothvatima "Jajce I i III" i "Tuzla II".

Početkom 1943. dijelom snaga je u operaciji "Weiss II", dok je glavnina u svakodnevnim višemjesečnim iscrpljujućim sukobima s četničkim i partizanskim snagama u istočnoj Bosni. Osigurava komunikacije i drži zaprečne postave na Drini.

U drugoj polovici lipnja trpi teške gubitke od partizanskih skupina koje su prodrle u istočnu Bosnu nakon operacije "Schwarz". Izgubila je nekoliko posadnih mjesta. Sljedećih nekoliko mjeseci vodi silovite borbe s partizanskim i četničkim skupinama u istočnoj Bosni. Nakon pukovnika Stipkovića i bojnika Milana Šulentića zapovjedništvo preuzima bojnik Frane Sudar. Uspijeva srediti

stanje u zdrugu i ponovno od njega stvara prvorazrednu postrojbu. Zdrug je reorganiziran i ima tri bojne. U listopadu i studenome brani crtu Sokolac-Mokro-Pale i Prača-Mokro. Do sredine prosinca u operaciji je "Kugelblitz".

Od početka 1944. drži postave na Romaniji, Podromaniji i u Sokolcu, Rogatici i Palama. Stalne borbe s partizanima. Duže vrijeme osigurava prometnicu Sarajevo-Rogatica-Višegrad. Ima sedam bojni i nekoliko podstožernih satnija. Drži dio središnje Bosne i sjeverozapadne Hercegovine. U lipnju uspješne borbe oko Srebrenice. Potom proboj do Zvornika, te zajedno s Nijemcima čisti istočnu Bosnu. U kolovozu u operaciji "Rübezahl". Borbe za Bratunac, Srebrenicu i Bugojno. Teške borbe u rujnu. Kreševo, Vitez, Tarčin, Turbe. Povlačenje iz doline Vrbasa. Novi zapovjednik Delko Bogdanić.

U listopadu silovite borbe na Romaniji, te oko Travnika i Rogatice. Zaposjeda Rogaticu radi osiguranja izvlačenja njemačkih snaga iz Grčke. Borbe oko Kiseljaka i Busovače. Ulazi u sastav 8. hrvatske divizije.

U siječnju 1945. pothvat "Victoria". Borbe za Travnik. Dio u Hercegovini u borbama oko Čapljine i Čitluka. Teške borbe u ožujku za Ivan Sedlo. Potom zaštitnica pri povlačenju iz Sarajeva. Ostaci zdruga od 9. travnja pod zapovjedništvom dopukovnika Ante Mamića povlače se prema Zagrebu i dalje na zapad.

* * *

Nakon ustroja V. stajaći zdrug ima operativno područje u sjeverozapadnoj Hercegovini, dolini Vrbasa, dinarskim kraškim poljima i dijelu središnje Bosne. Bojnik Rafael Boban je zapovjednik, a sjedište je u Bugojnu.[3] Zdrug je obično nazivan Crnom legijom premda su njegove pripadnike često zvali i "bobanovci".

Od kasne jeseni 1942. vodi teške borbe s novopostrojenim partizanskim proleterskim i udarnim divizijama. Do sredine veljače 1943. izgubio je Jajce, Livno, Tomislavgrad, Šujicu, Posušje i Imotski.

U operaciji "Weiss II" sudjeluje u borbama na Neretvi. U ožujku 1943. ponovno je zaposjeo posadna mjesta u kraškim poljima koja je izgubio u zimu 1942./43. Početkom travnja zaposjeda Glamoč i odbija iznimno silovite napade krajiških partizana.

Zbog stalnih borbi u kojima je bio angažiran i odlaska dijela ljudi u druge postrojbe, brojno je stanje zdruga polovicom 1943. toliko smanjeno da je nekoliko bojni dokinuto, a ljudima su popunjene ostale bojne. Stožer je u svibnju premješten u Livno. Uz tri bojne i gorsku bitnicu imao je u sastavu i oklopnu satniju.

3 U iseljeničkoj literaturi piše da je zdrug osnovan 1944. u Podravini, od Bobanove bojne, što nije točno. Očita je težnja da se "prešuti" povijest zdruga od studenog 1942. do siječnja 1944. kada zdrug zapravo nije imao većih uspjeha u borbi s partizanima. Usp. *HOS 1941-1945*,. str. 32.

Povremeno su mu operativno podređene ustaške bojne iz Dalmacije i Hercegovine. Krajem kolovoza povlači se iz Glamoča u Livno.

U isto vrijeme ne uspijeva obraniti Bugojno. No, koncem kolovoza odbija partizanski napad na Livno. Pokušaj da se okruženi Kupres opskrbi hranom i streljivom iz Tomislavgrada sredinom rujna nije uspio.

Prvih dana listopada povukao se iz Livna i Tomislavgrada u Posušje. Potom je izbačen iz Posušja te se povlači u Imotski, otkuda je ubrzo povratio Posušje. Jesen prolazi u borbama s dalmatinskim partizanima oko Posušja i na području Imotske krajine. U prosincu sudjeluje u pothvatu "Ziethen". S njemačkim snagama prodire iz Posušja. Zauzima Tomislavgrad i Šujicu.

Potkraj siječnja 1944. premješten je u sjeverozapadnu Hrvatsku, a u njegov sastav ulazi ustaška bojna iz Bjelovara. Početkom veljače s 1. pukovnijom PTS-a zauzima Koprivnicu i Ludbreg. Bjelovar postaje sjedište zdruga. Dio je pridodan 1. pukovniji PTS-a s kojom čini operativnu skupinu. Njezine su zadaće bile intervencije na ugroženim postavima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i napadni pothvati.

Do listopada sudjeluje u borbama na području Kalnika i Bilogore, oko Ivanca, Novog Marofa, Čazme, Ivanić Grada, Koprivnice, Pitomače i Ludbrega. Drži posade u Bjelovaru, Pitomači, Kloštru, Đurđevcu, Novigradu, Koprivnici i Križevcima.

Početkom listopada počinju zajednička napadna djelovanja VI. slavonskog i X. zagrebačkog korpusa te VII. divizije NOVJ (ukupno 13 brigada) u Podravini. Do polovice listopada zauzeli su Pitomaču, Kloštar, Đurđevac, Virje i Novigrad, razbivši ustaške posade čiji su se dijelovi povukli prema Koprivnici. Od 13. do 17. listopada zdrug s dijelovima PTS-a odbija jaku navalu na Koprivnicu. Uz Kupres 1942. to su bile najkrvavije borbe koje je postrojba vodila na svom ratnom putu. U drugoj polovici listopada uspijeva povratiti izgubljena područja na početku mjeseca.

Krajem 1944. okosnica je za ustroj V. hrvatske divizije. Jednu je bojnu dao za ustroj XXII. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga. U diviziji su, osim ustaških zdrugova, bili 11. pješački zdrug i V. topnički divizion. Od početka prosinca 1944. do početka veljače 1945. dijelovi divizije, uz I. hrvatsku udarnu diviziju, 1. pukovniju PTS i njemačke postrojbe, sudjeluju u uništavanju Virovitičkog mostobrana i odbacivanju III. jugoslavenske armije preko Drave.

U ožujku 1945. divizija je proglašena udarnom i ulazi u sastav novopostrojenog Poglavnikovog tjelesnog zbora. Peti je zdrug preimenovan u 23. hrvatsku udarnu pukovniju, a jedna bojna ulazi u sastav 24. udarne pukovnije iste divizije. U ožujku divizija u sastavu PTZ-a čisti Moslavačke planine od postrojbi X. partizanskog korpusa. U drugoj polovici travnja, V. divizija i I. hrvatska udarna divizija sudjeluju u žestokim borbama protiv divizija III. jugoslavenske armije, u pokušaju da se olakša položaj snagama 15. kozačkoga konjaničkog zbora oko

Virovitice. Nakon toga povlači se na padine Bilogore i s njemačkim postrojbama postavlja novu crtu obrane.

U travnju vodi uspješne obrambene borbe na područja između Drave i Bilogore. Kada su se njemačke snage povukle s crte, obrane III. jugoslavenska armija je izvršila proboj i divizija se povlači prema Bjelovaru koji napušta 3. svibnja. Uz silovite borbe povlači se iz Križevaca i kreće prema slovensko-austrijskoj granici.

Polovicom svibnja V. hrvatska udarna divizija prestaje postojati kao postrojba. Njezini pripadnici dijele sudbinu oružanih snaga NDH. Dio ljudi se, navodno, probio preko granice sa zapovjednikom divizije generalom Bobanom.

Dodatak II.

Kupreška bojna

Proljeće 1942. početak je organiziranja milicijske skupine Kupres. Grupa je imala četiri satnije organizirane po selima: 1. satnija - Gornji Kupres, 2. satnija - Osmanlije, 3. satnija - Zlosela, 4. satnija - Rastičevo.[1] Zapovjednik bojne bio je natporučnik Adalbert Mikolji.

Nakon povlačenja talijanskih postrojba iz Kupresa, milicijska je skupina podređena stožeru 9. pješačke pukovnije. Od travnja do početka kolovoza 1942. skupina nosi teret obrane Kupresa. S postrojbama Crne legije, u razdoblju od 11. do 15. kolovoza, obranila je Kupres. Pogibijom natporučnika Mikoljija 14. kolovoza, zapovjedništvo nad njom preuzima natporučnik Vsevold Trubeckoj-Brada.

Potkraj prosinca 1942., s dvije bojne V. stajaćeg ustaškog zdruga, milicijska je skupina obranila Kupres od napada glavnine II. proleterske divizije. Tada je preustrojena u domobransku dobrovoljačku bojnu Kupres.

U ljeto 1943. održava se unatoč iscrpljujućoj blokadi X. krajiške divizije. Četvrtog listopada 1943. bojna se pred navalom dijelova I. proleterske i X. krajiške divizije povlači u Travnik, gdje je istog mjeseca uvelike pridonijela u borbama za Travnik.

U Travniku se bojna preustrojava u Kupreško bojnu Ustaške vojnice. Sredinom 1944. bojna ulazi u sastav I. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga. Sudjeluje u neuspješnoj obrani Travnika u listopadu 1944.

Kupreška bojna jedna je od rijetkih postrojba čiji je stijeg odlikovan Velikom srebrnom kolajnom poglavnika Ante Pavelića za hrabrost, za borbe u kojima je sudjelovala od 1942. do 1944. godine.

1 Sjećanje Ante Hrnjkaša.

Dodatak III.

General Franjo Šimić

Rođen je u Gospiću 25. svibnja 1900.[1] Poslije završene pučke škole u rodnome gradu, pohađa nižu vojnu realku u Strassu i višu vojnu realku u Mariboru. Kadet je Vojne akademije u Wiener Neustadtu, a drugu godinu završava u Karlovcu.

Nakon propasti Habsburške monarhije školovanje nastavlja na Vojnoj akademiji u Beogradu koju završava u siječnju 1920., i dobiva čin potporučnika. Od 5. ožujka do 24. prosinca 1920. na dužnosti je zapovjednika voda i obnaša druge dužnosti u zapovjedništvu čete 19. pješačke pukovnije u Kragujevcu, a zatim do 5. travnja 1924. zapovijeda vodom u Pješačkoj pukovniji kraljeve garde u Beogradu.

U čin poručnika promaknut je 17. prosinca 1922. Od travnja do listopada 1924. polaznik je tečaja Pješačke časničke škole u Kalinoviku kod Sarajeva. Od 10. listopada 1924. do 18. prosinca 1930. ponovno je u Beogradu, u Pješačkoj pukovniji kraljeve garde, na dužnosti zapovjednika čete i pobočnik zapovjednika bataljuna i pukovnije. U tom je razdoblju dva puta promaknut, 17. prosinca 1926. u čin kapetana II. klase i 17. prosinca 1929. u čin kapetana I. klase.

Od 18. prosinca 1930. do 1. listopada 1932. na službi je u dvoru kao ordonans-časnik. Višu školu vojne akademije završio je 15. listopada 1934. Tijekom školovanja, 17. prosinca 1932., promaknut je u čin majora.

Od 16. listopada 1938. do 15. travnja 1939. obnaša dužnost zapovjednika bataljuna u 18. i 23. pješačkoj pukovniji i Pješačkoj pukovniji kraljeve garde. U čin potpukovnika promaknut je 31. prosinca 1936. Do 7. travnja 1941. obnašao je dužnost zapovjednika VI. pododsjeka granične trupe, tijekom koje je 31. prosin-

1 Podaci su iz matičnog lista generala Franje Šimića. *HDA.*

ca 1940. promaknut u čin pukovnika. U travanjskom ratu zapovijedao je 333. pričuvnom pješačkom pukovnijom.

U Hrvatsku je vojsku stupio 14. svibnja 1941. Razmješten je na službu u stožer Bosanskog divizijskog područja. Od 4. srpnja do 10. listopada sudjeluje, kao zapovjednik Nevesinjske gromade, u borbama protiv ustanika u Hercegovini. Zatim je kratko u stožeru Bosanskog divizijskog područja, a 19. listopada 1941. preuzima dužnost zapovjednika 9. pješačke pukovnije s kojom se istaknuo u borbama oko Mrkonjić Grada.

Imenovan je zapovjednikom II. gorskog zdruga 2. svibnja 1942. Njime zapovijeda samo mjesec dana, do 2. lipnja, kada je imenovan Izvanrednim opunomoćenikom Poglavnika na području velikih župa Plive i Rame i Lašve i Glaža. Kao voditelj vojnih operacija na tom području istaknuo se u borbama za Bugojno, Kupres, Šujicu i Tomislavgrad, a za borbene zasluge odlikovan je Vojničkim redom željeznog trolista III. stupnja.

Od 20. listopada 1942. na raspolaganju je GS domobranstva, kratko je postavljen za zapovjednika Petrinjskoga zdruga, i 23. studenoga preuzima zapovjedništvo 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, koju popunjavaju ustaše Luburićeve obrane. Tom postrojbom (poslije preustrojena u VI. ustaški stajaći djelatni zdrug) zapovijeda gotovo 18 mjeseci.

U čin generala promaknut je 19. veljače 1944. Od 23. lipnja 1944. zapovjednik je Zapovjedne skupine oružanih snaga Hum-Dubrava. Ubijen je 9. kolovoza 1944. u Mostaru. Atentat su izvela dvojica ustaških zastavnika.[2]

Posmrtno je promaknut u čin general-poručnika i odlikovan Vojničkim redom željeznog trolista II. stupnja s hrastovim grančicama, s pravom na naslov Viteza.

2 U emigraciji se držalo da je ubojstvo generala Šimića naredio visoki ustaški časnik iz kruga "rasova".

Dodatak IV.

Krilnik Jure Francetić

Rođen 3. srpnja 1912. u Otočcu. Gimnaziju pohađa u Senju i Otočcu. Studij prava na zagrebačkom sveučilištu upisuje 1931. i iste godine pristupa ustaškom pokretu. Zbog ustaške je promidžbe uhićen i izgnan iz Zagreba na pet godina.

U ožujku 1933. odlazi u emigraciju u Italiju. Provodi četiri godine u Austriji, Italiji i Mađarskoj. Proglašenjem amnestije u Kraljevini Jugoslaviji, vraća se iz Italije u Hrvatsku u studenome 1937. Uhićen je i prognan u rodno mjesto. Sljedeće godine dolazi u Zagreb namjeravajući nastaviti studij prava. Prekida ga poziv na služenje vojnog roka. U Nišu je položio ispit za pričuvnog (do)časnika. Potkraj 1940. u Zagrebu je uhićen zbog brzojavne čestitke što ju je u ime hrvatskih nacionalista uputio predsjedniku novoosnovane Slovačke Republike. Vraćaju ga u Otočac, a 12. siječnja 1941. bježi u Njemačku kako bi izbjegao uhićenje zbog promidžbenoga govora održana na novogodišnjoj đačkoj priredbi u Otočcu.

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske vraća se u domovinu. Imenovan je ustaškim povjerenikom za Bosnu i Hercegovinu. U Sarajevu uspostavlja vlast i osniva prve postrojbe Ustaške vojnice za borbu protiv ustanika u istočnoj Bosni.

Iz čina ustaškog dovodnika promaknut je 20. lipnja u čin satnika. Sredinom rujna osniva i vodi Crnu legiju. Zimu 1941./42. provodi zapovijedajući postrojbom u borbama oko Sarajeva, u pothvatima na Ozren i Romaniju te Han Pijesak. Čin bojnika dobiva 15. studenoga 1941., a dopukovnika 6. ožujka 1942.

Potkraj ožujka, na čelu Crne legije, prodire u istočnu Bosnu i izbija na Drinu. Tim pothvatom je postao nacionalni junak, a 24. travnja odlikovan je Vojničkim redom željeznoga trolista III. stupnja s hrastovim grančicama. Potkraj svibnja boravi s I. bojnom Crne legije u Makarskoj i Vrgorcu, zatim odlazi u Mostar i zbog talijanskog pritiska vraća se u Sarajevo.

Promaknut je u čin pukovnika 24. lipnja 1942. S dijelom Legije sudjeluje u borbama na Kozari, a sredinom srpnja prebacuje se u Donji Vakuf i uključuje u borbe za Bugojno. Nakon protjerivanja partizanskih brigada iz doline Vrbasa sudjeluje u pothvatu pukovnika Šimića prema Livnu i Tomislavgradu. Iz Kupresa odlazi 7. kolovoza radi selidbe ustaške bojne iz Foče u Imotski. Zapovjedništvo I. zdruga predaje pukovniku Stipkoviću, jer je 25. kolovoza imenovan zapovjednikom stajaćih zdrugova Ustaške vojnice. Imenovanje ga je zateklo u njemačko-hrvatskom pothvatu na Šekoviće gdje je vodio ustaške bojne.

Kao predstavnik Ustaške vojnice u Pavelićevoj pratnji, posjetio je 24. rujna postrojbe 369. pojačane pukovnije u Rusiji a dan prije bio je u izaslanstvu koje je posjetilo Adolfa Hitlera u Vinici. U listopadu vodi ustaške bojne na Livno u operaciji "Dinara", a polovicom studenoga je na području Kalnika.

Letio je u Gospić 22. prosinca 1942. gdje je trebao preuzeti dužnost zapovjednika Operativnog područja Lika. Zrakoplov se prisilno spustio u selo Močila kod Slunja. U sukobu sa seoskom partizanskom stražom i seljacima teško je ranjen u glavu. Od posljedica ranjavanja umro je potkraj prosinca (pretpostavlja se 27. prosinca). Posmrtno je 27. ožujka 1943. odlikovan Zlatnom kolajnom za hrabrost poglavnika Ante Pavelića s pravom na naslov viteza.

U njegovu je čast, 31. ožujka 1943., 7. pješačka pukovnija dobila ime *7. domobranska pješačka pukovnija ustaškog pukovnika viteza Jure Francetića.*

Čin djelatnog ustaškog krilnika dobio je 8. travnja 1943.

Dodatak V.

Usporedni pregled časničkih činova

HV[1]	JV[2]	OS NDH[3]	NOVJ i JA[4]	JNA[5]
zastavnik	potporučnik	zastavnik	zastavnik	potporučnik
poručnik	poručnik	poručnik	potporučnik	poručnik
natporučnik	kapetan II klase	natporučnik	poručnik	kapetan
satnik	kapetan I klase	satnik	kapetan	kapetan I klase
		nadsatnik		
bojnik	major	bojnik	major	major
pukovnik	potpukovnik	dopukovnik	potpukovnik	potpukovnik
brigadir	pukovnik	pukovnik	pukovnik	pukovnik
stožerni brigadir				
general bojnik	brigadni general	general	general major	general major
general pukovnik	divizijski general	general poručnik	general lajtnant	general potpukovnik
general zbora	armijski general	general pukovnik[6] krilnik u UV	general pukovnik	general pukovnik
stožerni general				general armije
		vojskovođa[7]	maršal[8]	

1 Činovi koji su trenutačno na snazi u OS RH.
2 Činovi iz 1941.
3 Činovi za razdoblje od 12. siječnja 1945. do svibnja 1945.
4 Činovi za razdoblje od 1943. do 1946.
5 Za razdoblje od 1955. do 1991. Pedesetih godina je bio predviđen i čin general s pet zvijezdica kao najviši generalski čin u JNA, ali ga poslije nema.
6 Do siječnja 1945. postojao je čin rodovskoga generala (pješaštva, topništva i konjaništva).
7 Čin ili zvanje vojskovođe gubi se u siječnju 1945. iz OS NDH. Bio je dodijeljen samo jedanput.
8 Najviše vojno zvanje u NOVJ to jest JNA, dodijeljeno samo jedanput.

LEGENDA	*Napad na željezničku prugu Sarajevo - Konjic (3./4. srpnja 1942.)*
II / III 1 / 7	*1. bojna 7. pješačke pukovnije*
I	*Kombinirana posada ustaša, hrvatskih i njemačkih oružnika i milicionera jačine satnije*
... II 2	*Vod II. ustaške željezničke bojne*
...	*Kombinirana posada ustaša, oružnika i milicije jačine voda*
.. II 2	*Desetina II. ustaške željezničke bojne*
.. III 6	*Desetina 6. oružničke pukovnije*
X 1	*I. proleterska brigada*
X 2	*II. proleterska brigada*
X 3	*III. proleterska sandžačka brigada*
X 4	*IV. proleterska crnogorska brigada*
II / X 2 / 1	*2. bataljun I. proleterske brigade*
II / X 6 / 1	*6. bataljun I. proleterske brigade*

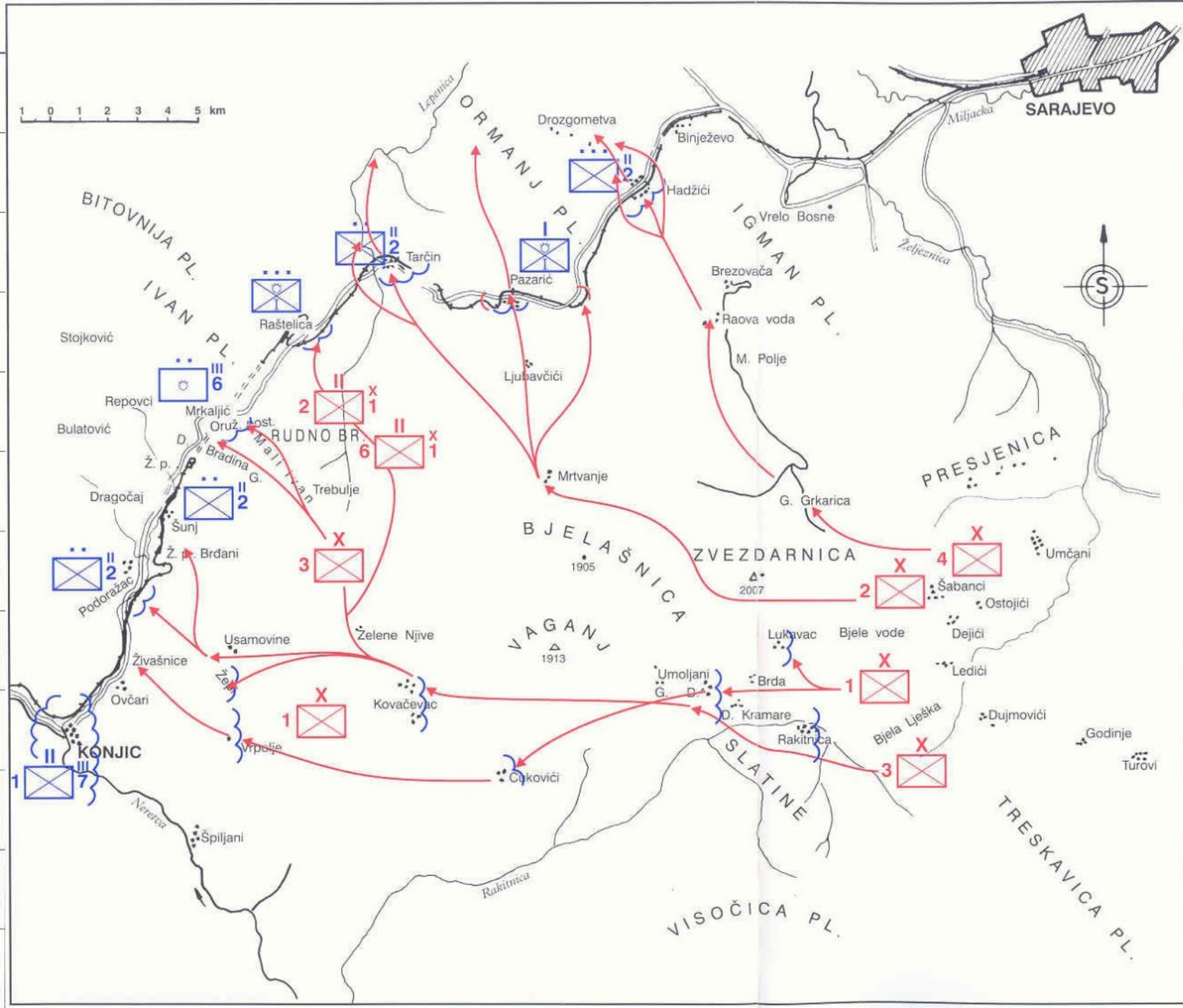

LEGENDA	*Borbe u dolini Lepenice (6.-7. srpnja 1942.)*
II 1 III XX 738-718	*1. bojna 738. pješačke pukovnije njemačke 718. divizije*
II 2 III XX 738-718	*2. bojna 738. pješačke pukovnije 718. divizije*
II 3 III XX 738-718	*3. bojna 738. pješačke pukovnije 718. divizije*
II 1 III 15 NEPOTP.	*1. bojna 15. domobranske pješačke pukovnije (dvije satnije)*
II X 1 NEPOTP.	*Polubojna (dvije satnije) I. ustaškog stajaćeg zdruga*
I	*Kombinirana satnija ustaša i milicije*
III 5	*Vod 5. oružničke pukovnije*
X 2	*II. proleterska brigada*
X 4	*IV. crnogorska proleterska brigada*

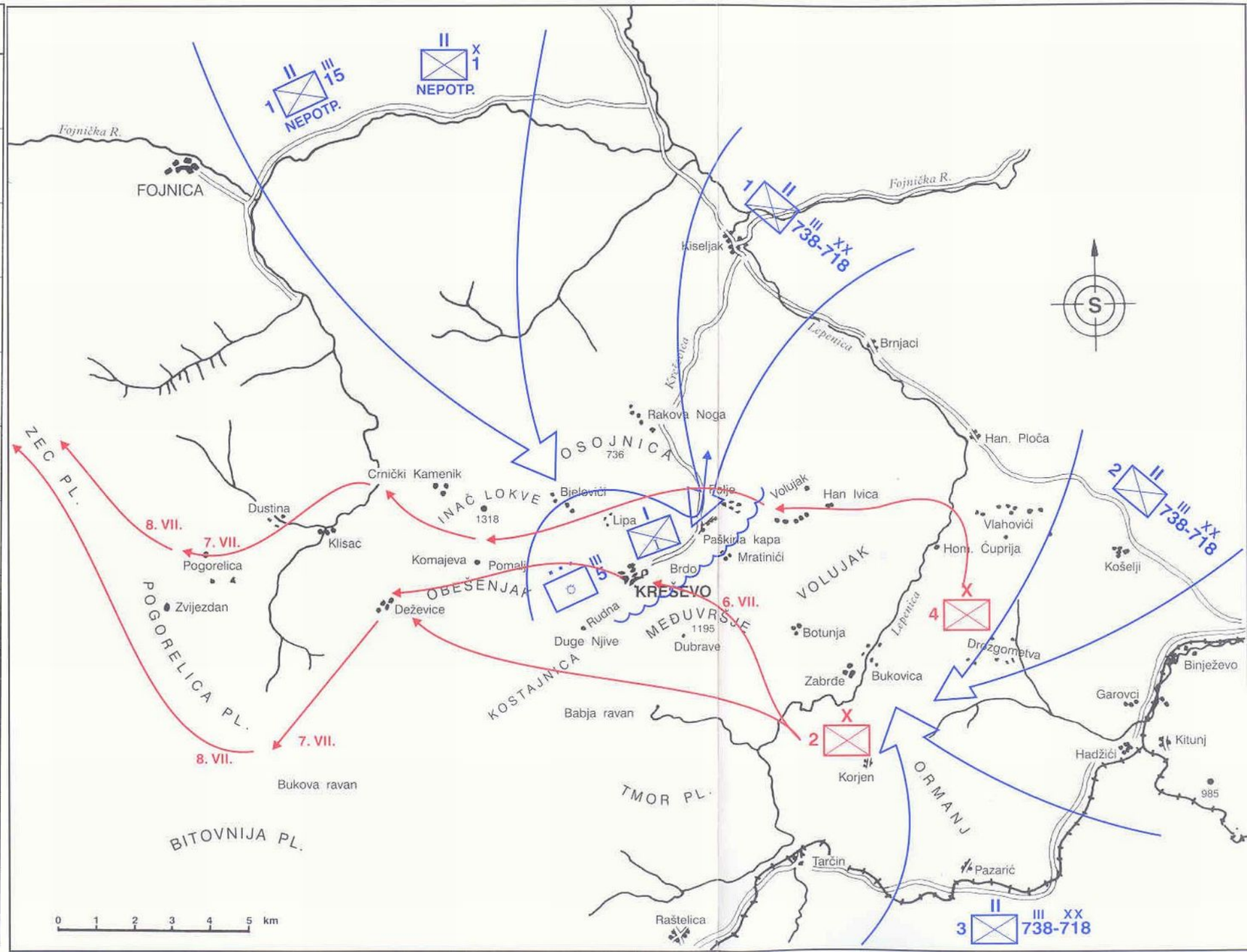

LEGENDA	*Napad I. proleterske brigade na Konjic (8. srpnja 1942.)*
II 1 III 7	*1. bojna 7. pješačke pukovnije (bez jedne satnije)*
I 5	*5. satnija posade Konjic (ustaše, oružnici, milicija)*
I I	*Satnija milicije – Orahovica*
X 1 OZM	*Osnovno zapovjedno mjesto I. proleterske brigade*
II 1 X 1	*1. bataljun I. proleterske brigade*
II 2 X 1	*2. bataljun I. proleterske brigade*
II 3 X 1	*3. bataljun I. proleterske brigade*
II 6 X 1	*6. bataljun I. proleterske brigade*

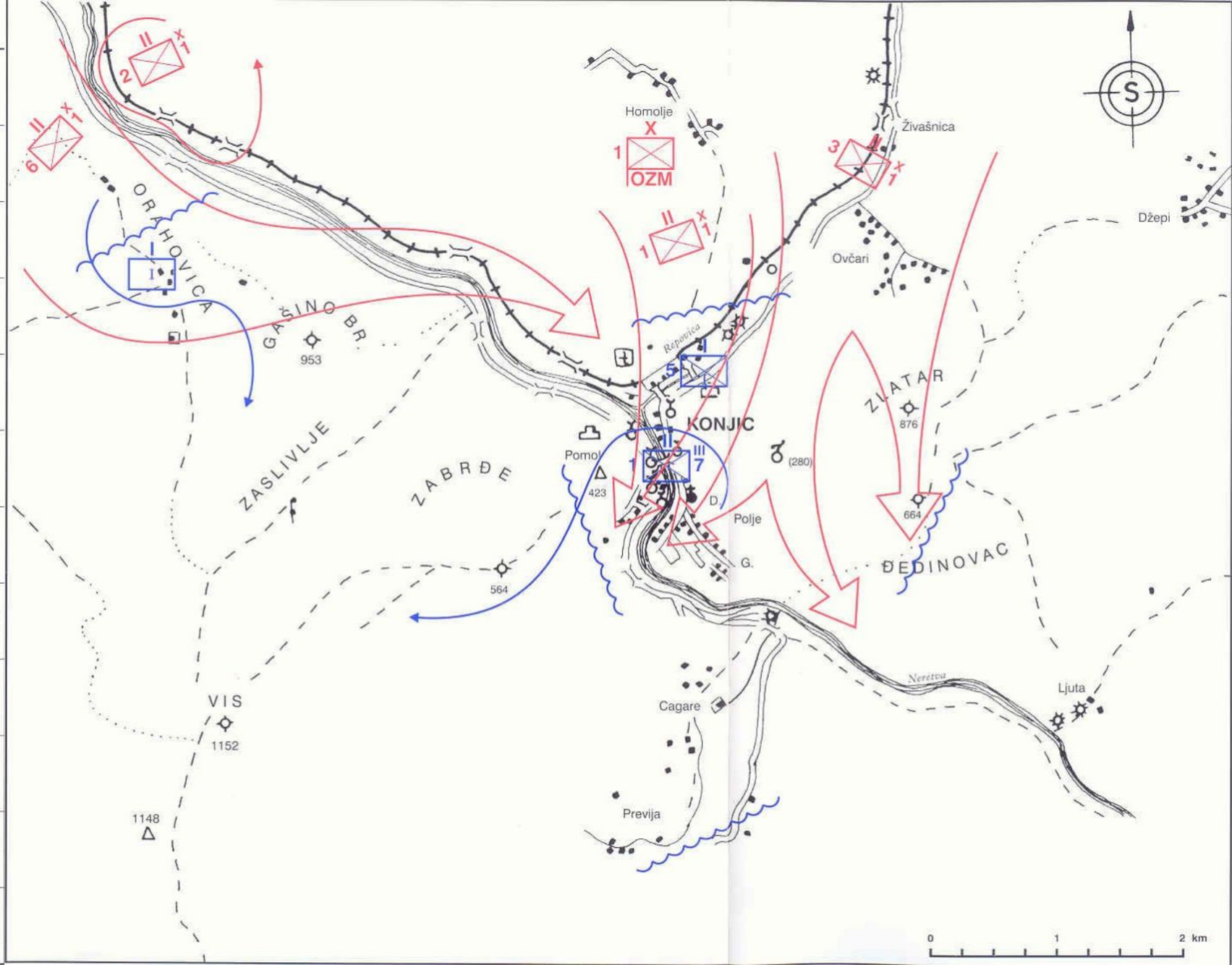

LEGENDA	*Borbe za Prozor (13. srpnja 1942.)*
I 3 II 17	*3. satnija XVII. ustaške bojne*
I 1 II 20	*1. satnija XX. ustaške bojne*
I II 26	*Satnija XXVI. ustaške bojne Crne legije*
I III 12-9	*Vod 12. strojničke satnije 9. pješačke pukovnije*
I	*Vod milicije*
III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*
II X 1 3	*1. bataljun III. sandžačke brigade*
II X 3 3	*3. bataljun III. sandžačke brigade*
II X 4 1	*4. bataljun I. proleterske brigade (bez čete)*
II X 4 3	*4. bataljun III. sandžačke brigade*
II X 5 3	*5. bataljun III. sandžačke brigade*
I II X 2-3	*Četa 2. bataljuna III. sandžačke brigade*

LEGENDA	*Borbe za Prozor (13. srpnja 1942.)*
I II X 4-1	*Četa 4. bataljuna I. proleterske brigade*

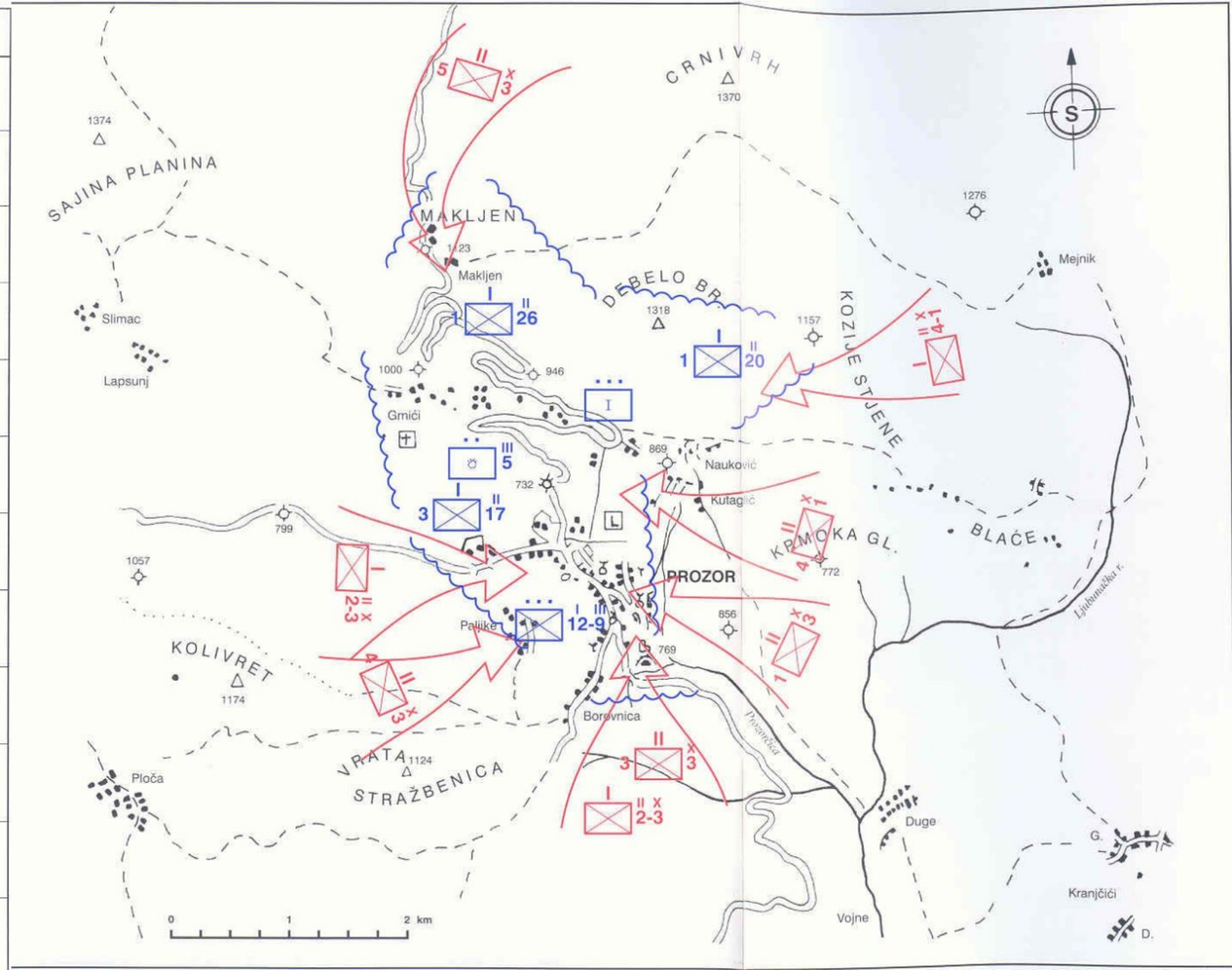

LEGENDA	*Borbe u dolini Vrbasa (13.-17. srpnja 1942.)*
II	*Ustaška bojna (dvije satnije Crne legije, 3. i nepotpuna 4. satnija XX. ustaške bojne)*
I 1 III 15 NEPOTP.	*1. bojna 15. pješačke pukovnije (dvije satnije)*
I 11 III 9 NEPOTP.	*11. satnija 9. pješačke pukovnije (nepotpuna)*
I 13 III 9	*13. satnija 9. pješačke pukovnije*
I 16 III 9 NEPOTP.	*16. polusatnija 9. pješačke pukovnije*
I 2 II 10	*2. satnija X. ustaške bojne*
▪▪▪ I III 11-9	*Vod 11. satnije 9. pješačke pukovnije*
▪▪ I III 11-9	*Desetina 11. satnije 9. pješačke pukovnije*
▪▪ III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije (nepotpuna)*
X 2	*II. proleterska brigada*
II X 3 2	*3. bataljun II. proleterske brigade*
▪▪▪ I II X 1-4-2	*Vod 1. čete 4. bataljuna II. proleterske brigade*

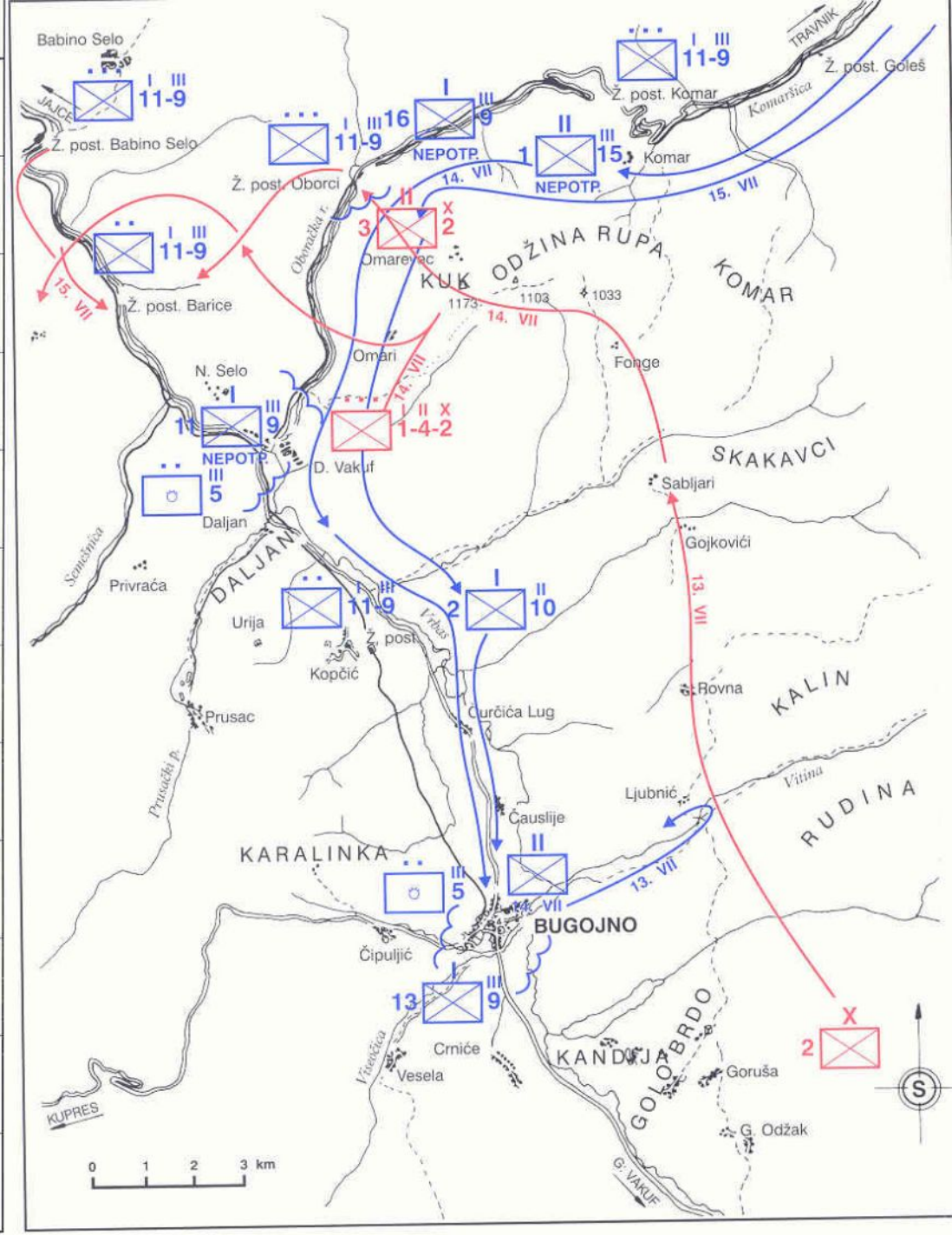

LEGENDA	*Napad na Bugojno (16./17. srpnja 1942.)*
II	*Ustaška bojna (dvije satnije Crne legije, 3. i nepotpuna 4. satnija XX. ustaške bojne)*
I 1 III 15 NEPOTP.	*1. bojna 15. pješačke pukovnije (dvije satnije)*
I 13 III 9	*13. satnija 9. pješačke pukovnije*
I 2 II 10	*2. satnija X. ustaške bojne*
I	*Kombinirana satnija (milicija i ustaše) posade Kupres*
III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*
II 2 X 4	*2. bataljun IV. crnogorske brigade*
II 3 X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
II 4 X 1	*4. bataljun I. proleterske brigade*
II 4 X 4	*4. bataljun IV. crnogorske brigade*
II 5 X 4	*5. bataljun IV. crnogorske brigade*

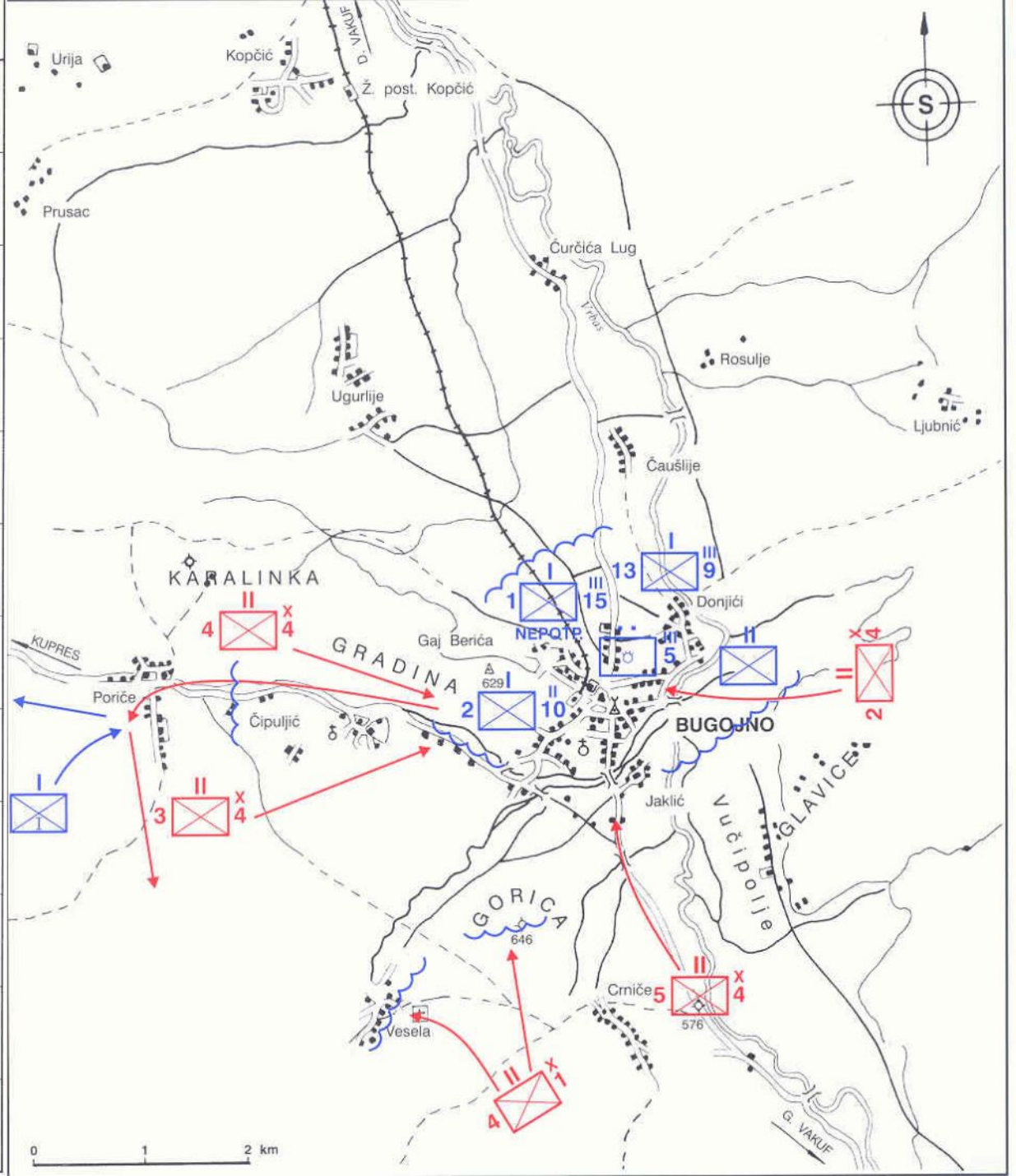

LEGENDA	*Napad na Bugojno (20./21. srpnja 1942.)*	LEGENDA	*Napad na Bugojno (20./21. srpnja 1942.)*
II	*Ustaška bojna (dvije satnije Crne legije, 3. i nepotpuna 4. satnija XX. ustaške bojne)*	II 3 X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
II CL	*Bojna Crne legije*	II 4 X 1	*4. bataljun I. proleterske brigade*
II 1 III 15 NEPOTP.	*1. bojna 15. pješačke pukovnije (dvije satnije)*	II 4 X 2	*4. bataljun II. proleterske brigade*
I 13 III 9	*13. satnija 9. pješačke pukovnije*	II 4 X 4 NEPOTP.	*4. bataljun IV. crnogorske brigade (bez čete)*
I 2 II 10	*2. satnija X. ustaške bojne*	II 5 X 4 NEPOTP.	*5. bataljun IV. crnogorske brigade (bez čete)*
•• III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*	I II X 4-4	*Četa 4. bataljuna IV. crnogorske brigade*
II 1 X 1	*1. bataljun I. proleterske brigade*	I II X 5-4	*Četa 5. bataljuna IV. crnogorske brigade*
II 1 X 2	*1. bataljun II. proleterske brigade*		
II 1 X 4	*1. bataljun IV. crnogorske brigade*		
II 2 X 2	*2. bataljun II. proleterske brigade*		
II 2 X 4	*2. bataljun IV. crnogorske brigade*		
II 3 X 1	*3. bataljun I. proleterske brigade*		

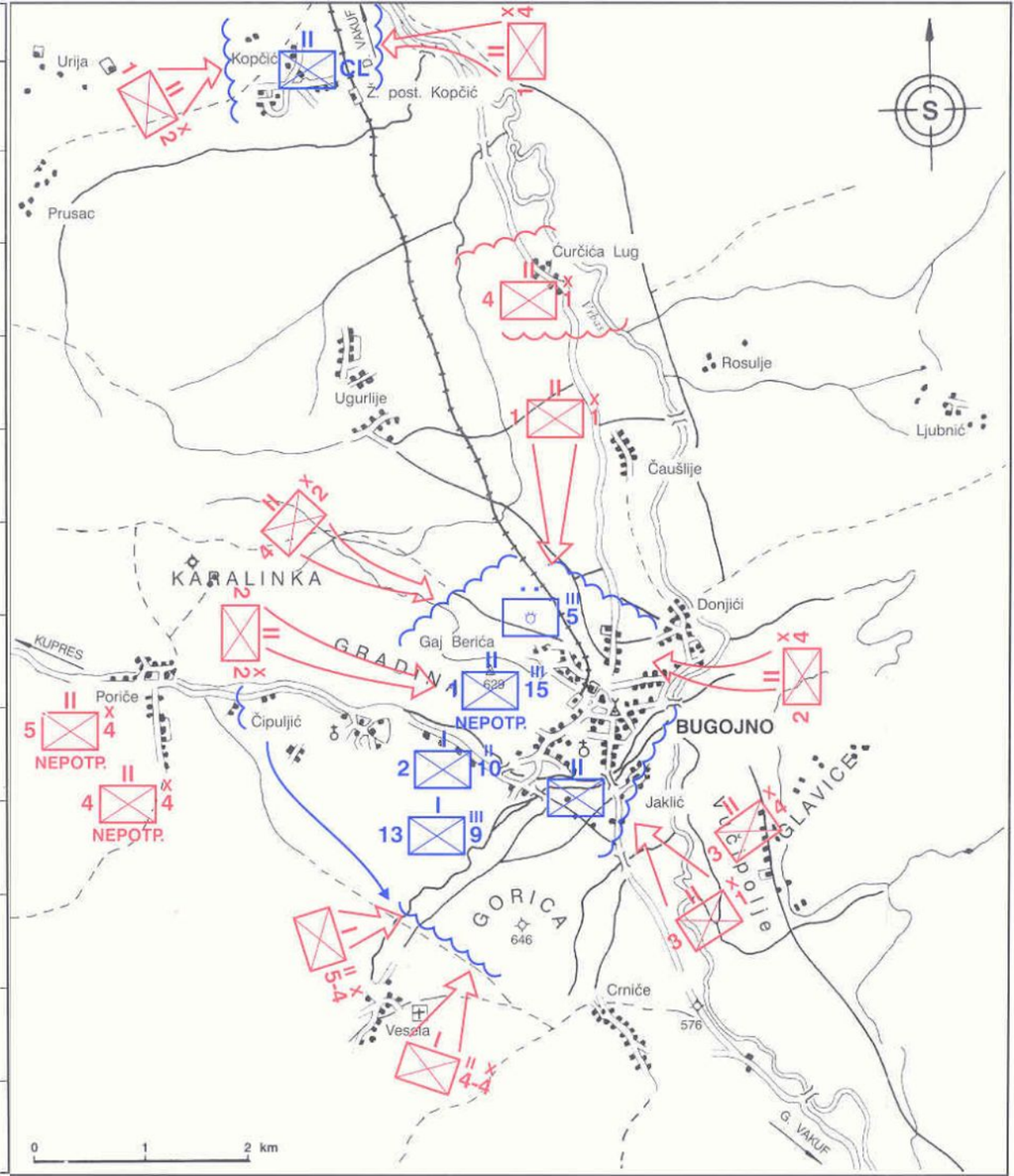

LEGENDA	*Prodor Crne legije u Šujicu i Tomislavgrad (28. srpnja 1942.)*	LEGENDA	*Prodor Crne legije u Šujicu i Tomislavgrad (28. srpnja 1942.)*
II CL	*Bojna Crne legije (nepotpuna)*	II VZ	*Bataljun "Vojin Ztrojević"*
	Oklopni vod	I II X 4-3	*Četa 4. bataljuna III. sandžačke brigade*
2 II III 14	*2. bojna 14. pješačke pukovnije*		
2 I II 20	*2. satnija XX. ustaške bojne*		
I	*Kombinirana satnija Posadnog zapovjedništva Livno*		
1 X	*I. proleterska brigada*		
1 II X 3	*1. bataljun III. sandžačke brigade*		
2 II X 3	*2. bataljun III. sandžačke brigade*		
3 II X 3	*3. bataljun III. sandžačke brigade*		
4 II X 1	*4. bataljun I. proleterske brigade (dijelovi)*		
4 II X 3	*4. bataljun III. sandžačke brigade*		
5 II X 3	*5. bataljun III. sandžačke brigade*		

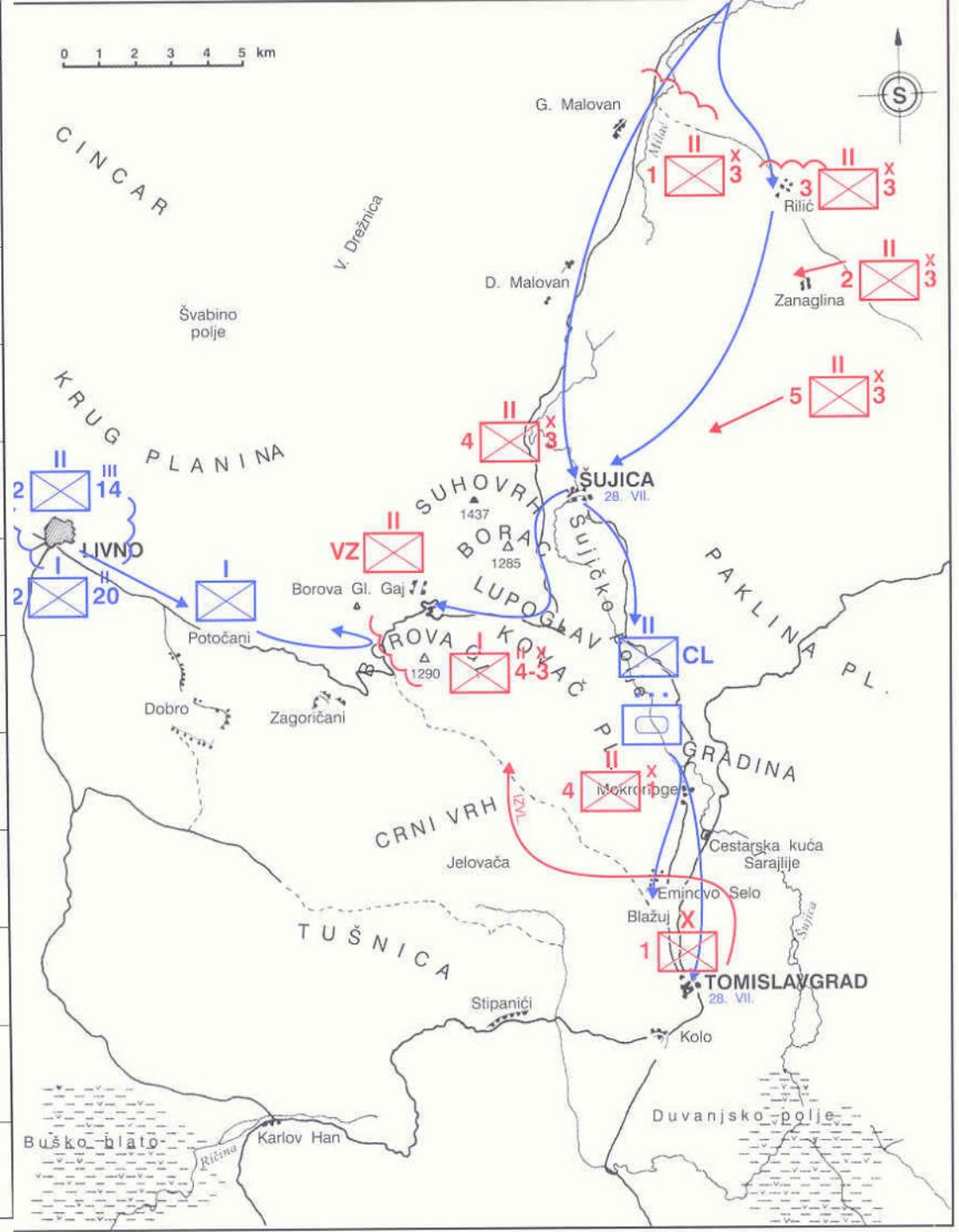

LEGENDA	*Napad na Kupres (31. srpnja / 1. kolovoza 1942.)*
MSK II / I	*Milicijska skupina Kupres*
1 I / II 17	*1. satnija XVII. ustaške bojne*
III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*
1 II / X 2	*1. bataljun II. proleterske brigade*
2 II / X 2	*2. bataljun II. proleterske brigade*
2 II / X 3	*2. bataljun III. sandžačke brigade*
3 II / X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
4 II / X 2	*4. bataljun II. proleterske brigade*
UKČ I / III 3	*Udarna krajiška četa III. krajiškog NOP odreda*
KČ I / III 3	*Kupreška četa III. krajiškog NOP odreda*

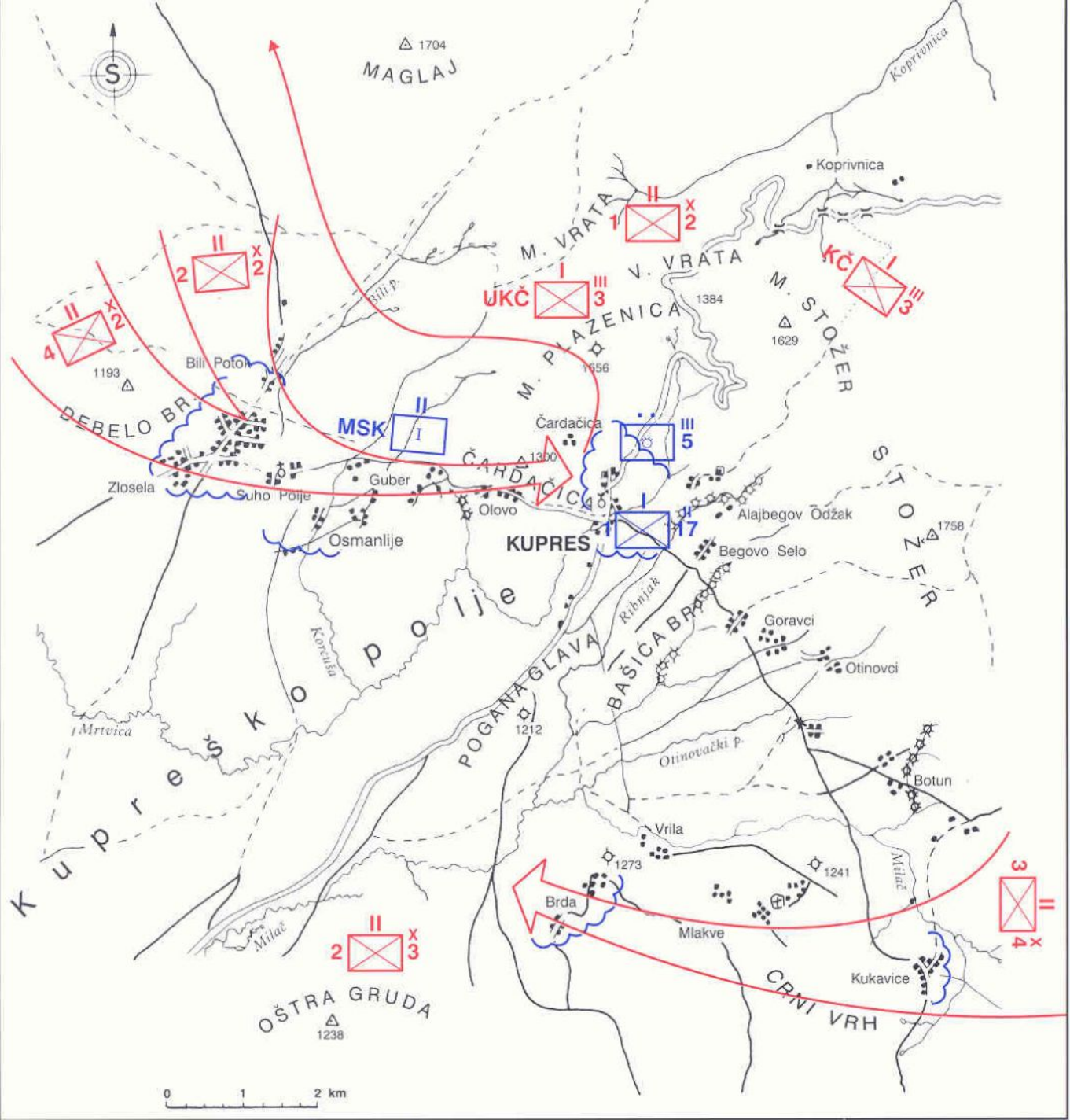

LEGENDA	*Borbe za Livno (4. - 7. kolovoza 1942.)*
II 2 III 14	*2. bojna 14. pješačke pukovnije*
I 2 II 20	*2. satnija XX. ustaške bojne*
II 1 X 1	*1. bataljun I. proleterske brigade*
II 1 X 3	*1. bataljun III. sandžačke brigade*
II 2 X 1	*2. bataljun I. proleterske brigade*
II 3 X 1	*3. bataljun I. proleterske brigade*
II 4 X 1	*4. bataljun I. proleterske brigade*
II 4 X 3	*4. bataljun III. sandžačke brigade*
II 5 X 3	*5. bataljun III. sandžačke brigade*
II 5 X KOMB	*Kombinirani bataljun V. krajiškog NOP odreda*

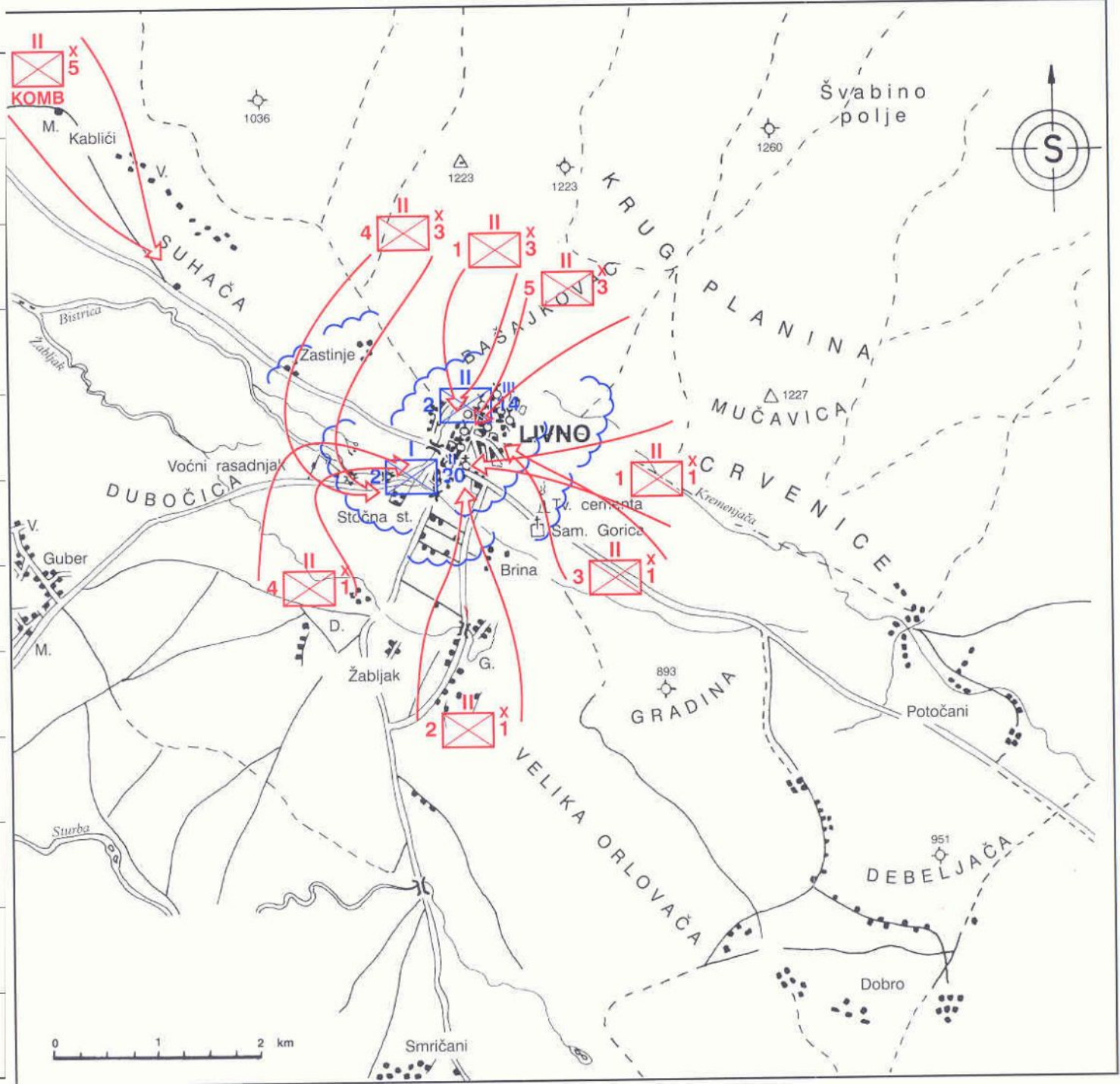

LEGENDA	*Borbe za Posušje i Imotsku krajinu*	LEGENDA	*Borbe za Posušje i Imotsku krajinu*
XX / 15 / OZM	*Osnovno zapovjedno mjesto 15. talijanske pješačke divizije "Bergamo"*	II / III / 2 / SDO	*2. bataljun Srednjedalmatinskog NOP odreda*
III / 26 / OZM	*Osnovno zapovjedno mjesto 26. pješačke pukovnije (tal.)*	II / X / 4 / 1	*4. bataljun I. proleterske brigade*
II / III / 1 / 26	*1. bojna 26. pješačke pukovnije*	II / X / 6 / 1	*6. bataljun I. proleterske brigade (bez čete, ojačan dijelom bataljuna "Vojin Zirojević")*
II / III / 3 / 26	*3. bojna 26. pješačke pukovnije*		
II / 29	*XXIX. bojna Crnih košulja*		
II	*Kombinirana bojna za obranu Studenih Vrela (1. satnija III. bojne Obrambenog zdruga Jasenovac, dijelovi posada Tomislavgrad, Šujica, Posušje i milicija iz Ljubuškog)*		
I / II / 3 / 2	*3. satnija II. ustaške željezničke bojne Crne legije*		
I / II / 2 / 9	*2. satnija IX. ustaške bojne Crne legije*		
... / I	*Vod milicije Aržano*		
.. / III / 6	*Desetina 6. oružničke pukovnije*		
... / I	*Kombinirani vod 6. oružničke pukovnije i lokalne milicije*		
II / X / 2 / 1	*2. bataljun I. proleterske brigade (ojačan dijelom bataljuna "Vojin Zirojević")*		

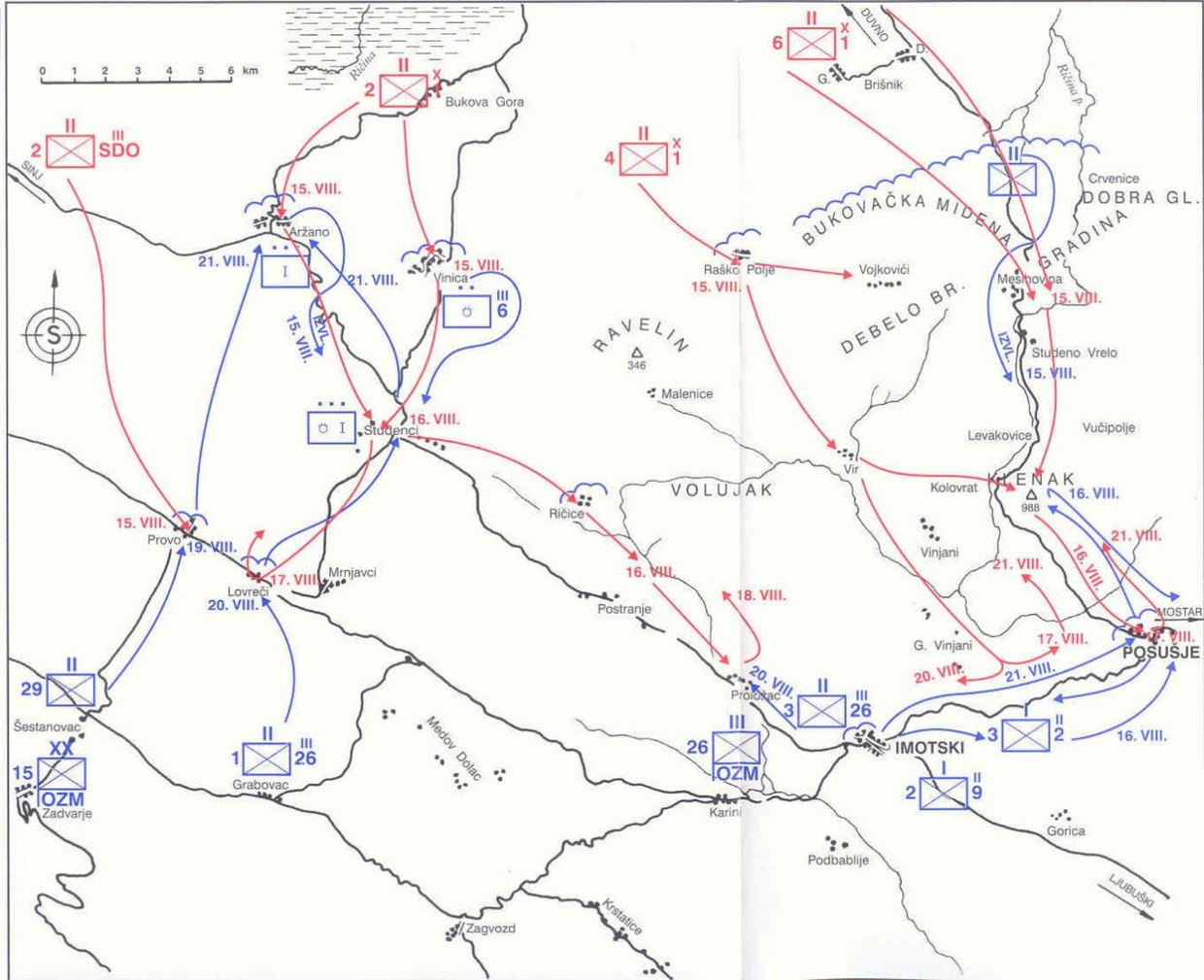

LEGENDA	*Napad na Kupres (11./12. kolovoza 1942.)*		LEGENDA	*Napad na Kupres (11./12. kolovoza 1942.)*
II CL	*Bojna Crne legije (pet satnija)*		II 2 X 10	*2. bataljun X. hercegovačke brigade*
II MSK I	*Milicijska skupina Kupres*		II 3 X 2	*3. bataljun II. proleterske brigade*
I 1 II 17	*1. satnija XVII. ustaške bojne*		II 3 X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
3 II 9	*3. vod gorske bitnice IX. topničkog diviziona*		II 4 X 2	*4. bataljun II. proleterske brigade*
III 9	*Vod domobrana 9. pješačke pukovnije*		II 4 X 4	*4. bataljun IV. crnogorske brigade*
III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*		II III 3	*Kombinirani bataljun III. krajiškog NOP odreda*
1 II X 2	*1. bataljun II. proleterske brigade*			
1 II X 4	*1. bataljun IV. crnogorske brigade*			
1 II X 10	*1. bataljun X. hercegovačke brigade*			
2 II X 2	*2. bataljun II. proleterske brigade*			
2 II X 3	*2. bataljun III. sandžačke brigade*			
2 II X 4	*2. bataljun IV. crnogorske brigade*			

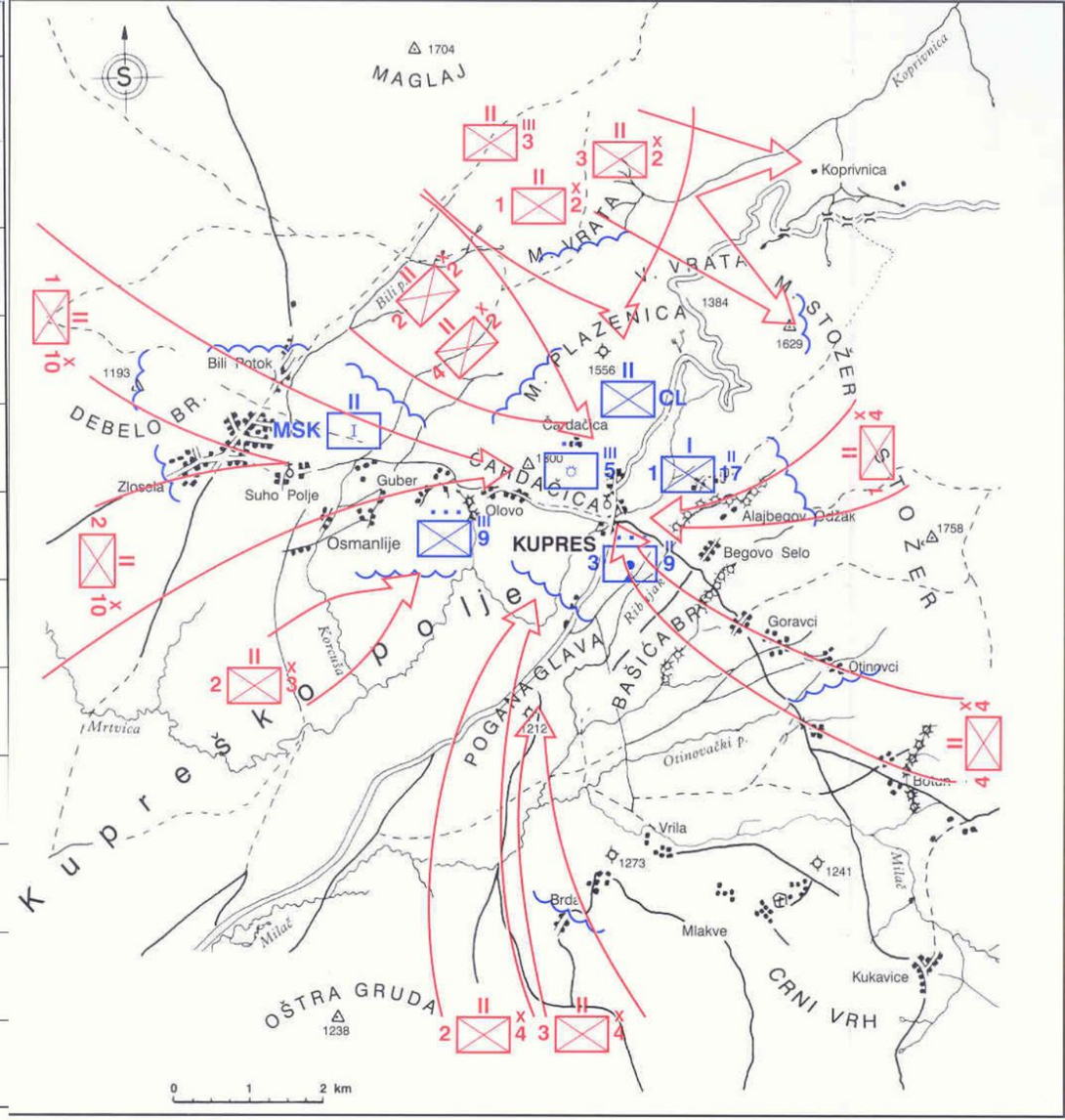

LEGENDA	*Napad na Kupres (13./14. kolovoza 1942.)*	LEGENDA	*Napad na Kupres (13./14. kolovoza 1942.)*
II CL	*Bojna Crne legije (pet satnija)*	2 II X 1	*2. bataljun I. krajiške brigade*
MSK II I	*Milicijska skupina Kupres*	2 II X 2	*2. bataljun II. proleterske brigade*
1 I II 17	*1. satnija XVII. ustaške bojne*	2 II X 3	*2. bataljun III. sandžačke brigade*
I CL	*Satnija Crne legije*	2 II X 4	*2. bataljun IV. crnogorske brigade*
5 I III 14	*5. satnija 14. pješačke pukovnije*	2 II X 10	*2. bataljun X. hercegovačke brigade*
3 • • • II 9	*3. vod gorske bitnice IX. topničkog diviziona*	3 II X 2	*3. bataljun II. proleterske brigade*
• • • III 9	*Vod domobrana 9. pješačke pukovnije*	3 II X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
• • III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*	4 II X 2	*4. bataljun II. proleterske brigade*
1 II X 1	*1. bataljun I. krajiške brigade*	4 II X 4	*4. bataljun IV. crnogorske brigade*
1 II X 2	*1. bataljun II. proleterske brigade*	1 I II X 3-1	*1. četa 3. bataljuna I. krajiške brigade*
1 II X 4	*1. bataljun IV. crnogorske brigade (ojačan četom 5. bataljuna koja je ostala na Malom Stožeru)*	2 I II X 3-1	*2. četa 3. bataljuna I. krajiške brigade*
1 II X 10	*1. bataljun X. hercegovačke brigade*		

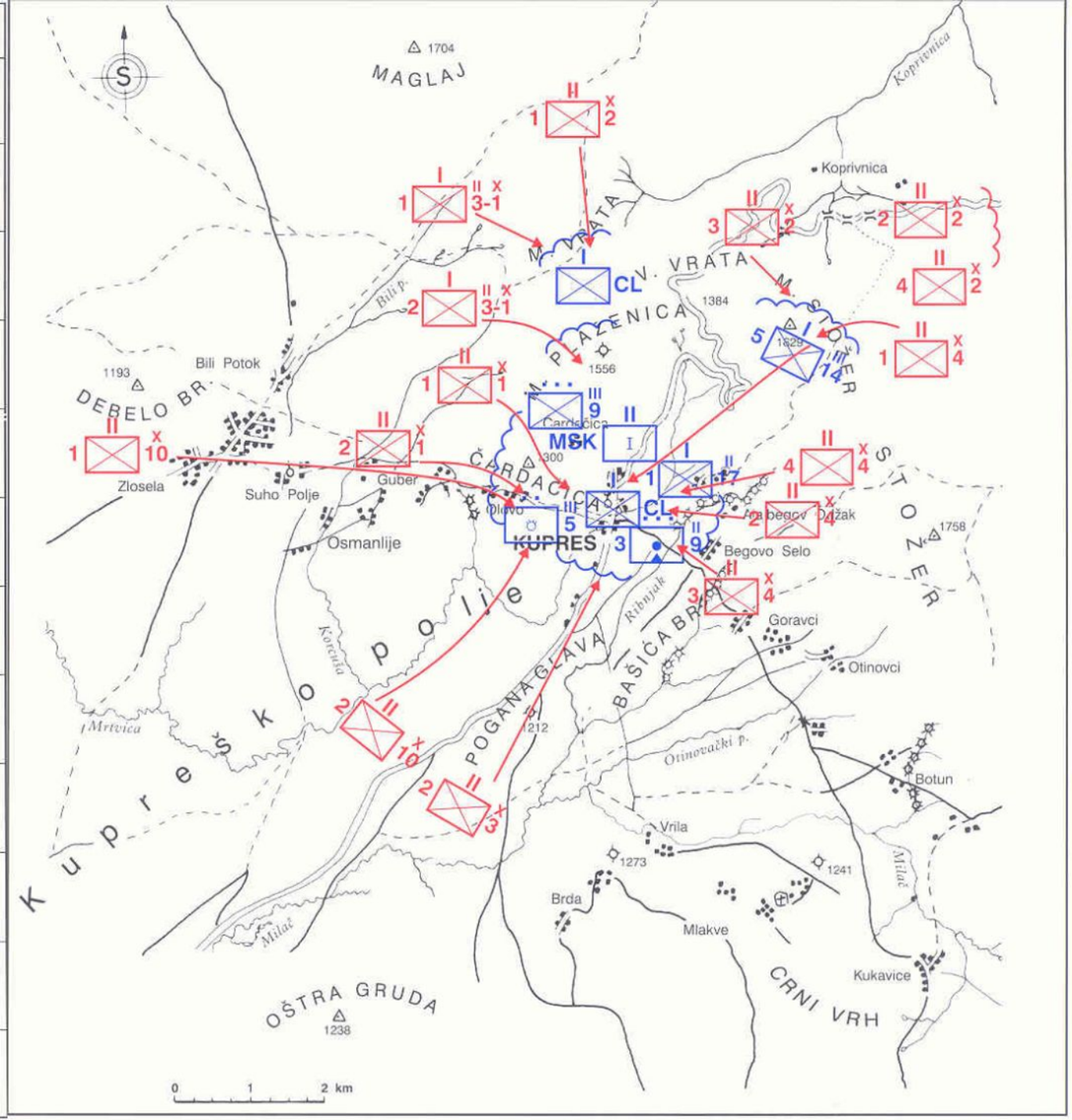

LEGENDA	*Napad na Kupres (13./14. kolovoza 1942.) Borbe u gradu*	LEGENDA	*Napad na Kupres (13./14. kolovoza 1942.) Borbe u gradu*
II CL	*Bojna Crne legije (pet satnija)*	II 2 X 4	*2. bataljun IV. crnogorske brigade*
II MSK I	*Milicijska skupina Kupres*	II 2 X 10	*2. bataljun X. hercegovačke brigade*
I 1 II 17	*1. satnija XVII. ustaške bojne*	II 3 X 4	*3. bataljun IV. crnogorske brigade*
II 3 9	*3. vod gorske bitnice IX. topničkog diviziona*	II 4 X 4	*4. bataljun IV. crnogorske brigade*
III 9	*Vod domobrana 9. pješačke pukovnije*	I 1 II X 1-1	*1. četa 1. bataljuna I. krajiške brigade*
III 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*		
	Oklopno vozilo milicijske skupine Kupres		
II 1 X 1	*1. bataljun I. krajiške brigade*		
II 1 X 4	*1. bataljun IV. crnogorske brigade*		
II 1 X 10	*1. bataljun X. hercegovačke brigade*		
II 2 X 1	*2. bataljun I. krajiške brigade*		
II 2 X 3	*2. bataljun III. sandžačke brigade*		

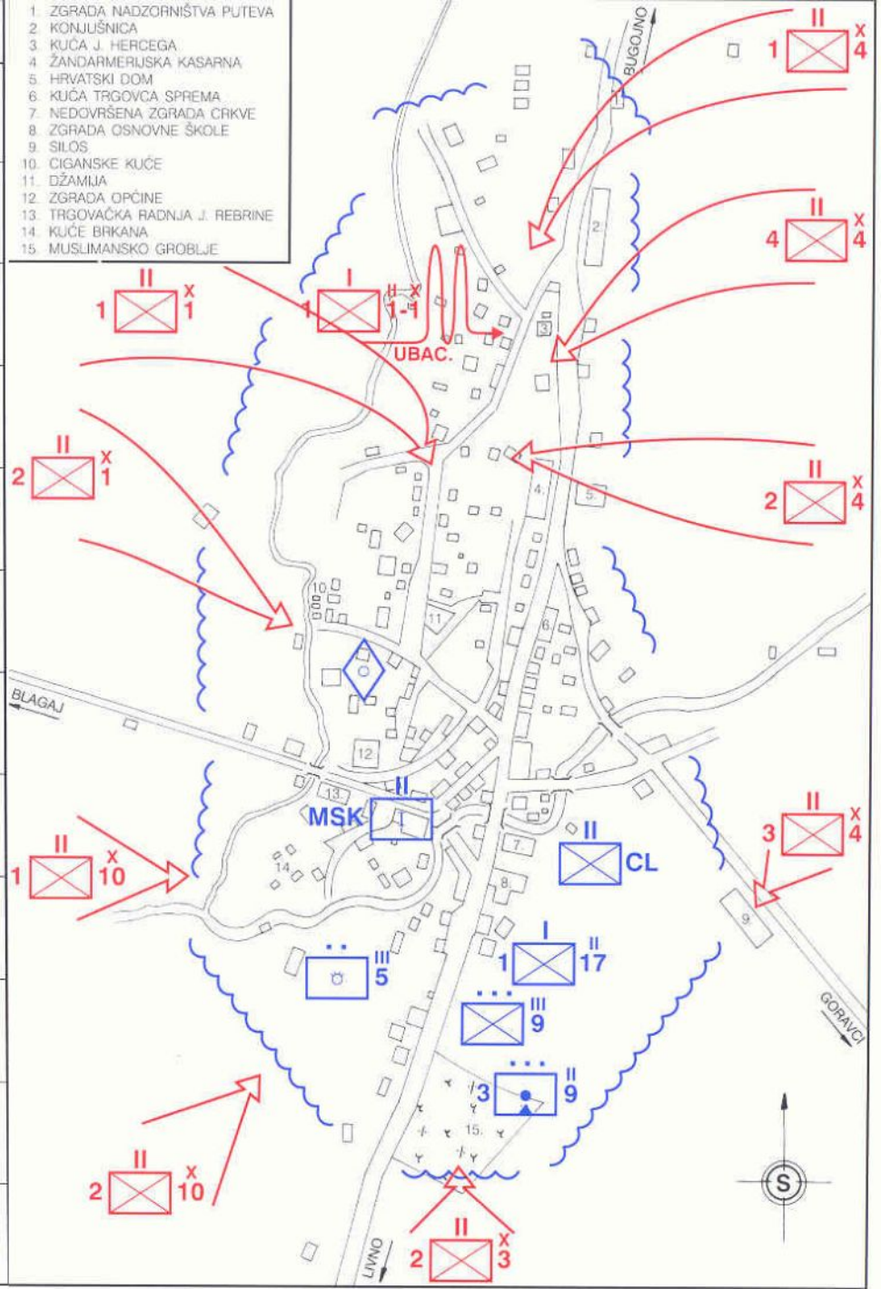

LEGENDA	*Napad na Mrkonjić Grad (24. kolovoza 1942.)*
II / III / 1 / 9	*1. bojna 9. pješačke pukovnije*
III / 5	*Desetina 5. oružničke pukovnije*
II / X / 1 / 1	*1. bataljun I. krajiške brigade*
II / X / 1 / 2	*1. bataljun II. proleterske brigade*
II / X / 2 / 1	*2. bataljun I. krajiške brigade*
II / X / 2 / 2	*2. bataljun II. proleterske brigade*
II / X / 3 / 1	*3. bataljun I. krajiške brigade*
II / X / 3 / 2	*3. bataljun II. proleterske brigade*
II / X / 4 / 2	*4. bataljun II. proleterske brigade*
I / II X / 1 / 3-1	*1. četa 3. bataljuna I. krajiške brigade*

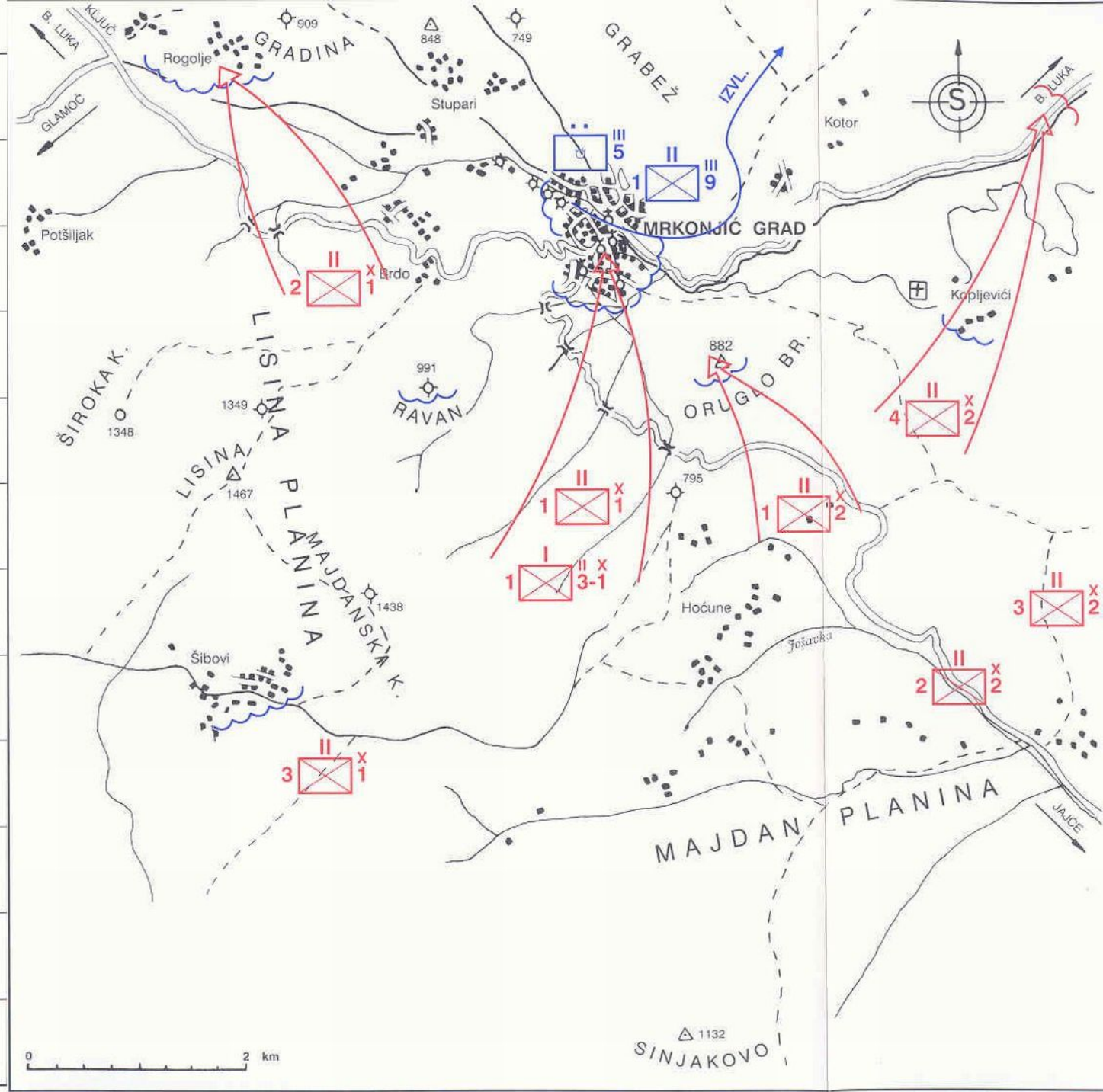

Kratice i objašnjenja

Agitprop – agitaciono-propagandni
AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

bataljon – bataljun
bojkra – bojna Vojne Krajine

CK KPJ – Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

četa – satnija

domdo – domobranska dobrovoljačka

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

GS MINDOM – Glavni stožer Ministarstva domobranstva

HDA – Hrvatski državni arhiv
HOS – Hrvatske oružane snage
HRSS – Hrvatska republikanska seljačka stranka
HV – Hrvatska vojska

ISI – Institut za suvremenu (h)istoriju

JA – Jugoslavenska armija
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JNA – Jugoslavenska narodna armija
JNOF – Jedinstveni narodnooslobodilački front
JV – Jugoslavenska kraljevska vojska

k. – kota
KNOJ – Korpus narodne obrane Jugoslavije
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
Komandant – zapovjednik
Kominterna – Komunistička internacionala

MINORS – Ministarstvo oružanih snaga
MUP – Ministarstvo unutarnjih poslova
MVAC – Milizia volontaria anticomunista

NDH – Nezavisna Država Hrvatska
NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOB – Narodnooslobodilačka borba
NOO – Narodnooslobodilački odbor
NOP – Narodnooslobodilački pokret
NOP i DVJ – Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije
NOPO – Narodnooslobodilački partizanski odred
NOR – Narodnooslobodilački rat
NOVJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

o.d. – obnašatelj dužnosti
ORS NDH – Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske
OS NOP i DV – Operativni stožer narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske

p.d. – pješačka divizija
pl. – planina
Politodjel – Politički odjel
položaj – postav
p.p. – pješačka pukovnija

r. – rijeka

s. – selo
SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SKJ – Savez komunista Jugoslavije
SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije
sklop – divizion
SSO – Savez socijalističke omladine
SUBNOR – Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata

štab – stožer

tt. – trigonometrijska točka

USAOJ – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
UV – Ustaška vojnica

VIG – Vojnoistorijski glasnik
VII – Vojnoistorijski institut
VINC – Vojnoizdavački i novinski centar
VIZ – Vojnoizdavački zavod

VS NOP i DVJ – Vrhovni stožer Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije

VS NOPOJ – Vrhovni stožer Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije

ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

Izvori i literatura

Neobjavljena građa

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (Građa bivšeg Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske):
- Fond zapovjedništva 6. domobranske pješačke divizije NDH
- Dnevna izvješća Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva NDH.

Objavljena građa

Arhiv CK SKJ, Beograd, Izvori za istoriju SKJ, Serija A, tom II. Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija (1941.-1945.), knjige 5, 6 i 7, Komunist, Beograd, 1988.

Broz, Josip Tito, Sabrana djela, tom 10 i 11, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd, 1980-1982.

Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, Zbornik dokumenata, knjiga 3, Split,1982.

Savezni sekretarijat za inostrane poslove, Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, knjiga I, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1988.

Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije:
Tom II, Dokumenta VS NOVJ, knjige 1, 4, 5, 6, Beograd, 1949., 1955-1957.
Tom IV, Borbe u Bosni i Hercegovini, knjige 5, 6, 7, 9 i 35, Beograd, 1953-1954., 1974.
Tom V, Borbe u Hrvatskoj, knjige 5, 6, 32, Beograd, 1956., 1965.
Tom IX, Partijsko-politička dokumenta, knjiga 1, Beograd, 1961.

Tom XII, Dokumenti njemačkog Rajha, knjiga 2, Beograd, 1976.
Tom XIII, Dokumenti Kraljevine Italije, knjiga 2, Beograd, 1972.
Tom XIV, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, knjiga 1, Beograd, 1981.

Službeni listovi

Službeni viestnik ustaške vojnice, 1942.
Vjestnik Ministarstva domobranstva – osobni, 1943.
Službeni vojni list, organ i izdanje Ministarstva vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije 1940.

Listovi

Osvit, Sarajevo, 1942.

Literatura

Anđelić, Ljubo, *Livanjska legenda*, Grafički zavod, Titograd, 1963.

Anić Nikola, Joksimović Sekula, Gutić Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, VII, Beograd, 1982.

AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Institut za istoriju - Sarajevo, Rad, Beograd, 1974.

Brčić, Rafael, *Vojne i političke mjere okupatora i kvislinga na gušenju narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine*, VIG, 1984, XXXV, 2.

Brčić, Rafael - Bogovac, Mile, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Opštinski odbor SUBNOR-a Livno, Livno, 1978.

Colić, Mladen, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941.*, Delta pres, Beograd, 1973.

Colić, Mladen, *Oružane snage NDH u BiH 1941. godine*, 1941. u istoriji naroda BiH, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973. str. 498-517.

Colić, Mladen, *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942-1943. godine*, AVNOJ i NOB u BiH, Rad, Beograd, 1974. str. 344 - 360.

Colić, Mladen, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, VII, Beograd, 1988.

Crni, E., *Naši "crnci"*, Drina, Madrid, 1955., br. 4-7, str. 167-168.

Četvrta proleterska, Vojnoistorijski institut, Beograd 1952.

Četvrta proleterska I, Zbornik sjećanja, VIZ, Beograd, 1969.

Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1956.

Dapčević, Peko, *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR*, Vojno delo, Beograd 1956.

Dedijer, Vladimir, *Dnevnik I*, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.

Druga proleterska I, Zbornik sjećanja, Vojno delo 1965.

Drugi svetski rat, II, Vojnoistorijski institut, Beograd 1961.

Drugi svjetski rat 2, Mladost, Zagreb, 1982.

Džaja, Miroslav, *Sa kupreške visoravni*, Otinovci-Kupres, 1970.

Đuričković, Boško, *Od Ljubine do Kupresa*, Četvrta proleterska, VII, Beograd, 1952. str. 45-59.

Đuričković, Boško, *Sjećanja, razmišljanja, reagovanja*, VINC, Beograd, 1990.

Gončin, Milorad - Rauš Stevo, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, VIZ, Beograd, 1981.

Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd, 1961.

HOS 1941-1945, Buenos Aires, 1985.

Hotić, Mesud, *Borbe oko Bugojna*, VIG, 1954., V, 1.

Hotić, Mesud, *Borbe za Kupres*, VIG, 1953., IV, 5.

Hotić, Mesud, *Ratna hronika Bugojna*, Bugojno, 1969.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, VII, Beograd, 1964.

Hurem, Rasim, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

Janković, S. Blažo, *Četvrta proleterska crnogorska brigada*, VIZ, Beograd, 1975.

Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH*, drugo izdanje, SN Liber, Zagreb, 1978.

Kisić, Kolanović Nada, *Vojskovoda i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing, Zagreb, 1997.

Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.

Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1980.

Kučan, Viktor, *Sutjeska dolina heroja*, Beograd-Tjentište, 1978.

Kvaternik, Eugen-Dido, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945*, Naklada Starčević, Zagreb, 1995.

Leković, Mišo, *Delovanje rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta*, Izabrani članci, VINC, Beograd, 1989.

Leković, Mišo, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965.

Leković, Mišo, *Iz Titovih ratnih dana*, Front, God. XLIII, br. 20(1503)-32 (1515), Beograd, 1987.

Leksikon NOR i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. I i II, Narodna knjiga - Partizanska knjiga, Beograd, 1980.

Lompar, Blažo, *Iz borbi za Kupres*, Četvrta crnogorska, VII, Beograd, 1952. str. 85-92.

Lopičić, Janko, *Ratni dnevnik I i II*, Prosveta, Beograd, 1961., 1963.

Lukač, Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, VIZ, Beograd, 1967.

Mikić, Vojislav, *Neprijateljska avijacija na jugoslovenskom ratištu u borbi protiv NOP-a u 1942. godini* (II deo), VIG, 1986, XXXVII, 1.

Milovanović, Miodrag-Lune, *Nedovršeni dnevnik*, VIZ, Beograd, 1968.

Milovanović, Miodrag-Lune, *Dnevnik*, Vesti, Titovo Užice, 1979.

Mladenović, Stanko, *Pop Vlada Zečević*, Rad, Beograd, 1975.

Morača, Pero, *Napad NOVJ na naseljena mesta*, Vojno delo, Beograd, 1956.

Morača, Pero, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Vojno delo, Beograd 1957.

Nađ, Kosta, *Ratne uspomene - Četrdesetdruga*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979.

Ninković, Jovo, *Karakter i osobenosti razvoja ratne veštine NOR-a u Jugoslaviji*, VINC, Beograd, 1989.

Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941-1945*, Hronometar, Beograd, 1972.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 - 1945, I, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

Pajević, Miloš, *Artiljerija u NOR*, VIZ, Beograd, 1970.

Pejanović, Dušan, *Na Vilića gumnu*, Četvrta proleterska (crnogorska) narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd, 1971.

Petranović, Branko, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta, Beograd, 1970.

Plenča, Dušan, *Partizanski odredi naroda Dalmacije*, Vojno delo, Beograd, 1951.

Popović, Koča, *Beleške uz ratovanje*, BIGZ, Beograd, 1988.

Prva krajiška udarna proleterska brigada, I , Zbornik sjećanja, Prijedor, 1982.

Prva proleterska I i II, Zbornik sjećanja, Vojno delo, Beograd, 1963.

Prva proleterska, Ilustrovana monografija, Globus, Zagreb, 1984.

Radovanović, Jovan, *Rođendan na Drini*, Treća proleterska (sandžačka) narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd, 1969.

Radović, Milorad, *Iskustva iz napada na naseljena mesta u 1942. godini*, VIG, 1983, XXXIV, 1,

Radović, Momčilo, *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Odbor SUBNOR - a Konjic, Konjic, 1986.

Rakočević, N. Branko, *Bez uzmaka*, Druga proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd, 1983.

Sarajlić, Abdulah, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOVJ*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.

Seferović, Mensur, *Istočno i zapadno od Neretve*, Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada, Narodna armija, Beograd, 1981.

Stilinović, Marijan, *Ratni dnevnik*, Rad JAZU 341, str. 395-460, Zagreb, 1965.

Strugar, Vlado, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.

Šegrt, Vlado, *Ratne uspomene*, Vojno delo, Beograd, 1964.

Špegar, Slobodan Špego, *Ilustrovana monografija Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne proleterske brigade*, Skupština opštine Prijedor, Beograd, 1986.

Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945. Minerva, Zagreb, 1997.

Treća proleterska sandžačka brigada I, Zbornik sećanja, VII, Beograd, 1970.

Urošević, Sredoje, *Druga proleterska brigada*, Četvrti jul, Beograd, 1979.

Urošević, Sredoje, *Druga proleterska brigada*, Ratovanje i ratnici, Poslovna politika, Beograd, 1988.

Vešović, Radonja, *Kolona i vidici*, Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd, 1971.

Vidović, Žarko, *Treća proleterska sandžačka brigada*, VIZ, Beograd, 1972.

Vojna enciklopedija, II. izdanje, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1972.

Vojna istorija, Udžbenik za vojne akademije, VIZ, Beograd, 1980.

Vuksanović, Miloš, *Prva proleterska brigada*, Narodna knjiga - ISI - Pobjeda, Beograd, 1981.

Vukanović, Radovan, *Na ratnoj stazi*, VIZ, Beograd, 1965.

Zrilić, R. Kosta, *Krajišnici pred bunkerima*, Prva krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada, Narodna armija, Beograd, 1969.

Kazalo osoba

Agić, Salko, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost za borbe oko Kupresa. 178

Anđelić, Ljubo, publicist, ratni pripadnik IV. crnogorske brigade. 94, 105, 114, 130, 133, 185

Anić, Nikola, pukovnik JNA, vojni povjesničar. 16, 100

Artuković, Andrija (1899.-1988.), odvjetnik i političar. Ministar unutarnjih poslova i ministar pravosuđa i bogoštovlja NDH i Čuvar državnog pečata. 32

Baćović, Petar (? -1945.), odvjetnik, pričuvni major i četnički vojvoda. Šef kabineta u MUP-u Nedićeve vlade, zapovjednik postrojba u istočnoj Bosni i Hercegovini. Boravio kraće vrijeme u Kairu, a nakon povratka jedan je od osnivača Nezavisne grupe nacionalnog otpora. Početkom 1945. pridružuje se Pavlu Đurišiću. Nakon poraza u sukobu s ustašama na Lijevče polju odveden je u Jasenovac. 164, 174

Bakić, Mitar (1908.-1960.), pravnik, prijeratni komunist, general potpukovnik JNA. Obnašao dužnost političkog komesara GS za Crnu Goru i Boku, IV. crnogorske brigade, II. proleterske divizije i II. udarnog korpusa. Od lipnja 1944. tajnik (sekretar) NKOJ, a poslije i generalni tajnik vlade FNRJ. 19

Bervaldi, Josip, oružnički časnik JV, oružnički bojnik NDH. Bio na službi u 5. i 2. oružničkoj pukovniji. Potkraj 1944. prebjegao u NOVJ. 28

Boban, Mate (1908.-1944.), seljak, ustaša povratnik. Zapovjednik satnije u Crnoj legiji. 89, 128

Boban, Rafael-Ranko (1907.-?), (do)časnik JV, ustaša povratnik, general i ustaški pukovnik. Zapovjednik bojne i zamjenik zapovjednika Crne legije. Od listopada 1942. zapovjednik V. ustaškog stajaćeg zdruga Crne legije. Potkraj 1944. imenovan zapovjednikom 5. hrvatske (udarne) divizije. 32, 33, 35,135, 158, 189-191, 193

Bogdanić, Đelko (1910.-1945), ustaša povratnik, pukovnik UV. Bio zapovjednik pomoćnog ustaškog odreda u Otočcu, II. bojne Crne legije, XXXIV. ustaške bojne, IV. i I. ustaškog zdruga i zamjenik zapovjednika 10. hrvatske divizije. 191

Bogovac, Mile. 83, 182

Borčak, Osman, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost za borbe oko Kupresa. 178

Brčić, Rafael, povjesničar. 12, 13, 18, 83, 182

Brguljan, Mato-Mašo (1911.-1942.), seljak, prijeratni komunist. Bio politički komesar 3. čete 2. bataljuna IV. crnogorske brigade. Posmrtno odlikovan ordenom narodnog heroja. 179

Broz, Josip-Tito (1882.-1980.), predsjednik SFRJ i maršal Jugoslavije. Vojni i politički vođa partizanskog pokreta i KPJ. 17, 18, 20, 26, 39, 45-47, 53, 55-58, 61, 62, 66, 67, 70-72, 74-77, 84-86, 88-90, 107, 111, 112, 120-122, 127, 136-138, 141-145, 148, 153, 154, 160, 161, 167, 168

Buntić, Šimun, ustaški natporučnik. Zapovjednik 1. satnije u III. bojni Obrambenog zdruga Jasenovac. 99, 157

Colić, Mladenko, pukovnik JNA, vojni povjesničar. 14, 15, 189

Crni, E., bojnik Ustaške vojnice, zapovjednik satnije u I. ustaškoj bojni. 128

Čobo, Mehmedalija, ustaša 1. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Dapčević, Peko (1913.-1999.), apsolvent na pravnom fakultetu, prijeratni komunist, španjolski borac i general pukovnik JNA. Bio zapovjednik Lovćenskog NOP odreda, GS Crne Gore, IV. proleterske brigade, II. proleterske divizije, II. udarnog korpusa, I. armijske skupine i I. armije. 19, 113, 128, 155

Dedijer, Vladimir (1914.-1991.), novinar, publicist, prijeratni komunist. Radio u Agitpropu VS, jedan od urednika Borbe. 63, 105, 118, 141, 144, 160, 181, 182

Drenović, Uroš (?-1944.), učitelj i četnički vođa. Bio zapovjednik bataljuna u III. krajiškom odredu, vojno-četničkoga bataljuna "Kočić" i Bosanskog četničkog krajiškog korpusa. 16, 146, 160, 162

Džaja, Mirko (Miroslav) (1885.-1972.), svećenik i pisac. 72, 103

Delmo, Đorđe (1917.-1943.), ustanik, vođa četničke skupine iz Zijameta koja se u proljeće 1942. odvojila iz sastava III. krajiškog odreda. Poslije zapovjednik Zijametskog bataljuna V. crnogorske brigade. 16, 160, 162

Dilas, Milovan (1911.-1995.), publicist, prijeratni komunist, general pukovnik JA. U ratu 1941. do 1945. vodio Agitaciono-propagandni odjel VS. Nakon rata zbog odstupanja od službene režimske politike isključen iz SKJ. 17, 21, 29, 36, 45-47, 62, 154, 162

Đuričković, Boško (1914.- ?), student, prijeratni komunist, general pukovnik JNA. U ratu pomoćnik političkog komesara GS NOP odreda za Sandžak, zamjenik političkog komesara IV. crnogorske brigade, politički komesar III. sandžačke brigade, voditelj Politodjela V. crnogorske brigade i III. udarne divizije, politički komesar Primorske operativne skupine i II. udarnog korpusa. 40, 162, 184

Durić, Ljubodrag (1917.-1988.), učitelj, general-major JNA. Bio zamjenik zapovjednika II. proleterske brigade, zapovjednik iste brigade, zapovjednik II. proleterske divizije, zamjenik zapovjednika GS Srbije i zapovjednik Beograda. Objavio *Ratni dnevnik*. 19

Efendić, Suljo (1930.-?), ustaša Crne legije. 158

Filipović, Luka, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Odlikovan za borbe oko Kupresa srebrnom kolajnom poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Fortner, Jochann (1884.-1947.), general-pukovnik Wehrmachta, zapovjednik 718. njemačke divizije. Osuđen i obješen u Jugoslaviji. 22, 33

Francetić, Jure (1912.-1942.), student, ustaša povratnik, krilnik Ustaške vojnice. (vidi Dodatak IV.) 42-44, 48, 49, 57, 58, 60, 64, 67, 73, 79, 85, 87, 89, 91, 94, 96, 97, 99, 110, 135, 157, 160, 174, 182, 189, 190, 199, 200

Gončin, Milorad, publicist. 115, 130, 146

Grgić, Mijo, ustaša željezničke vojnice. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Grgić, Mijo, načelnik općine Kupres. Poginuo 1. kolovoza 1942. na Suhom Polju. 71

Gutić, Mirko, potpukovnik JNA, vojni povjesničar. 16

Gvozdanović, Emil, domobranski natporučnik. Bio na službi u 13. i 9. pješačkoj pukovniji i sudac u III. zbornom području. 68

Hamović, Rade (1916.-) potporučnik JV i general pukovnik JNA. Bio načelnik stožera Romanijskog NOP odreda, zapovjednik Kalinovičkog odreda, načelnik stožera i zapovjednik X. hercegovačke brigade, načelnik stožera XXIX. hercegovačke divizije i 2. korpusa NOVJ. 21

Herceg, J., građanin Kupresa. 128, 130, 133

Hitler, Adolf (1889.-1945.), kancelar, predsjednik nacističke Njemačke i vrhovni zapovjednik oružanih snaga. 200

Hotić, Mesud (1913.-?), učitelj, general-major JNA. U ratu bio politički komesar bataljuna, načelnik stožera III. krajiškog odreda, IV. krajiške brigade i X. krajiške divizije. Nakon rata radio u Vojnoistorijskom institutu i pisao partizansku povijest. 45, 50, 104, 119, 137, 184, 185

Hrnjkaš, Ante (1917.-) seljak. Bio pripadnik Kupreške bojne. 16, 60, 109, 129, 195

Hurem, Rasim, povjesničar. 160, 164

Ilić, Pavle-Veljko (1910.-1964.), kapetan JV i general pukovnik JNA. U ratu bio zamjenik zapovjednika 6. bataljuna I. proleterske brigade, načelnik stožera II. proleterske brigade, pomoćnik načelnika VS, o.d. zapovjednika VIII. korpusa, delegat pri GS NOV i PO Srbije, načelnik GS Makedonije. 27, 85, 87, 105, 111, 112, 121, 122, 124, 133, 136, 137, 143

Jakić, Vèlimir (1911.-1946.), inženjer šumarstva, prijeratni komunist, pukovnik JA. U ratu zapovjednik bataljuna, politički komesar GS NOPO za Sandžak, zapovjednik Pljevaljskog odreda, politički komesar i zapovjednik III. sandžačke proleterske brigade i zapovjednik GS NOV i PO za Sandžak. 19, 75, 76

Janković, Blažo (1910.-?), profesor matematike, prijeratni komunist, general pukovnik JNA. U ratu bio zapovjednik I. bataljuna IV. crnogorske brigade i zapovjednik iste brigade, načelnik stožera II. proleterske divizije i zapovjednik XVII. udarne divizije. 43, 50, 51, 91, 92, 119, 122, 125, 130, 146

Jelić-Butić, Fikreta (1934.-1992.), povjesničarka. 171

Jevđević, Dobroslav (1895.-1962.), političar i četnički vođa. Organizator četničke skupine u Splitu i izaslanik Draže Mihailovića u Sloveniji i u Italiji. 152, 164, 174

Joksimović, Sekula, potpukovnik JNA, vojni povjesničar. 16

Jovanović, Arso (1907.-1948.), kapetan JV i general pukovnik JA. Bio zapovjednik Crnogorskog NOP odreda, član GS za Crnu Goru i Boku, načelnik VS NOVJ i GS JA. 21, 45, 61, 75, 83, 85, 137, 143, 162

Juroš, Ivan (1908.-1945.), zidar, ustaša povratnik, satnik. Bio zapovjednik 2. satnije XVIII. ustaške bojne i XIV. ustaške bojne V. stajaćeg zdruga. 91

Kadić, Bahrija (1878.-?), pravnik. U NDH župan velikih župa Plive i Rame te Usore i Soli, i državni vijećnik. 127, 131, 164, 182

Kadić, Mehmed, ustaša 1. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Katičić, Ante, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost za borbe oko Kupresa. 178

Kisić-Kolanović, Nada (1949.), povjesničarka. 182

Kljajić, Filip-Fića (1913.-1943.), postolar, prijeratni komunist. Bio član GS Srbije, politički komesar I. proleterske brigade i I. proleterske divizije. 19

Knežević, Vladimir-Vòloda (1915.-1942.), potporučnik JV. Bio zapovjednik GS NOPO za Sandžak i III. proleterske sandžačke brigade. Ubili ga četnici u okolici Mrkonjić Grada. 19

Kožul, Pero, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Kraljević, Petar, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Krizman, Bogdan (1913.-1994.), pravnik i povjesničar. 82

Križanec, Vilko (1894.-?), bojnik NDH. Bio časnik u Vojnoj krajini, zapovjednik II. bojne 14. pješačke pukovnije, II. bojne IV. gorskog zdruga, X. novačke bojne, II. bojne 2. novačke pukovnije i posade u Ludbregu, I. bojne 2. novačke pukovnije, III. bojne u 5. gorskoj pukovniji, vođa pomoćnog odjela u zapovjedništvu II. gorskog zdruga, zapovjednik Zagrebačke posadne bojne, II. bojne 20.

pješačkog zdruga, nadstojnik Nastavnog odjela 16. doknadne divizije i na službi u 11. hrvatskoj diviziji. 54, 59, 82, 84, 154

Kučan, Viktor, pukovnik JNA, vojni povjesničar. 175

Kušić, Milinko (1912.-1943.), student, prijeratni komunist. Bio politički komesar Užičkog NOP odreda, član GS Srbije, politički komesar II. proleterske i I. krajiške brigade, zapovjednik I. krajiške brigade i politički komesar IV. krajiške divizije. 19, 160

Kvaternik, Eugen-Dido (1910.-1962.), političar, ustaša povratnik, pukovnik Ustaške vojnice. Bio zapovjednik Ustaške nadzorne službe. Razriješen svih dužnosti u kolovozu 1942. 175

Kvaternik, Slavko (1878.-1947.), djelatni časnik Austrougarske vojske i Kraljevine SHS, političar i vojskovođa NDH. Proglasio NDH, bio član Glavnog ustaškog stana, zamjenik poglavnika, ministar domobranstva, doglavnik i ustaški krilnik. Potkraj 1942. razriješen svih dužnosti. 95, 96, 182

Latifić, Ismet (1912.-1943.), geometar, domobranski poručnik. Bio domobranski zapovjednik mjesta u Livnu. Prebjegao partizanima 1942. i poginuo kao pripadnik X. hercegovačke brigade kod Konjica. 82

Leković, Mišo (1923.-), pukovnik JNA i vojni povjesničar. U ratu politički komesar čete u I. proleterskoj brigadi i šef propagandnog odsjeka brigade. 12, 13, 18-27, 29, 31, 32, 34-36, 38, 40-43, 45, 47-50, 55, 58-60, 63, 64, 67, 69, 73-75, 76, 81, 82, 84, 86, 87, 90-93, 97-100, 104, 107, 117-119, 122, 125, 127, 137, 161, 164, 169, 181-184

Luburić, Vjekoslav-Maks (1913.-1969.), ustaša povratnik, general i ustaški pukovnik, političar. Bio voditelj Ustaške obrane, osnivač logora Jasenovac, zapovjednik Ustaškog obrambenog zdruga i II. zbora ORS NDH. 128, 198

Lokmić, Bećir (?-1942.), ustaški natporučnik. Bio zapovjednik satnije u Crnoj legiji. 48, 189

Lompar, Blažo (1912.-?), prijeratni komunist, pravnik, general pukovnik JNA. Bio politički komesar bataljuna u IV. crnogorskoj brigadi, voditelj Politodjela I. krajiške, VI. primorsko-goranske brigade, XIII. brigade VIII. divizije i politički komesar II. armije. 129, 130, 184, 185

Lopičić, Janko (1911.-?), prijeratni komunist i agitator. Bio partijski i politički rukovoditelj za općinu Kupres. 94, 133, 154, 166, 187

Lukač, Dušan, povjesničar. 16

Lukić, Mihajlo (1886.-1961.), brigadni general JV i domobranski general. U travanjskom ratu zapovjednik Triglavskog planinskog odreda, u domobranstvu NDH zapovjednik Osječkog divizijskog područja, nadzornik pješaštva u GS, zapovjednik Ličkog zdruga, časnik za vezu kod talijanske II. armije i zapovjednik III. domobranskog zbora. 20, 22, 32, 33, 37, 40, 47, 57, 65, 80, 81, 90, 91, 94, 95, 119

Ljubičić, Nikola (1916.-), službenik u poljoprivrednoj školi, general armije JNA. Bio zapovjednik bataljuna u I. i II. proleterskoj brigadi, načelnik stožera II. proleterske brigade, zapovjednik III. srpske brigade, načelnik stožera II. proleterske divizije i zamjenik zapovjednika KNOJ-a. 67

Mamić, ustaša Crne legije. 109

Mamić, Ante, ustaša povratnik, dopukovnik UV. Bio zapovjednik I. ustaškog zdruga. 191

Marković, Blažo (?-1950.), pravoslavni svećenik, vjerski referent u I. proleterskoj brigadi. 167

Marušić, Ivica-Ratko (1912.-1942.). radnik, prijeratni komunist. Bio zapovjednik 1. bataljuna II. krajiškog odreda i I. krajiške brigade. 126

Mašković, Jelica (1924.-1942.), učenica, prijeratna članica SKOJ-a. Bila desetnik u IV. crnogorskoj brigadi. Poginula 14. kolovoza 1942. u borbama za Kupres. Nakon rata odlikovana ordenom narodnog heroja. 179

Metlić, Dušan (1912.-1942.), cestar. Bio zapovjednik I. bataljuna "Pelagić" III. krajiškog odreda. Poginuo 12. kolovoza 1942. u borbama za Kupres. 106, 109, 179

Mićunović, Vukosava, vodnik i zamjenik zapovjednika čete u 2. bataljunu IV. crnogorske brigade. Za borbe na Kupresu pohvaljena od VS NOV i POJ. 179

Mihailović, Dragoljub-Draža (1893.-1946.), pukovnik JV i armijski general Jugoslovenske vojske u domovini. U ratu bio zapovjednik četničkih odreda Jugoslovenske vojske, zapovjednik Jugoslovenske vojske u domovini i ministar vojske, mornarice i zrakoplovstva u izbjegličkoj vladi. 90, 95, 174

Mikić, Vojislav (1927.-?), general potpukovnik JNA. 108

Mikolji, Adalbert, časnik JV, natporučnik domobranstva NDH. Časnik u 9. pješačkoj pukovniji i zapovjednik milicijske skupine Kupres. Poginuo 14. kolovoza u Kupresu. Posmrtno promaknut u čin djelatnog satnika. 71, 103, 132, 178, 195

Milovanović, Miodrag-Lune (1921.-1944.), učenik. Bio zapovjednik 4. bataljuna i zamjenik zapovjednika II. proleterske brigade. 86, 87, 125, 165, 166

Milutinović, Ivan (1901.-1944.), pravnik, prijeratni član Politbiroa CK KPJ, general lajtnant NOVJ. Bio član GS NOPOJ, GS za Crnu Goru, član Predsjedništva AVNOJ i NKOJ. 17

Mitrović, Ante, ustaša 3. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Mladenović, Stanko. 167

Morača, Pero (1920.- ?), student, pukovnik JNA, povjesničar. Bio politički komesar bataljuna i IX. krajiške brigade. 26, 82, 104, 119, 157, 183, 185

Mugoša, Špiro (1904.-1942.), činovnik. Zapovjednik čete Lješkopoljskog bataljuna, Zetskog bataljuna Crnogorskog NOP odreda, zamjenik zapovjednika Lovćenskog odreda i IV. crnogorske brigade. 123, 127, 178

Mussolini, Benito (1883.-1945.), učitelj, fašistički diktator. 82

Nađ, Kosta (1911.-1986.), prijeratni komunist, dočasnik JV, španjolski borac, general armije JNA. Bio član GS za BiH, zapovjednik Operativnog stožera za Bosansku krajinu, I. bosanskog korpusa, III. korpusa, GS za Vojvodinu i III. armije JA. 61, 83, 142

Nenadović, Aleksandar, novinar i publicist. 162

Nuić, Mirko, ustaša 1. satnije I. ustaške bojne Crne legije. Za hrabrost u borbama oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Orović, Savo (1884.-1974.), pukovnik JV, general pukovnik JNA. Bio zamjenik zapovjednika Nikšićkog NOP odreda, član GS za Crnu Goru i Boku, član VS NOVJ, delegat AVNOJ-a, zapovjednik časničke škole VS, načelnik GS Vojvodine, zapovjednik Pješačkog vojnog učilišta. 18, 68, 112, 120, 125, 136-139

Pacak, Franjo (1885.- ?), časnik austrougarske i jugoslavenske vojske, general ORS NDH. Bio zapovjednik Brigade graničnih lovaca, 6. pješačke divizije, III. i II. zbornog područja. 157

Pajević, Miloš. 119, 138

Pavelić, Ante (1889.-1959.), pravnik, politički emigrant i osnivač ustaškog pokreta. Poglavnik NDH. 15, 48, 141, 160, 165, 175, 200

Perković, Juraj, poručnik ORS NDH. 128

Petranović, Branko, povjesničar. 164

Petrović, Đuro (1914.-1942.), radnik, prijeratni komunist. Bio bojovnik u Lovćenskom NOP odredu i IV. crnogorskoj brigadi. Poginuo 14. kolovoza u Kupresu. Za narodnog heroja proglašen nakon pogibije u kolovozu 1942. 178

Pijade, Moša (1890.-1957.), prijeratni komunist član CK KPJ, slikar i novinar. Bio član VS NOPOJ i potpredsjednik AVNOJ-a. 17

Pogačnik, Augustin, ustaški bojnik. Pobočnik zapovjednika i načelnik stožera V. ustaškog zdruga. 108, 128, 177

Popović, Koča (1908.-), prijeratni komunist, španjolski borac, publicist, general pukovnik JNA. Bio zapovjednik Kosmajskog NOP odreda I. proleterske brigade, I. proleterske divizije, I. proleterskog korpusa, NOV i PO Srbije i II. armije. 19, 30, 38, 59, 68, 83, 84, 162

Popović, Sekula (1911.-1942.), student, prijeratni komunist. Bio borac IV. crnogorske brigade. Poginuo 14. kolovoza u borbama oko Kupresa. 179

Pražak, Franjo, ustaša 1. satnije I. ustaške bojne. Za borbe oko Kupresa odlikovan srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Pucarević, Momir (1911.-1942.), časnik JV. Bio zapovjednik 1. bataljuna III. sandžačke brigade. Poginuo u kolovozu u borbama za Livno. 58

Radovanović, Jovan. 131

Radović, Milorad, potpukovnik JNA. 82, 184, 185

Radović, Momčilo, povjesničar. 16

Rakočević, Branko. 48

Ranković, Aleksandar-Marko (1909.-1983.), radnik, prijeratni komunist, član Politbiroa CK KPJ, general pukovnik JNA. Bio član VS NOV i POJ i Predsjedništva AVNOJ-a. 17, 62, 90, 143, 152, 154, 162

Raštegorac, Ante (1924.-?), radnik. Bio borac Igmanskog odreda, I. proleterske brigade, Pratećeg bataljuna VS, načelnik stožera I. brigade KNOJ-a. 166

Rauš, Stevo (1916.-), zemljoradnik, general pukovnik JNA. Bio zapovjednik bataljuna, zamjenik zapovjednika i zapovjednik I. krajiške brigade, zamjenik zapovjednika IV. krajiške divizije i zapovjednik XXIV. srpske divizije. 115, 130, 146

Rebrina, Jandre, trgovac iz Kupresa. 130

Ribar, Ivo-Lola (1916.-1943.), publicist, prijeratni komunist član Politbiroa CK KPJ i tajnik CK SKOJ. U ratu je bio član VS NOPOJ i također predsjednik USAOJ-a. 17

Roatta, Mario (1881.-1968.), general zbora talijanske kraljevske vojske. Bio pomoćnik načelnika i načelnik Glavnog stožera, zapovjednik II. i VI. armije. 95, 171, 173, 174

Rodić, Slavko (1918.-1949.), geometar, general potpukovnik JNA. Bio zapovjednik gerilskih odreda Drvara, Petrovačkog i Bihaćkog bataljuna, V. krajiškog odreda. Zamjenik zapovjednika OS NOP i DV za Bosansku krajinu, zapovjednik V. krajiške divizije i V. korpusa NOVJ. 83

Smirnov, Vladimir (1899.-1985.), inženjer, general potpukovnik JNA. Bio načelnik Tehničkog odjeljenja VS NOVJ. 71

Smolčić, Slavko, satnik domobranstva ORS NDH. Bio zapovjednik 5. satnije 2. bojne 14. pješačke pukovnije i Pitomačke satnije Domobranske glazbene škole. 117

Softa, Ivan (1906.-1945.), književnik i fotograf. 24, 42, 50, 57, 60, 63, 65, 73, 80, 88, 104, 109, 119, 129, 135, 153, 156, 158, 163, 174

Stilinović, Marijan (1904.-1959.), političar, prijeratni komunist. Bio član Agitpropa VS, vijećnik AVNOJ-a i član Predsjedništva ZAVNOH-a. 154, 181

Stipetić, Dragutin (1900.-?), časnik JV, pukovnik ORS NDH. Bio pobočnik zapovjednika 7. pješačke pukovnije, zapovjednik 1. bojne 7. pješačke pukovnije, 7. lovačke pukovnije i zamjenik zapovjednika 8. posadnog zdruga. 30

Stipković, Ivo (1898.-1943.), pukovnik JV i UV. U Travanjskom ratu zapovjedao 15. pješačkom pukovnijom. Bio zapovjednik mjesta u Sarajevu, 15. pješačke pukovnije, 1. gorske divizije i I. ustaškog stajaćega djelatnog zdruga. Umro od posljedica samoranjavanja. 136, 160, 190, 200

Strunjoš, Josif (1923.-?), učenik, politički komesar satnije u III. sandžačkoj brigadi. 130

Sudar, Frane (1903.-1945.), dočasnik JV i pukovnik UV. Bio zapovjednik ustaških postrojba u Nevesinju, I. bojne 1. ustaške pukovnije, I. i II. bojne I. ustaškog zdruga, I. bojne V. ustaškog zdruga, I. i IV. ustaškog zdruga i 8. hrvatske divizije. 190

Šegrt, Vlado (1907.-?), zemljoradnik, prijeratni komunist i general major JNA. Bio zapovjednik 1. hercegovačkog udarnog bataljuna, Sjevernohercegovačkog odreda, Hercegovačkog odreda, X. hercegovačke brigade, zamjenik zapovjednika III. udarne divizije, zapovjednik XXIX. udarne divizije i vijećnik AVNOJ-a. 107, 131

Šimić, Franjo (1900.-1944.), pukovnik JV, general poručnik domobranstva. (vidi Dodatak III.) 15, 33, 35, 37, 39-41, 43, 44, 47-49, 51, 54, 55, 57-60, 63, 64, 66, 68, 73-75, 79-81, 85-87, 89-92, 97, 104, 108, 111, 118, 119, 128, 132, 135, 141, 155, 157, 158, 168, 174, 177, 190, 199, 200

Šimoković, Josip, časnik JV i glavnostožerni bojnik domobranstva. Bio pomoćnik načelnika stožera 6. pješačke divizije i načelnik stožera 4. lovačkog zdruga. Poginuo u kolovozu 1944. kod Sunje. 27, 30

Šlat, Antun, ustaški satnik. Bio zapovjednik 1. satnije II. željezničke bojne Prometnog zdruga. 177

Šolaja, Simela (1905.-1942.), radnik. Bio zapovjednik čete i 2. bataljuna u III. krajiškom odredu. Poginuo 12. kolovoza u borbama za Kupres. 72, 106, 109, 178

Špegar, Slobodan-Špego, publicist. 124, 125

Šram, Roman (1899.- ?), potpukovnik JV i pukovnik ORS NDH. Bio zapovjednik II. bojne 7. pješačke pukovnije, 9. pješačke pukovnije, na službi u Nastavnom odjelu GS MINDOM i zapovjednik 6. gorske pukovnije. 43, 90

Šulentić, Milan (?-1943.), bojnik UV. Bio zapovjednik XXXI. bojne IV. ustaškog zdruga, Samoborskog odsjeka, IV. i I. ustaškoga stajaćeg djelatnog zdruga. 190

Šutić, Ivan, domobranski poručnik u doknadnoj bojni 13. pješačke pukovnije. 38

Tomasevich, Jozo (1908.-1994.), povjesničar. 163

Tomić, Stanko, ustaša, za borbe oko Kupresa odlikovan Velikom srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Trubeckoj, Vsevold-Brada, časnik JV i ustaški nadsatnik. Bio časnik u 9. pješačkoj pukovniji, zamjenik zapovjednika i zapovjednik milicijske skupine Kupres, zapovjednik domdo bojne Kupres i Kupreške bojne Ustaške vojnice, i 3. satnije II. bojne 4. posadnog zdruga. 103, 195

Turalija, Niko, seljak. Bio narodni zastupnik HRSS 1923.-1925. 166

Udžonija, Jozo (?-1942.), domobran 5. satnije 14. pješačke pukovnije. Poginuo 14. kolovoza na Malom Stožeru i posmrtno odlikovan Velikom srebrnom kolajnom Poglavnika Ante Pavelića za hrabrost. 178

Ujević, Mate (1920.-?), strojobravar, prijeratni komunist, pukovnik JNA. Bio politički komesar 2. bataljuna II. proleterske brigade, II. dalmatinske brigade, član oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, Oblasnog odbora JNOF i Oblasnog NOO za Dalmaciju. 67

Urošević, Sredoje (1917.-?), učitelj, prijeratni komunist, general major JNA. Bio zapovjednik bataljuna u Čačanskom NOP odredu i u II. proleterskoj brigadi, načelnik stožera i zapovjednik II. proleterske brigade i II. proleterske divizije. Bio vijećnik AVNOJ-a. Napisao povjesnicu II. proleterske brigade. 40, 45, 48, 71, 72, 80, 87, 88, 104, 119, 122, 146, 162, 166

Vego, Mirko (?-1942.), ustaški natporučnik, pobočnik zapovjednika II. željezničke. Poginuo 16. kolovoza na Klenku, posmrtno promaknut u čin djelatnog natporučnika. 99

Vešović, Radonja, pjesnik i publicist. 75

Vidović, Žarko (1913.-?) potporučnik JV i general potpukovnik JNA. Bio je zapovjednik Pljevaljskog bataljuna i odreda, zapovjednik bataljuna, načelnik stožera i zapovjednik III. sandžačke brigade, zapovjednik XXXVII. i XI. divizije NOVJ i JA. Autor povjesnice III. proleterske sandžačke brigade. 37, 59, 75, 76, 82, 83, 90

Vrančić, Vjekoslav (1904.-1990.), ekonomist i političar. Bio zamjenik ministra vanjskih poslova, pročelnik Političkog odjela u Ministarstvu vanjskih poslova, Opći vojnički povjerenik kod "Supersloda", povjerenik kod 7. SS divizije, državni tajnik u MUP-u i ministar obrta, veleobrta i trgovine. Autor knjige "Urota protiv Hrvatske". 173, 174

Vuksanović, Miloš, publicist. 43, 59, 75, 76, 82, 83, 90

Zečević, Vladimir (1903.-1970.), svećenik, pukovnik JNA. Bio zamjenik političkog komesara Valjevskog NOP odreda, vjerski referent pri VS NOV i POJ, član AVNOJ-a i NKOJ-a. 53, 166, 167

Zrilić, Kosta, pukovnik JNA, publicist. 115

Žujović, Sreten-Crni (1899.-1977.), činovnik, prijeratni komunist, član CK KPJ, general pukovnik JA. U ratu zapovjednik GS Srbije, član VS NOV i POJ, član AVNOJ-a i NKOJ-a. 17, 60, 62, 67-72, 85-90, 112, 113, 121-124, 132-134, 136-138, 141, 162

Zemljopisno kazalo

Alajbegov Odžak, s. kod Kupresa 105, 107, 114, 118, 122, 132
Aržano 84, 95, 97, 98, 100, 101
Austrija 199

Babino Selo, kod Donjeg Vakufa 44
Balkan 159, 174
Banat 43
Banovina (Banija) 11
Banja Luka 44, 148, 149, 175
Barice, s. kod Donjeg Vakufa 44, 47
Bašajkovac (predjel kod Livna) 83
Bašića Brdo (Bašte Brdo, tt. 1200), kod Kupresa 114
Begovo Selo, kod Kupresa 93, 105, 107, 114, 118, 134,
Beograd 12, 14-16, 18, 26, 30, 37, 40, 43, 45, 48, 50, 59, 63, 75, 82, 86, 91, 94, 104, 107, 115, 119, 124, 129, 131, 155, 162, 164, 167, 187, 189, 197
Berkovići, s. kod Stoca 14
Bihać 11, 174
Bileća 12, 14, 153
Bili Brig, između Sinja i Vagnja 66
Bili potok, kod Kupresa 136
Bilogora 192, 193
Biokovo, pl. 61, 97, 101
Bistrica, r. kod Livna 83
Bitovnja, pl. 19, 21, 33, 34, 65
Bižnjevo (ili Binježevo), kod Sarajeva 21, 22
Bjelašnica, pl. 11, 19, 21, 22
Bjelovar 192, 193
Blagaj, s. kod Kupresa 16, 51, 56, 79, 84-90, 114, 121, 136, 141, 142, 144-146, 153
Blažuj, s. kod Tomislavgrada 59, 63, 70, 77, 86
Bočac, kod Mrkonjić Grada 148
Bojišta (šuma kod Vrbnice) 17
Bojska, s. kod Bugojna 39
Boka kotorska 11
Bokševica, pl. 30
Borac (tt. 1285), kod Šujice 75
Borova Glava (tt. 1290), kod Livna 54, 58, 64, 72, 73-77, 82, 111, 157, 161, 174
Bosanska Bojna, s. kod Vrngorača 11
Bosanska krajina 15, 19, 74, 124, 142, 149, 162, 178

Bosanski Petrovac 11, 13, 14
Bosansko Grahovo 12, 61, 83, 95
Bosna 13, 14, 16, 17, 22, 122, 141, 142, 156, 172, 178, 183, 191
Bosna i Hercegovina 11, 17, 171, 172, 199
Botun, s. kod Kupresa 92, 105, 106, 107
Bradina, D.i G., s. kod Konjica 22-24, 27, 32, 181
Bratunac 189
Bravnica, s. kod Jajca 41
Brčko 41, 49
Brda, s. kod Trnova 21
Brda, s. kod Kupresa 71, 91, 93, 106, 107
Brišnik, s. kod Tomislavgrada 96
Brđani, s. kod Konjica 25
Buenos Aires 189
Bugojno 14, 15, 16, 29, 33-35, 37-51, 53, 55-58, 60-63, 67, 70, 71, 79, 80, 85-93, 97, 106, 108, 117, 118, 120-124, 127, 131, 132, 135-137, 141, 152, 155-157, 160-162, 164, 165, 172, 175, 177-179, 181, 182, 184, 185, 190-192, 198, 200
Bukova Gora, s. u Buškom Blatu 97, 98
Busovača, 26, 29, 191

Cincar, pl. 11, 61, 79
Cista, s. kod Aržana 100, 101
Crna Gora 11, 17, 19, 23, 159, 164, 171, 174, 178, 183
Crna Rijeka, kod Mrkonjić Grada 148
Crni Vrh (k. 1506), kod Kupresa 92, 93, 137
Crvenice, predjel kod Livna 83

Čajniče 107
Čapljina 14, 191
Čardačica (tt 1300), kod Kupresa 71, 72,92, 93, 103, 105, 106, 107, 109, 130, 132, 134, 136, 137, 139, 145, 146, 156
Čazma 192
Čelebić, s. kod Konjica 31
Čemernica, pl. 11
Čevići, zaselak kod Kupresa 114
Čipuljići, s. kod Bugojna 42
Čitluk, s. kod Posušja 101
Čitluk 191

Ćurčića Lug, kod D. Vakufa 48

Dalmacija 11, 14, 16, 95, 142, 161, 169, 175, 192
Daljan, brdo kod D.Vakufa 48
Debelo Brdo (tt 1318), kod Prozora 37
Debelo Brdo (tt 1193), kod Kupresa 107
Dejčići, s. kod Trnova 21
Demirovac (tt 1466), kod Kupresa 79, 85, 87, 106, 121
Deževica, s. kod Kreševa 28
Dinara 161
Donji Vakuf 14, 16, 29, 36, 39-49, 56-58, 63, 86, 91, 92, 117, 142, 156, 157, 161, 172, 177, 181, 190

Dragnić, s. u Glamočkom polju 11
Drava, r. 192, 193
Drina, r. 13, 95, 131, 190, 199
Drozgometva, s. kod Kreševa 26
Drvar 12, 13, 29, 84, 114
Dubrovnik 14, 22
Dusina, s. i predjel kod Fojnice 28
Duvanjsko polje 95-97, 100
Duvno, vidi Tomislavgrad

Đurđevac 192

Foča 19, 90, 94, 96, 97, 173, 174, 200
Fojnica 26, 28, 29, 35, 38, 108

Gacko 12, 14
Gajevina (tt 1238), predjel kod Kupresa 93
Glamoč 11, 14-16, 33, 54, 55, 57, 66, 81, 97, 114, 124, 139, 152, 154, 160, 164, 174, 175, 191
Glasinac, s. na Romaniji 173
Glavice, s. kod Bugojna 161, 182
Gmići, s. kod Prozora 37
Goleš, kod Turbeta 40
Goravci, s. kod Kupresa 92, 93, 105, 107, 114, 123
Goražde 11, 13
Gorica (k. 646), kod Bugojna 42, 49
Gorica, samostan kod Livna 82, 180
Gornja Bijela, s. kod Konjica 32
Gornji Proložac, s. kod Imotskog 100
Gornji Vakuf 14, 29, 30, 34-38, 40-42, 45, 49, 51, 57-59, 86, 90, 92, 120, 152, 181
Gorski kotar 11
Gospić 197, 200
Grabovac, s. kod Imotskog 95, 100, 101
Gračac 95
Gračanica, s. kod G. Vakufa 51, 56
Grad (k. 1028), kod Konjica 25
Gradačac 173
Gradina (tt 629), kod Bugojna 42, 49
Grčka 191
Guber, predjel kod Kupresa 93
Gustovara, kod Mrkonjić Grada 11
Gvozno Polje, predjel kod Kalinovika 20

Hadžići, s. kod Sarajeva 22, 24-28, 181
Han Pijesak 190, 199
Han Ploča, kod Kiseljaka 28
Hercegovina 14, 17, 95, 142 164, 173, 183, 189, 191, 198
Hrvatska 164, 174, 175, 192
Hrvatsko primorje, 11
Hum 11

Igman, pl. 21, 32
Imotska krajina 95, 97, 192
Imotski 12, 61, 84, 94-101, 142, 157, 190-192, 200
Istočna Bosna 11, 15, 60, 124, 159, 160, 164, 174, 189, 190, 199
Italija 159, 199

Ivan Planina 22, 31, 34, 39, 40
Ivan Sedlo, prijevoj kod Konjica 22, 23, 32, 191
Ivanec 192
Ivanić Grad 192

Jablanica 38
Jadovnik 11
Jahorina, pl. 11, 13
Jajce 14-16, 29, 33, 35, 46, 47, 56, 61, 66, 86, 92, 142, 152, 155, 161, 165, 172, 173, 191
Jaklić, s. kod Bugojna 42
Janj, s. i predjel kod Jajca 16, 79, 143
Japage, predjel kod Kupresa 88
Jasenovac 98, 157
Jastrebarsko 11
Jugoslavija 167

Kablići, V. i M., s. kod Livna 83
Kalin, pl. 39
Kalinovik 13, 19-21
Kalnik 200
Karalinka, kod Bugojna 49
Karlovac 12, 48, 49, 197
Katanica, brdo kod Kupresa 106
Kiseljak 26, 28, 29, 191
Klenak (tt 988), kod Posušja 99, 157
Kloštar 192
Ključ 15, 61, 66, 80, 85, 141, 160, 174
Knin 95, 164
Kolo, s. kod Tomislavgrada 59
Komar, kod Travnika 40
Konjic 12, 13, 16, 21-27, 29-33, 35, 108, 110, 155, 161, 172, 175, 189
Kopčić, s. kod D. Vakufa 11, 47, 48
Koprivnica 192
Koprivnica, pl. 15, 106, 121, 122, 127, 131, 135, 177
Kordun 11
Košćani, kod D. Vakufa 51
Kota 564, kod Konjica 31
Kota 879, kod G. Vakufa 36
Kota 1243, kod Kupresa 114
Kovač, pl. kod Tomislavgrada 63
Kozara, pl. 11, 13, 15, 29, 43, 171, 175, 190, 200
Kozica, s. 11
Kozje Stijene (k. 1157), kod Prozora 37
Kragujevac 197
Kramare, D. i G., s. kod Trnova 21
Kravarske Gorice 11
Kreševo 26, 28, 29, 32, 33, 191
Križevci 192-193
Kruščica, r. i s. kod Viteza 36
Kukavice, s. kod Kupresa 72, 91, 93, 107
Kupres 14-16, 29, 38, 42, 43, 45, 49, 50, 53-58, 60-64, 67-77, 79, 80, 83-94, 96, 103-115, 117-137, 141-147, 152-157, 159, 160, 163, 165, 166-168, 172, 173, 175, 177-179, 181, 182, 184, 185, 189, 190, 192, 195, 198, 200
Kupreška visoravan 53, 58, 166
Kupreška vrata v. M. i V. Vrata
Kupreško polje 16, 19, 51, 59, 69, 71, 86, 131, 142, 145

Kutanja, kod D. Vakufa 48

Ledići s. kod Trnova 21
Lepenica, r. 26-28
Lika 61, 142
Lisac, kod Travnika 11
Lisičići, s. kod Konjica 30
Livanjsko polje 16, 54, 66, 83, 95, 100, 161
Livno 12, 14-16, 29, 45, 47, 49, 53-55, 57, 58, 60-62, 64, 66, 73-74, 77, 79, 81-86, 89, 90, 91, 95-97, 110, 118, 124, 126, 141, 142, 144, 152-156, 160, 165, 166, 169, 172, 174, 175, 182, 190-192, 200
London 168
Lovreć, s. kod Imotskog 97, 98, 101
Ludbreg 192
Lukač, potok i most kod Konjica 22, 24, 27, 31
Lukovac, s. kod Trnova 21
Lužansko Brdo (tt 973), kod Bugojna 40

Ljubina 11
Ljubina, pl. kod Konjica 40
Ljubinje 12
Ljubotinje, u Crnoj Gori 178
Ljubuša, pl. 11
Ljubuški 96, 98, 158
Ljuša, s. kod D. Vakufa 11
Ljuta, s. kod Konjica 31

Madrid 128
Magaljdol, kod Mrkonjić Grada 148
Maglaj, pl. kod Kupresa 70, 71, 85, 87, 106, 121, 125
Makarska 190, 199
Makljen, prijevoj kod Prozora 36, 37, 181
Malovan, G. i D., s. kod Šujice 29, 54, 55, 58, 63, 69, 75, 87, 90, 93, 94, 118, 159, 162, 181
Malovan, pl. kod Šujice 11
Maribor 197
Mazin, kod Udbine 11
Medak, kod Gospića 95
Mesihovina, s. kod Tomislavgrada 97, 98
Metković 22
Mijanovići, s. kod Trnova 21
Miska Glava, s. kod Prijedora 11
Mliništa, prijevoj 15
Močila, s. kod Slunja 200
Mokro, s. na Romaniji 173, 191
Moslavačke planine 192
Mokronoge, s. kod Tomislavgrada 56, 59, 63
Moskva 168
Mostar 12, 14, 19-22, 30-32, 81, 95, 97, 100, 108, 157, 181, 198, 199
Mošnjača (tt 1190), kod Roškog Polja 98
Mračaj, pl. i s. kod Kupresa 79
Mrđebare, s. kod Kupresa 87, 88
Mrkonjić Grad 14-16, 29, 61, 66, 89, 142, 144, 147-149, 152, 155, 160, 165, 167, 175, 198
Mrtvica, potok kod Kupresa 14, 122

Neretva, r. 16, 32, 175, 191
Nevesinje 12, 14
Nin 16
Niš 199
Novigrad, u Podravini 192
Novi Marof 192
Novo Selo, kod Kupresa 88, 125, 142

Njemačka 197

Oborci, kod D. Vakufa 40, 156
Obrovac, s. kod Sarajeva 27
Olovo, s. kod Kupresa 108, 114, 121, 124, 130
Orahovica, s. kod Konjica 31
Oruglo brdo (tt 882), kod Mrkonjić Grada 148
Osmanlije, s. kod Kupresa 105, 108, 195
Ostojići, s. kod Trnova 21
Ostrožac, s. kod Konjica 22, 30
Otinovci, s. kod Kupresa 71, 92, 93, 105-107, 123
Otočac 199
Ovčar, s. kod Konjica 31
Ozren, pl. 189, 199

Pale, s. kod Sarajeva 173, 191
Pazarić, kod Sarajeva 22-28
Pidriš, s. kod G.Vakufa 45, 51
Pitomača 192
Piva, r. 17
Plazenica, M. i V., pl. kod Kupresa 70, 71, 72, 87, 103, 105-107, 109, 114, 118, 121, 124, 126, 128, 136, 138, 145
Plitvički Leskovac, kod Korenice 11
Plješivica, pl. 11
Podjaram, pl. kod Kupresa 68
Podorašac, kod Konjica 22, 25, 27
Podravina 192
Podromanija 190, 191
Pogana Glavica (k. 1212), kod Kupresa 92, 103, 106, 107, 109, 118, 121, 123, 130, 138, 145
Pokupsko, s. kod Velike Gorice 11
Pomol (tt. 423), kod Konjica 31
Poriče, s. kod Bugojna 43
Posušje 59, 74, 81, 83, 95-101, 157, 191, 192
Prača, r. 13, 191
Prenj, pl. 11, 31
Prijeboj, kod Korenice 11
Prisoje, s. kod Tomislavgrada 59
Privala, prijevoj kod Tomislavgrada 161
Privraća, s. kod D. Vakufa 48
Priluka, s. kod Livna 14, 82
Prolog, s. kod Livna 82, 84
Prološka Draga, prijevoj kod Livna 62
Provo, s. kod Aržana 98, 100, 101
Prozor 11-15, 19, 29, 30, 34-38, 40, 46-48, 53, 54, 56, 57, 59, 63, 66, 80, 86, 90, 92, 96, 110, 152, 153, 156, 157, 164, 172, 175, 181, 190
Prozorska kotlina 36, 90, 149
Prusac, s. kod D.Vakufa 45, 46, 48, 51

Radaljica (tt. 1080), kod M. Grada 11
Raduša, pl. 79
Rajlovac, kod Sarajeva 28, 108, 119
Rakitnica, s. kod Trnova 21
Rama, s. kod Prozora 22, 30-32, 34, 37, 38, 74, 86, 141, 164
Rastičevo, s. kod Kupresa 67, 121, 125, 195
Raštelica, s. kod Konjica 21-24
Ravno, s. kod Kupresa 53, 56, 79
Ravno, s. kod Stoca 14
Razboj (tt. 590), kod Sanskog Mosta 11
Repovica, kod Konjica 31
Ričice, s. kod Aržana 97
Ričina, potok kod Posušja 99
Rilić, s. kod Kupresa 63, 70, 79, 86, 87, 92, 93, 107
Rogatica 13, 173, 191
Rogolje, kod Mrkonjić Grada 148
Romanija, pl. 173, 190, 191
Roško Polje, s. kod Tomislavgrada 97-99
Rudo 11
Rumunjska 45
Rusija 200

Sandžak 17
Sanica, D. i G., kod Sanskog Mosta 86, 114
Sanski Most 86
Sarajevo 12, 14, 19-23, 25-27, 31, 33, 35, 47, 50, 57, 83, 85, 86, 91, 94, 95, 97, 135, 157, 159, 160, 164, 181, 189, 191, 199
Sava, r. 142
Sebešić, s. kod Travnika 35, 36
Seka, greben kod Kupresa 88
Senj 88
Sinj 14, 54, 62, 66, 74, 81, 83, 95
Sinjakovac, predjel kod M.Grada 148
Sitnica 148
Skender Vakuf 15
Slunj 200
Sokolac 13, 173, 190, 191
Srbija 17, 159, 165, 174
Srebrenica 191
Srijem 11
SSSR 168
Stolac 14
Stožer, M. (tt. 1625) i V. (tt. 1758), kod Kupresa 71, 79, 86-88, 103, 105-107, 109, 114, 118, 121-123, 125-129, 131-133, 137, 138, 145, 156, 178
Stražbenica, pl. kod Kupresa 68, 107
Stričići, s. kod Sitnice 11
Strupnić, s. kod Livna 84
Strass, u Austriji 197
Studena Vrela, s. kod Posušja 81, 96-99, 101, 157
Studenci, s. kod Imotskog 95, 97, 98, 101
Suhača, s. kod Livna 83
Suhe Jele (tt. 1640), kod Busovače 11
Suho jezero, kod G. Vakufa 35
Suho polje, kod Kupresa 71, 72, 103, 118, 124, 135
Suhova, s. kod Kupresa 67, 138
Suhovrh (tt. 1457), kod Šujice 75, 76, 162
Sutjeska, r. i predjel 17, 131, 175

Šabanci, s. kod Trnova 21
Šabići, s. kod Trnova 21
Šator, pl. 11
Šćit, s. kod Prozora 35, 38
Šekovići 200
Šestanovac, s. kod Imotskog 98, 100
Šipovo 147, 148
Široki Brijeg 22, 99, 100
Šujica 14, 16, 29, 38, 53-60, 62-64, 67, 69, 73-77, 79-82, 87, 89, 90, 93, 94, 100, 103, 109, 128, 136, 142, 145, 157, 159, 162, 174, 190-192
Šuljaga, pl. 124
Šunj, potok kod Konjica 22

Tarčin, s. kod Sarajeva 21, 22, 24-26, 28, 32, 181, 191
Tihomišlje, s. kod G.Vakufa 40, 51, 56, 59
Tijarica, D. i G., s. kod Aržana 98
Tjentište, kod Sutjeske 175
Titograd 94
Titovo Užice 165
Tomislavgrad 12,14-16, 29, 38, 49, 53-65, 67-69, 72-77, 80, 81, 96, 111, 141, 142, 152, 153, 156, 157, 161, 164, 174, 175, 190-192
Topola, predjel kod D. Vakufa 40
Tounj, kod Ogulina 11
Travnik 14, 15, 28, 29, 33-37, 39-41, 44, 46, 56, 58, 86, 90, 103, 156, 187, 191, 195
Trebinje 14
Trebulja, kod Konjica 32
Trepča, s. 11
Treskavica, pl. 19, 20, 21
Trnova, s. kod Sanskog Mosta 11
Trnova poljana, kod Sinja 66
Trnovo, s. kod Sarajeva 21, 23
Troglav, pl. 11
Trubar, kod Drvara 11
Turbe, s. kod Travnika 191
Tušila, s. kod Rakitnice 21

Umoljani, D. i G., s. kod Rakitnice 21 22
Urija, s. kod D.Vakufa 44-46, 48, 161, 181, 182
Uskopaljsko polje 56
Ustikotlina, kod Foče 13

Vaganj, prijevoj (tt. 1203) između Livna i Sinja 66, 98
Varaždin 155
Vareš 173
Varcar Vakuf v. Mrkonjić Grad
Vejzagića kula, kod Livna 81, 83
Velika Golija, pl. 11
Vesela, s. kod Bugojna 49
Velika Vranovina, s. kod Topuskog 11
Vinica, s. kod Aržana 97, 98
Vinica, grad u Ukrajini 200
Vinjani, D. i G., s. kod Imotskog 99, 100
Vir, s. kod Posušja 97, 99
Virje, s. u Podravini 192
Virovitica 192
Visoko 28

Višegrad 173, 191
Vitez 23, 36, 191
Vlasenica 173
Vranica, pl. 28, 29, 33, 36
Vranoklek (k. 1394), kod Kupresa 87
Voljice, s. kod G.Vakufa 51, 56
Vranovina (k. 667), kod Krupe na Vrbasu 11
Vrata, M. i V. (k. 1334), kod Kupresa 68-72, 79, 103, 105, 107, 112, 119-126, 128, 129, 132, 133-137, 139, 145
Vrbas, r. i dolina 15, 33, 35, 39, 41, 42, 47, 49-51, 55, 74, 90, 142, 143, 163, 173, 191, 200
Vrbnica, s. kod Foče 17, 18, 65
Vrgorac 190, 199
Vrila, s. kod Kupresa 106
Vrpolje, s. kod Trilja 98
Vučinac, kod D.Vakufa 48
Vučipolje, kod Posušja 99
Vuković, kod Konjica 11
Vukovsko, G. i D., s. kod Kupresa 56, 59, 72, 76, 79, 86, 89, 91-93, 136
Wiener Neustadt, u Austriji 197
Zabrđe, s. kod Konjica 26, 31, 65
Zadvarje, s. kod Makarske 100
Zagreb 37, 47, 53, 61, 82, 98, 141, 154, 162, 163, 171, 174, 175, 181, 187, 191, 199
Zagvozd, s. kod Imotskog 95, 97
Zanaglina, s. kod Kupresa 76, 93
Zapadna Bosna 13, 16, 142
Zaslivje, s. kod Konjica 31
Zastinje, s. kod Livna 83
Zdihovo, kod Ogulina 11
Zelengora, pl. 17, 162
Zenica 34, 39, 40
Zovik, kod Tarčina 23
Zlosela, s. kod Kupresa 15, 53, 56, 67-71, 86-88, 105-108, 114, 121, 122, 131, 136, 137, 195
Zujevina, r. kod Hadžića 25
Zvirnjača, s. kod Tomislavgrada 53
Živašnica, s. kod Konjica 21, 26

Pojmovno kazalo

"Albia", operacija, 101
AVNOJ 15
Bihaćka republika 175
Bjelašnička partizanska skupina 29
Borbena skupina "Putlitz" 149
Borbena skupina "Strecker" 23, 27
Borbena skupina "Wedel" 149
Bosansko divizijsko područje 198
Brezanski zdrug 14
"Budućnost", bataljun III. krajiškog odreda 55

Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske 154
Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije 17, 18, 126, 139, 154, 162
Crna legija 15, 23, 24, 36, 37, 39, 41-43, 48, 49, 56, 58, 60, 63-67, 69, 73, 74-77, 80, 88, 89, 91, 94, 103, 105, 110, 111, 112, 117, 118, 121, 125, 126, 128, 129, 136, 157, 158, 172, 174, 181, 182, 189-191, 195, 199, 200
crveni teror (lijeva skretanja) 164, 169

Četrnaesta (14.) domobranska pješačka pukovnija 14, 82, 117, 118
Četvrta (IV.) bojna Vojne krajine 173
Četvrta (IV.) operativna zona III. domobranskog zbora 14
Četvrta (IV.) operativna zona NOPO Hrvatske 15, 16, 61, 62, 66, 67, 83, 95, 97-100, 142, 154, 159, 161, 167, 169

Četvrta (IV.) proleterska crnogorska brigada 18-21, 26-28, 32, 36-39, 41-43, 45-51, 56, 58, 59, 63, 76, 86, 87, 89-94, 105-107, 109, 120-127, 129, 130, 132-134, 136-139, 161, 162, 178, 181

Četvrta (4.) satnija I. bojne II. ustaškog prometnog zdruga 178

Četvrta (4.) satnija XX. ustaške bojne 41, 54, 74

Četvrta (4.) satnija Milicijske skupine Kupres 195

Četvrti (4.) bataljun I. proleterske brigade 25, 37, 41, 42, 47, 49, 63, 76, 97, 99-101

Četvrti (4.) bataljun II.proleterske brigade 20, 24, 45, 49, 68, 71, 72, 107, 122, 134, 148, 179

Četvrti (4.) bataljun III. sandžačke brigade 58, 75, 76, 90

Četvrti (4.) bataljun IV. crnogorske brigade 25, 27, 42, 43, 49, 50, 107, 114, 122, 127, 129, 133

Dalmatinski partizanski stožer 16

Demarkacijska crta 11, 29, 32, 156

Deseta (X.) hercegovačka brigada 100, 101, 105-109, 112, 115, 116, 120-122, 124-126, 130-132, 134-136, 175

Deseta (X.) krajiška divizija 187, 195

Deseta (10.) satnija 14. domobranske p.p. 14

Deseti (X.) zagrebački korpus NOVJ 192

Deveta (9.) domobranska pješačka pukovnija 14, 39, 40, 43, 49, 70, 72, 80, 104, 111, 128, 147, 155, 157, 195, 198

Deveta (IX.) operativna zona III. domobranskog zbora 14

Deveta (9.) satnija 14. domobranske p.p. 14

Deveta (IX.) ustaška stajaća djelatna bojna 99

Deveti (IX.) domobranski topnički divizion 13,118

Devetnaesta (19.) pješačka pukovnija JV 197

"Dinara", operacija 190

Dinarska četnička divizija 160

Dobrovoljačka protukomunistička milicija (MVAC) 12, 171

Doknadna bojna 13. pješačke pukovnije 14, 97

Domobranska dobrovoljačka bojna Kupres 187, 195

Druga (2.) bojna 13. p.p. 173

Druga (2.) bojna 14 p.p. 14, 29, 54, 81, 89, 117, 125, 155
Druga (II.) bojna željezničke Ustaške vojnice 22-25, 50, 56, 181, 189
Druga (2.) četa 1. bataljuna I. krajiške brigade 127, 148
Druga (2.) četa 1. bataljuna III. sandžačke brigade 61
Druga (2.) četa 3. bataljuna I. krajiške brigade 126
Druga (2.) četa bataljuna "Vojin Zirojević" 121, 123
Druga (II.) dalmatinska brigada 146
Druga (II.) njemačka policijska bojna 43
Druga (II.) operativna zona III. domobranskog zbora 14, 96, 172
Druga (II.) proleterska brigada 17, 19, 20, 21, 26-28, 29, 32, 36, 38-41, 44-48, 50, 51, 56, 58, 60-63, 67-73, 79, 84-89, 92-93, 105-109, 111, 112, 114, 120-125, 130, 132, 134-138, 142, 144-148, 160, 162, 165, 167, 181, 182
Druga (II.) zona u talijanskom okupacijskom području 12, 158, 171, 173, 174
Druga (II.) proleterska divizija 146, 195
Druga (2.) satnija I. ustaške bojne 48, 128
Druga (2.) satnija V. ustaške bojne 48, 49, 56
Druga (2.) satnija VIII. ustaške bojne 91, 103
Druga (2.) satnija IX. ustaške bojne 97
Druga (2.) satnija X. ustaške bojne 41, 49, 56
Druga (2.) satnija XVIII. ustaške bojne 91
Druga (2.) satnija XX. ustaške bojne 29, 54, 81, 83, 182
Druga (2.) satnija 14. p.p. 14
Druga (2.) satnija Milicijske skupine Kupres 195
Druga (II.) talijanska armija 12, 95, 97, 100, 158, 159, 171, 173, 174
Druga (II.) ustaška stajaća djelatna bojna 189
Druga (2.) zračna luka Rajlovac 28, 108, 119
Druga (2.) zrakoplovna skupina 108
Drugi bataljun I. krajiške brigade 124, 130, 148
Drugi bataljun I. proleterske brigade 23, 31, 59, 83, 97, 98, 100, 101
Drugi bataljun II. proleterske brigade 24, 25, 28, 36, 45, 49, 68, 70-72, 107, 122, 131, 148, 166, 179
Drugi bataljun III. sandžačke brigade 63, 70, 71, 75, 83, 88-90, 105, 106, 108, 109, 121, 125, 130, 132, 138

Drugi bataljun IV. crnogorske brigade 25, 36, 42, 43, 49, 107, 122, 127, 133, 179
Drugi bataljun X. hercegovačke brigade 108, 130, 134, 138
Drugi bataljun III. krajiškog odreda 16, 72
Drugi bataljun Srednjodalmatinskog odreda 97, 98, 100, 101
Drugi (II.) gorski zdrug 15, 198
Drugi (II.) krajiški odred 16
Drugi (2.) vod 11. satnije 15. p.p. 54
Duvanjski partizanski bataljun 142
Dvadeseta (20.) pješačka divizija "Bergamo" 100, 101
Dvadeseta (XX.) ustaška stajaća djelatna bojna 15, 37, 39, 40, 41, 49, 56, 89, 156
Dvadesetčetvrta (24.) hrvatska udarna pukovnija 192
Dvadesetdeveta (XXIX.) bojna Crnih košulja 100
Dvadesetdrugi (XXII.) ustaški stajaći djelatni zdrug 192
Dvadesetšesta (26.) talijanska pješačka pukovnija 98
Dvadesetšesta (XXVI.) ustaška stajaća djelatna bojna 37
Dvadesettreća (23.) hrvatska udarna pukovnija 192
Dvadesettreća (23.) pješačka pukovnija JV 197
Dvanaesta (12.) satnija 9. p.p. 35
Dvanaesta (12.) satnija 14. p.p. 14

"Gavrilo Princip" bataljun V. krajiškog odreda 142
Glamočki bataljun III. krajiškog odreda 16
Glavni stožer hrvatskog domobranstva 12, 16, 23, 27, 29, 32, 33, 36, 38-40, 42, 43, 47-49, 57, 58, 64, 65, 75, 81, 83, 88, 91, 94, 96, 100, 127, 132, 141, 142, 159, 198
Glavni stožer NOPO Hrvatske 61
Gorska bitnica I. ustaškog stajaćeg zdruga 190
Guvernator Dalmacije 12
"Gvozdeni" četnički bataljun 16, 72, 160, 163, 167

Habsburška monarhija 197
"Hansa Leichtmetall" - njemačka rudarska tvrtka 82
Hercegovački partizanski odred 18, 19, 65, 66, 80, 90, 94, 100

Izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije 168

"Jajce I", operacija 190
"Jajce III", operacija 190
Jakićeva skupina 75, 76
Jedanaesta (11.) satnija 9. p.p. 41
Jedanaesta (11.) satnija 14. p.p. 14
Jedanaesta (11.) satnija 15. p.p. 14, 54, 55, 81
Jedanaesti (11.) pješački zdrug 190
"Josip Jurčević", partizanski bataljun 95, 97, 175

Kalinovički partizanski odred 21, 22
Kombinirana četa 5. bataljuna IV. crnogorske brigade 126
Kombinirana satnija II. bojne željezničke Ustaške vojnice 60, 103
Komunistička internacionala-Kominterna 126, 167, 168
Komunistička partija Jugoslavije 90, 162
Konjički partizanski bataljun 16, 30, 86, 100
Kotarski komitet KPJ za Jajce 16
"Kozara", operacija 15, 47, 175, 190
"Kugelblitz", operacija 191
Kraljevina SHS-Jugoslavija 165, 199
Kraljevska jugoslavenska vojska 33, 120
Kupreška bojna Ustaške vojnice 195
Kupreška četa III. krajiškog odreda 29, 68, 69, 71, 72, 108, 122, 134
Kupreški partizanski bataljun 142

Livanjski partizanski bataljun 142

Milicijska skupina Kupres 16, 43, 60, 67-71, 73, 109, 111, 119, 132, 177, 190, 195
Muslimanska milicija 21, 22

Nevesinjska gromada 198

Njemački veleposlanik u NDH 82

oklopni vod III. domobranskog zbora 57, 58, 77
Opći vojnički povjerenik NDH kod "Supersloda" 14, 54, 81, 96, 118, 155, 173
Operativni stožer I. krajiške i II. proleterske brigade 148
Operativni stožer kupreških snaga 49, 103, 120, 121, 125, 136, 138
Operativni stožer NOPO za Bosansku krajinu 15, 16, 55, 61, 73, 80, 83, 131, 142, 143, 147, 48, 160, 161
Operativno područje Lika 200
Orahovička milicijska satnija 31
orden Narodnog heroja 178, 179
Oružnička postaja Kupres 108
Oružnička postaja Prolog 82, 84
Oružnička postaja Strupnić 84
Oružničko krilo Jajce 37, 55, 92, 166, 183
Oružničko krilo Sarajevo 21
Oružničko krilo Travnik 28, 29, 153
Osamnaesta (18.) pješačka pukovnija JV 197
Osamnaesta (18.) satnija 13. p.p. 14
Osamnaesti (XVIII.) talijanski vojni zbor 50, 60, 100
Osma hrvatska divizija 191
Osma (VIII.) operativna zona III. domobranskog zbora 14
Osma (8.) satnija 14. p.p. 29
Osma (VIII.) ustaška stajaća djelatna bojna 189
Ozrenska operacija 190

Peta (5.) domobranska pješačka divizija 13, 14
Peta (V.) hrvatska udarna divizija 192, 193
Peta (5.) hrvatska oružnička pukovnija 21, 29, 36, 37, 41, 49, 50, 67, 84, 92, 108, 151, 153
Peta (V.) operativna zona III. domobranskog zbora 14
Peta (V.) proleterska crnogorska brigada 18, 19, 65, 66 80, 85-87, 92, 120, 126, 143, 160, 175

Peta (5.) satnija 14. domobranske p.p. 89, 117, 121, 126, 156, 178
Peta (5.) satnija 15. domobranske p.p. 117, 156
Peta (5.) satnija posade Konjica 30, 31
"Petar Kočić" četnički odred 16, 161
Peti (5.) bataljun III. sandžačke brigade 63, 75
Peti (5.) bataljun IV. crnogorske brigade 40, 42, 49, 50, 123, 127
Peti (V.) krajiški odred 15, 15, 55, 66, 83, 142, 160, 161
Peti (V.) topnički divizion 192
Peti (V.) ustaški stajaći djelatni zdrug 189-192
Petnaesta (15.) domobranska pješačka pukovnija 14, 49, 117, 173
Petnaesti (15.) kozački konjanički zbor 192
Petrinjski zdrug 198
Pionirski vod I. proleterske brigade 23, 27
Pješačka pukovnija Kraljeve garde JV 197
Poglavnikova tjelesna bojna 57
Poglavnikov tjelesni zbor 192
Poglavnikov tjelesni zdrug 192
Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju 61, 154
Pohod proleterskih brigada 17, 154, 183
Pomoćna satnija Mostar 14
Posadna satnija Mostar 14
Posadno zapovjedništvo Livno 14, 54, 55, 59, 82
Posadno zapovjedništvo Sinj 55, 65
Prateća četa I. krajiške brigade 119, 121, 124, 148
Pripremna bojna grada Sarajeva 189
Pripremna bojna Livno 81
Prva (1.) bojna 5. domobranske p.p. 32
Prva (1.) bojna 7. domobranske p.p. 14, 22, 27, 30
Prva (1.) bojna 9. domobranske p.p. 147, 148
Prva (1.) bojna 14. domobranske p.p. 14
Prva (1.) polubojna 15. domobranske p.p. 28, 32, 34, 39-41, 43, 56, 117, 156, 172, 173
Prva (1.) bojna 26. talijanske p.p. 101

Prva (1.) četa 1. bataljuna I. krajiške brigade 148
Prva (1.) četa 3. bataljuna I. krajiške brigade 126
Prva (1.) četa 4. bataljuna II. proleterske brigade 40
Prva (1.) domdo pukovnija 198
Prva (1.) gorska domobranska divizija 13, 190
Prva (I.) hrvatska udarna divizija 192
Prva (I.) krajiška brigada 63, 76, 85, 86, 114, 115, 120-122, 124-127, 129, 130, 132, 134, 136-138, 142, 144-148, 160
Prva (I.) njemačka policijska bojna 43
Prva (I.) operativna zona III. domobranskog zbora 14, 15, 117, 155, 159, 172
Prva (I.) proleterska brigada 17, 19-22, 30, 31, 36, 38, 38, 45-48, 56, 59, 61, 63, 64, 66, 67, 69, 75-77, 81, 83, 95, 97, 98, 100, 101, 107, 120, 126, 130, 134, 138, 142, 154, 161, 167, 175
Prva (I.) proleterska divizija NOVJ 187
Prva (1.) pukovnija PTS 192
Prva (1.) satnija I. ustaške bojne 89, 103, 178
Prva (1.) satnija II. bojne Prometnog zdruga 177
Prva (1.) satnija III. bojne Obrambenog zdruga Jasenovac 74, 98, 99, 157
Prva (1.) satnija IX. ustaške bojne 89, 103
Prva (1.) pohodna satnija Doknadne bojne 13. p.p. 14
Prva (1.) satnija XVII. ustaške bojne 15, 91, 103, 130
Prva (1.) satnija XX. ustaške bojne 35
Prva (1.) satnija Milicijske skupine Kupres 195
Prva (1.) talijanska gorska divizija "Taurinense" 32
Prva (I.) ustaška pukovnija 50
Prva (I.) zona u talijanskom anektiranom području 11
Prva (I.) ustaška stajaća djelatna bojna 69, 189, 199
Prvi (1.) bataljun I. krajiške brigade 124, 125
Prvi (1.) bataljun I. proleterske brigade 26, 31, 49, 50, 76, 102
Prvi (1.) bataljun II. proleterske brigade 25, 28, 40, 49, 69-71, 79, 87, 106, 122, 126, 148, 179
Prvi (1.) bataljun III. sandžačke brigade 58, 63
Prvi (1.) bataljun IV. crnogorske brigade 25, 49, 93, 107, 114, 122, 125-127, 179
Prvi (1.) bataljun X. hercegovačke brigade 107, 108, 131, 134

Prvi (1.) bataljun "Pelagić" III. krajiškog odreda 86, 105, 122, 134
Prvi (1.) dalmatinski udarni bataljun 66, 67
Prvi (I.) domobranski zbor 13
Prvi (I.) krajiški odred 16
Prvi (I.) ustaški stajaći djelatni zdrug 15, 22, 23, 28, 33, 43, 51, 56, 90, 91, 96, 135, 172, 189, 195, 200

Rezolucija Informbiroa 45
Rilićka četa bataljuna "Vojin Zirojević" 71
riznička straža 54
Romanijska operacija 190
"Rübezahl", operacija 191

Sarajevska ustaška bojna 189
Sarajevska ustaška pukovnija 189
Sarajevski ustaški zdrug 190
"Schwarz", operacija 190
Sedamnaesta (17.) satnija 13. p.p. 14, 55
Sedamnaesta (XVII.) ustaška stajaća djelatna bojna 15, 36, 103, 156
Sedamstoosamnaesta (718.) njemačka pješačka divizija 13, 22, 23, 26, 27, 32, 66, 173
Sedamstotridesetosma (738.) njemačka pješačka pukovnija 23, 27, 28, 32
Sedma (VII.) banijska divizija NOVJ 192
Sedma (7.) domobranska pješačka pukovnija 13, 14, 155, 173, 200
Sedma (VII.) operativna zona III. domobranskog zbora 14
Sedma (7.) satnija 7. domobranske p.p. 20
Sedma (7.) satnija 14. domobranske p.p. 29
Sjeverna zaprečna skupina Kampfgruppe "Westbosnien" 43
SKOJ 19
Slovačka Republika 199
"Slovenija-Dalmacija" vojno zapovjedništvo, vidi "Supersloda"
Srednjodalmatinski partizanski odred 66, 98, 99
Stajaći zdrugovi Ustaške vojnice 135, 200

"Starac Vujadin" partizanski bataljun 16, 142, 161
Stopedesetčetvrta (154.) talijanska pješačka divizija "Murge" 32, 54, 74, 82, 96
Stožer za Bosansku krajinu 16
Strojički vod III. krajiškog odreda 105, 122
"Supersloda", više vojno zapovjedništvo 12, 13, 32, 47, 54, 60, 80, 96, 100, 118, 155

Šesnaesta (16.) polusatnija 9. p.p. 34, 39, 40
Šesta (6.) domobranska pješačka divizija 13-15, 27, 29, 30, 38, 54, 55, 59, 64, 66, 74, 81, 82, 96-99, 117, 118, 155, 158, 164, 173
Šesta (6.) hrvatska oružnička pukovnija 23, 81, 96, 151
Šesta (VI.) operativna zona III. domobranskog zbora 14
Šesta (6.) satnija 14. p.p. 14, 54
Šesta (6.) povozna satnija 14
Šesta (VI.) ustaška stajaća djelatna bojna 189
Šesta (6.) zrakoplovna skupina 108
Šesti (6.) bataljun I. proleterske brigade 23, 30, 31, 59, 83, 97, 99-101
Šesti (VI.) slavonski korpus NOVJ 192
Šesti (VI.) pododsjek granične trupe Vojske Kraljevine Jugoslavije 197
Šesti (VI.) talijanski vojni zbor 32
Šesti (VI.) ustaški stajaći djelatni zdrug 198

Talijanska vojna misija u Hrvatskoj 100
Topnički vod I. proleterske brigade 38
Travanjski rat 198
Travnička pripremna bojna 35-37, 56
Treća (3.) bojna 14. domobranske p.p. 14
Treća (3.) bojna 26. talijanske pješačke pukovnije 100, 101
Treća (3.) bojna Vojne krajine 173
Treća (3.) četa 1. bataljuna I. krajiške brigade 127, 148
Treća (3.) četa 2. bataljuna I. krajiške brigade 130
Treća (3.) četa 4. bataljuna II. proleterske brigade 145
Treća (III.) jugoslavenska armija JA 192, 193

Treća (3.) jurišna satnija I. ustaške bojne 60, 103, 128, 178

Treća (III.) operativna zona III. domobranskog zbora 14

Treća (III.) proleterska sandžačka brigada 18-23, 27, 30-32, 36, 37, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 67, 69, 72, 75, 76, 81, 83, 86, 87, 90, 91, 108, 118, 124, 126, 136, 142, 147, 148, 162, 181

Treća (3.) satnija II. bojne željezničke Ustaške vojnice 97, 99

Treća (3.) satnija III. samovozne bojne 14

Treća (3.) satnija XVII. ustaške bojne 35, 38

Treća (3.) satnija XX. ustaške bojne 41

Treća (3.) satnija Milicijske skupine Kupres 195

Treća (III.) ustaška stajaća djelatna bojna 189

Treća (III.) zona u talijanskom okupacijskom području 12, 15, 158, 162, 171, 173, 174

Treća (3.) zrakoplovna skupina 108

Treći (3.) bataljun I. krajiške brigade 124, 148

Treći (3.) bataljun I. proleterske brigade 26, 31, 49, 59

Treći (3.) bataljun II. proleterske brigade 40, 41, 44, 45, 69, 79, 106, 122, 126, 148, 156, 179

Treći (3.) bataljun III. sandžačke brigade 23, 56, 75, 83, 89, 90

Treći (3.) bataljun IV. crnogorske brigade 42, 43, 49, 56, 72, 87, 88, 90, 91, 107, 114, 123, 127, 138, 179

Treći (III.) domobranski zbor 13-15, 20-23, 26-34, 39, 47, 51, 54-56, 58, 64, 74, 76, 80, 81, 90, 96, 132, 142, 159, 172, 190

Treći (3.) gorski vod IX. topničkog diviziona 56, 103

Treći (III.) krajiški odred 15, 16, 41, 47, 60-63, 67, 70-72, 79, 80, 92, 105, 106, 109, 122, 131, 135, 142, 144, 147, 155, 160, 163, 167

Trinaesta (13.) domobranska pješačka pukovnija 13, 14, 25, 82, 173

Trinaesta (13.) satnija 9. p.p. 41, 49, 56

Tristotridesettreća (333.) pješačka pukovnija JV 198

"Trio", operacija, 11, 190

"Tuzla II", operacija 190

Udarna krajiška četa III. krajiškog odreda 71, 72

Udarna skupina VS NOP i DVJ 19, 152, 161, 162

Ustaška vojnica 11, 13, 15, 110, 129, 135, 156, 157, 168, 171
ustaško zapovjedništvo Imotski 97

Veleposlanstvo izbjegličke Jugoslavenske vlade u Moskvi 168
Velika srebrna kolajna Poglavnika Ante Pavelića, odličje 48, 177, 178, 195
Velika župa Cetina 96, 100
Velika župa Lašva i Glaž 15, 35, 198
Velika župa Pliva i Rama 15, 117, 165, 198
"Victoria", operacija 191
Virovitički mostobran 192
vjerski referenti 53, 166, 167
Vlada NDH 12
vodno oružničko zapovjedništvo Jajce 149
"Vojin Zirojević" partizanski bataljun 16, 54, 58, 64, 70-73, 75, 83, 87, 97, 99, 105, 106, 161
Vojnički red željeznog trolista II. stupnja, odličje 198
Vojnički red željeznog trolista III. stupnja, odličje 177, 198, 199
Vojnički red željeznog trolista IV. stupnja, odličje 177
Vrhovni stožer NOP i DVJ 17-21, 26-29, 36-38, 45, 47, 56, 61, 66, 70, 75, 81, 83, 85, 86, 89, 112, 113, 120, 128, 129, 133, 134, 137-139, 141-147, 149, 159, 162, 167, 171
Vrhovno oružničko zapovjedništvo 84, 92
Vrhovno zapovjedništvo "Wehrmachta" 82

"Weiss", operacija 190, 191

Zagorski četnički bataljun 20
Zagrebačka konjanička pukovnija 13, 173
Zagrebački sporazum 12, 13, 22, 171, 174
Zapovjedništvo grada Sarajeva 14
Zijametski četnički bataljun 16, 160
Zapovjedna skupina oružanih snaga Hum-Dubrava 198
Zenički zdrug 14

"Ziethen", operacija 192
Zlatna kolajna Poglavnika Ante Pavelića, odličje 200
Zračna luka Mostar 32, 82

Pregled dokumentarnih fotografija

Fotografije što ih je snimio Ivan Softa iz fundusa su Hrvatskoga povijesnog muzeja i glavnina se sada objavljuje prvi put nakon 1945. godine. Ostale fotografije razmjerno su često objavljivane u raznim tiskovinama s temom Drugoga svjetskog rata, a budući da nismo uspjeli pribaviti negative preuzete su iz nekih od njih. Za većinu nije poznat ni snimatelj, a ako smo i uspjeli ustanoviti ga, to smo dopisali u legendi.

Str.

Politički i vojni vođa jugoslavenskih komunista, Josip Broz Tito, diktira zapovijed za napadnu hodnju proleterskih brigada na zapad 18

Uništena i zapaljena željeznička postaja u Pazariću nakon prolaska 2. bataljuna II. proleterske brigade noću 3./4. srpnja 1942. 24

General Mihajlo Lukić 33

Ustaše Crne legije i domobrani ulaze u Bugojno 42

Pukovnici Jure Francetić i Franjo Šimić s dvojicom njemačkih časnika nad zemljovidom 44

Milovan Đilas 46

Ustaše II. bojne željezničke vojnice sa zarobljenim pripadnicima II. proleterske brigade u okolici Bugojna 50

Okupljalište oružanih snaga NDH, uz pratnju motociklistâ sprema se za pokret prema Kupresu 57

Izvanredni opunomoćenik poglavnika pukovnik Franjo Šimić, s časnicima i vojnicima Crne legije i kupreškim milicionerima tijekom pokušaja razbijanja partizanskih snaga oko Livna i Tomislavgrada 60

Pripadnici Crne legije pred Tomislavgradom 64

Crna legija u Tomislavgradu 28. srpnja 1942., nakon što je na prepad izbacila I. proletersku brigadu iz mjesta 65

Sreten Žujović 68
Logistika Crne legije. Potkraj srpnja 1942. u okolici Šujice 73
Kupres u trenutku mira 80
Zapovjednik I. proleterske brigade Koča Popović 84
Čarkari Crne legije pomažu ranjenom suborcu 88
Pukovnik Šimić na ulicama Kupresa, u razgovoru s mještanima i pripadnicima oružanih snaga 104
Grobovi poginulih Kuprešana 109
Peko Dapčević 113
Kolona I. krajiške udarne brigade na hodnji prema Kupresu 114
Zrakoplov Potez 25 na improviziranom aerodromu kraj Kupresa 119
Savo Orović 120
Ivica Marušić-Ratko 126
Oklopno vozilo kupreške posade s pripadnicima Crne legije i milicionerima skupine Kupres 129
Vlado Šegrt, zapovjednik X. hercegovačke brigade 131
Katolička crkva u Suhom Polju, spaljena ujutro 14. kolovoza 1942. tijekom odstupanja partizanskih snaga poraženih u napadu na Kupres 135
Josip Broz-Tito s Arsom Jovanovićem, Aleksandrom Rankovićem i Pavlem Ilićem-Veljkom 143
Pred oluju. Središte Kupresa 153
Grobovi domobrana 5. satnije 14. pješačke pukovnije 156
Pukovnik Franjo Šimić i bojnik Rafael Boban u vrijeme dok su još bili bliski suradnici 158
Na postavima. Čarkari Crne legije u široj okolici Kupresa 163
Sredoje Urošević, zapovjednik 2. bataljuna II. proleterske brigade i Miodrag Milovanović-Lune, zamjenik zapovjednika iste brigade u jesen 1943. 166
Pukovnik Šimić s ustaškim časnicima promatra kretanje svojih i protivničkih postrojbâ 174

Davor Marijan

Davor Marijan je rođen 30. listopada 1966. u Priluki kod Livna. Dvopredmetni studij povijesti i arheologije završio je pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1994. godine. Sudionik je Domovinskog rata. Od kraja 1995. radi u Središnjem vojnom arhivu. Bavi se proučavanjem hrvatske vojne povijesti, ratovodstvom i vojništvom uopće. Radi na samostalnim projektima "Operacija Schwarz" (bitka na Sutjesci) i "Crna legija". Surađivao je u časopisima "Delta", "Hrvatski vojnik", "Drmaj", "Hrvatski list" i "Glasnik HVO".

Biblioteka
POVJESNICA

Davor Marijan
BORBE ZA KUPRES 1942.

Nakladnik
AGM, Mihanovićeva 28, Zagreb

Za nakladnika
Bože Čović

Recenzent
Dr. sc. Vladimir Geiger

Design
Studio Dogan

Korektor
Katarina Brajković

Grafičko oblikovanje i design zemljovida
Dario Stojaković

Tisak
BIROTISAK, Vrandučka 44, Zagreb

ISBN 953-174-097-6

© Davor Marijan, Zagreb, 1999.